

KIRIM SORUNUNUN ULUSLARARASI HUKUKTA DEVLETLERİN KURULMA VE SONA ERME ŞEKİLLERİ BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Mesut ŞÖHRET*

ÖZET

Kırım sorunu uluslararası toplumun gündemini son dönemde meşgul eden en önemli olayların başında gelmektedir. Bu sorunun günümüz uluslararası sistemine etki eden siyasi, ekonomik, sosyal, jeopolitik ve tarihsel birçok sebebi ve sonucu bulunmaktadır. Bununla birlikte soruna uluslararası hukuk perspektifinden bakıldığında yine potansiyel olarak birçok yansımalarının olduğu görülmektedir. Öyle ki, Kasım 2013'te başlayan Ukrayna içindeki yerel nitelikli karışıklık ve çatışmalar bir anda Kırım yarımadasına sıçrayarak bu bölgenin Şubat 2014'ten itibaren bağlı olduğu anavatan Ukrayna kopmasına ve sonrasında Rusya Federasyonuna katılmasıyla sonuçlanmıştır. Ortada teknik olarak geçerli bir sebep veya problem yokken bağımsız bir devlete ait özerk bir bölgenin önce bağımsızlık ilan edip ardından da kendi kaderini tayin hakkını Rusya Federasyonu ile birleşmekten yana kullanması elbette uluslararası ilişkiler içinde yeni tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu çalışma genel itibarıyla Kırım Sorununu uluslararası hukukta var olan devletlerin kurulma şekilleri içinde kendi kaderini tayin (self-determinasyon), bölünme (secession), birleşme (unification or merger) ile devletlerin sona erme şekilleri içinde fesih (dissolution), ilhak (annexation) ve gönüllü emilme (voluntary absorption) yöntemleri kapsamında incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Ukrayna, Kırım Sorunu, Devlet Oluşumu, Devletin Sona Erme Şekilleri, Uluslararası Hukuk,

ABSTRACT

The Crimean question has become top agenda issue of international community in recent time. There are many factor of this question that affects international system in terms of political, economical, social, geopolitical, historical aspects. With this regard, when we look at the Crimea question in the international law perspective there are also many reflections and potential affects to international system as a whole. In fact, the local qualified confusion and conflict in Ukraine starting at November 2013 suddenly has been leaping to Crimean peninsula and then it was resulted with breaking away from bounded Ukrainian motherland and later on unification with Russian Federation since February 2014. Without any reasonable reason in appearance break-up of

---

* Yrd. Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, sohretmesut@yahoo.com

an autonomous region from Ukraine and then declaration of independence and furthermore unification with Russian Federation have been brought new discussion within international law. This study mainly aimed analyze the Crimea question in the context of state formation; self determination, secession, unification, and extinction of state formations; dissolution, annexation, voluntary absorption methods.

Keywords: Crimea, Ukraine, Crimean Dispute, State Formation, Types of Extinction of States, International Law

Karadeniz’de jeopolitik açıdan çok önemli bir konumda olan Kırım, tarih boyunca birçok devlet tarafından istila edilmiş ve çatışmalara sahne olmuştur. Ukrayna’dan başlayarak Karadeniz’e doğru uzanan ve Karadeniz’i Azak denizinden ayıran büyük bir yarımada konumunda olan bu bölge günümüzde bir siyasal sorun olarak son zamanlarda dünya gündeminde yeniden ön plana çıkmıştır. Kırım, Sovyetler Birliği döneminde, 19 Şubat 1954 tarihinde Ukrayna orijinli bir Musevi olan dönemin devlet başkanı Nikita Kruşçev tarafından Ukrayna devletinin kuruluş yıldönümü bahane edilerek ve bir iyi niyet göstergesi olarak SSCB Yüksek Presidiumu tarafından Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine devredildi. Bu devir işlemi dönemin şartları dikkate alındığında Rusya Federasyonu açısından bir sorun teşkil etmediğini söylemek mümkündür. Çünkü teknik açıdan aynı ideolojiyi ve aynı amacı taşıyan ve aynı devlet mekanizması içinde yer alan iki Sosyalist Cumhuriyet arasında bir el değiştirme olarak görülmekteydi. Ancak SSCB’nin dağılmasının ardından yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte Kırım’ın Rusya Federasyonu ve Ukrayna arasında bir sorun olarak görülmeye başladığını söylemek mümkündür. Zira jeopolitik açıdan hayati bir konuma sahip olan bu yarımada üzerindeki haklarından vazgeçmeyen Rusya Federasyonu eline fırsat geçtikçe bu yarımadayı istediği gibi kullanmış ve bir türlü Ukrayna’ya bırakılmasını hazmedememiştir.

Bununla birlikte son dönemde Kırım Sorunu’nun ortaya çıkmasında belki de en büyük nedenin Soğuk Savaşın ardından bağımsızlığını kazanan Ukrayna’da yaşanan iç karışıklıklar ve siyasi gelişmelerin olduğunu söylemek mümkündür. Zira Sovyetler Birliği’nin tarihe karışmasının ardından bağımsız bir devlet haline gelen Ukrayna’daki siyasal sistemin temel özelliği, son derece kırılğan bir yapıda olmasıdır. Bu kırılğanlık, siyasetin konsolide olmasını engelleyerek istikrarlı bir iç düzenin oluşmasına imkan vermemiştir. Sovyetlerin en gelişmiş sanayi bölgesi ve “buğday ambarı” olarak bilinen Ukrayna, bağımsızlık yıllarında söz konusu kırılğan siyasal sistemin kaosundan kendisini bir türlü kurtaramamış ve bu yapı ülke-içi politikada sürekli gelgitlere neden olmuştur. Öyle ki, 1990’lardan günümüze kadar hiçbir siyasi parti veya blok, ülkenin siyasi hayatına tam olarak hâkim olamamıştır. 1991–2014 yılları arasında yapılan yedi genel seçimde parlamentoda hiçbir parti, hükümeti kurmak için yeterli çoğunluğu sağlayamamış ve sürekli koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Bu kapsamda ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından geçen yaklaşık 24 yılda 20 hükümetin görev yapması, siyasi istikrarsızlığa çarpıcı bir örnek olmuştur. Böyle bir or-

tamda parlamentonun da sağlıklı çalışması her zaman sağlanamamış ve kürsüler uzun bir süre karşı gruplar tarafından işgal edilmiştir (İmanbeyli, 2014: 2). Yaklaşık 46 milyon nüfuslu ülkede Siyasal istikrarın bir türlü sağlanamaması, ülke ekonomisinin bir türlü sağlıklı bir gelişme kaydedememesi, ayrıca dış borç yükünün gittikçe artması, yönetime gelen hükümetler ile halk arasında gerilimi tırmandırmış ve ülkedeki politikacılara olan güveni azaltmıştır.

Kasım 2013'te yaşanan krizde ise Ukrayna'nın AB ile ortaklık anlaşmasını rafa kaldırmasının ardından 23 Kasım 2013'te muhalefet partilerinin liderliğinde Turuncu Devrim'in sembolü olan Bağımsızlık Meydanı'na çok yakın mesafedeki Avrupa Meydanı'nda o dönemin devlet başkanı Viktor Yanukoviç yönetimine karşı ilk gösteriler başlamıştır.

Bu süreçte ortaya çıkan krizi siyasi yollarla çözme kıvraklığını gösteremeyen Yanukoviç, giderek meşruiyetini yitirmiş; hükümeti istifaya zorlanmış, kendi partisi tarafından da terk edilmiştir. İlk başlarda yapılan sivil protestoların polis tarafından çok şiddetli bir şekilde bastırılması olayları tırmandırmış, göstericiler de artık Avromeydan olarak bilinen Bağımsızlık Meydanı'nda savunma hatları kurarak protestolarına devam etmişlerdir. Televizyonlardan tüm dünyanın neredeyse canlı yayında izlediği şiddet ve çatışmalar bir anda Ukrayna'yı dünya gündeminin ilk sıralarına taşımıştır.

Kış aylarında yaşanan ciddi protestolar neticesinde devlet başkanı Viktor Yanukoviç 21 Şubat 2014'te muhalefetle yaptığı anlaşmayı onaylamadan ertesi gün başkent Kiev'i terk ederek Rusya'ya kaçmıştır. Hemen ertesi günü 22 Şubat tarihinde Ukrayna Parlamentosu, Yanukoviç'i azlederken ana muhalefet partisi Batkıvşina (Anavatan) mensubu Aleksandr Turçinov'u da Meclis Başkanlığına seçerek kendisine Cumhurbaşkanlığına vekâlet etme yetkisi vermiştir. Daha sonra yine Batkıvşina'nın liderlerinden Arseniy Yatsenyuk'un başkanlığında karma bir hükümet oluşturulmuş ve bu hükümet 450 milletvekilinin 371'inin güvenoyunu alarak göreve başlamıştır.

Fakat yeni Ukrayna iktidarını meşru görmeyen Rusya Federasyonu, beklenmedik bir hamle ile Kırım'a özel kuvvetlerini çıkarmış ve Karadeniz'de çok stratejik öneme sahip olan yarımada'yı fiilen işgal etmiştir. Ayrıca Rusya devrimle gelen Ukrayna'nın son iktidarını yasa dışı olarak kabul etmiştir (Derman ve Ongarova, 2014: 22). Diğer taraftan 16 Mart 2014 referandumu sonrasında Kırım Özerk Cumhuriyeti ile Sivastopol özel statülü şehirleri Ukrayna'dan ayrılmıştır. Adı geçen bölgeler Kırım Cumhuriyeti ile Sivastopol federal şehirleri adı altında Rusya Federasyonu'na bağlanmıştır.¹

---

¹ Bunun yanında Ukrayna'nın doğu şehirlerinden biri olan Donetsk'te 7 Nisan 2014'te ayrılıkçı Donetsk Halk Cumhuriyetinin kurulduğu duyurulmuştur. Bunun yanında 28 Nisan 2014'te Lugansk Halk Cumhuriyeti'de Ukrayna'da özerk, egemen bir ayrılıkçı cumhuriyet olarak kuruldu. Her iki oluşumun kurucuları 24 Mayıs 2014'te konfederasyon antlaşması imzalamıştır. Her iki özerk bölge fiilen Ukrayna devletinin kontrolünde olmasa da hukuken Ukrayna'nın toprak parçasıdır.

Bu aşamadan sonra Kırım, Ukrayna'nın iç meselesi olmaktan çıkarak adeta bölgesel ve küresel bir soruna dönüşmüştür. Zira gelinen noktada Kırım Sorunu, sadece siyasal gelişmeler ve uluslararası ilişkiler açısından değil aynı zamanda uluslararası hukuk açısından da ele alınacak kadar önemli bir sorun olmuştur. Çünkü Kırım'ın 18 Mart 2014 tarihinde Rusya Federasyonuna bağlanması veya Rusya Federasyonu tarafından ortada hiçbir geçerli sebep yokken ilhak edilmesi açık bir şekilde uluslararası hukuk normlarının ve BM üyesi bağımsız bir devlet olan Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün ihlali anlamına gelmektedir. Bunun yanında Kırım özelinde öne sürülen kendi kaderini tayin hakkı ilkeleri ve bir bölge üzerindeki yönetim hakkının devri konularında büyük tartışmalara neden olmaktadır (Saluschev, 2014: 37-38). Bu nedenle Kırım'ın bugünü ve geleceği, uluslararası sistemin önümüzdeki yıllarda içine gireceği yeni yapılanmalar açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle Kırım sorununun uluslararası hukuk içinde devletlerin kurulması ve sona ermesi kapsamında incelenmesi konunun anlaşılması bakımından büyük katkı sağlayacaktır.

Uluslararası Hukukta Devletlerin Kurulma ve Sona Erme Şekilleri Kapsamında Kırım'ın Rusya Federasyonuna Katılması

Günümüz şartlarında devletlerin kurulması ve sona ermesi oldukça karmaşık bir durumdur. Genel hatlarıyla günümüzde bir devletin kurulması ve sona ermesini canlandırdığımızda aşağı yukarı şu şekilde bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Öncelikle bir grup insanın bir devlet kuracaklarını düşünelim. Bunu başarabilmek için bu insanların ilk olarak yapmaları gereken ve ihtiyaç duyacakları şeyleri sıralayacak olursak, karşımıza şu adımların çıktığını görürüz.

1) Bir kişi tek başına bir devlet kurmayacağına göre evvela devlet kurmak isteyen bir grup insanın bir araya gelmesi ve devlet kurmak istedikleri bölgede kendileri gibi düşünen veya benzer değerleri paylaştıkları insanları ikna ederek bu amaç doğrultusunda harekete geçirmeleri ve bir amaca yönlendirmeleri gerekir.

2) Belli bir sayıya ulaşan bu insanların ikinci aşamada ihtiyaç duyacakları şey elbette bir toprak parçasıdır. Çünkü insanların bir siyasal otorite (devlet) kurabilmeleri ancak belirli ülke üzerinde kontrol sağlamaları ile mümkündür. Bu nedenle belirli bir toprak parçasına sahip olmadan bir devletten bahsetmek mümkün olmamaktadır. Fakat günümüzde dünyadaki tüm topraklar şu veya bu şekilde bir devletin egemenliği (kontrolü) altında olduğundan bu insanlar kaçınılmaz olarak başka bir devletin egemenliği altındaki toprak parçasında kendi kontrollerini sağlamak zorundadırlar.

3) Yeni devlet kurmak isteyen bu insanların bu amaçlarını gerçekleştirmek için önlerine iki seçenek çıkacaktır. Buna göre ya barışçı yollardan yeni bir devlet kuracaklar ya da savaşarak yeni bir devlet kuracaklardır. Eğer hali hazırda söz konusu toprak parçası üzerinde egemenliği devam eden devlete bu toprak parçası üzerindeki egemenlik haklarını devretmesini isterlerse ve bu devlette bunu kabul ederse yeni devlet barışçı yollardan

kurulmuş olur.² Fakat tarihsel süreç incelendiğinde bir toprak parçasını egemenliği altında tutan bir devletin egemenlik hakkını kolay kolay başka bir devlete ya da yeni devlet kurmak isteyen burada yaşayan bir topluluk olsa bile vermediği görülmektedir.³

4) Söz konusu toprak üzerinde egemen olan devlet egemenlik hakkını devretmek istemez ve genellikle de bunu yapmaz. Bu durumda yeni devlet kurmak isteyen insanların bu devletle savaşmaları gerekmektedir. Öncelikli olarak böyle bir egemenlik isteği açığa çıktığında o topraklara egemen olan devlet zaten yeni devlet kurmak isteyen bu insanları etkisiz hale getirmek için polis veya askerini göndererek bunları tutuklamak veya öldürmek isteyecektir. Bu durumda yeni devlet kurmak isteyen bu insanlar yakalanmamalı ve ölmemeli bilakis kendilerini etkisiz hale getirmek isteyen bu polis ve askerleri savaşarak etkisiz hale getirmelidirler. Fakat bu oldukça düşük bir ihtimaldir. Çünkü hali hazırda polis ve düzenli bir orduya sahip olan bir devlet kolay kolay yeni devlet kurmak isteyen bu insanlara yenilmediği görülmektedir. Birkaç istisnai örnek dışında (Eritre'nin ayrılmak istediği Etiyopya silahlı kuvvetlerini yenerek 1993'te bağımsız olması gibi).

Söz konusu bu aşamalar incelendiğinde Kırım özelinde de bazı benzer aşamaların olmasına karşılık bazı yönlerden de farklı bir seyir izlediği görülmektedir. Zira Ukrayna anayasasına göre kendi içinde özerk bir statüde olan Kırım, iç egemenlik bakımından esasında kendi kendini yönetebilen ve dış egemenlik bakımından Ukrayna'ya bağlı özerk bir bölge konumunda bulunmaktadır. Ancak bölgede yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğu (yaklaşık % 60) Rus orijinli olduğundan bu insanlar kendi geleceklerini Rusya Federasyonu'na bağlanmakta görmüşler ve bunun sonucunda merkezi Ukrayna hükümetinden ayrılmak istediklerini beyan ederek ülkedeki siyasi krizden de istifa ederek ayrılmayı tercih etmişlerdir.

Fakat bu işlem genel itibarıyla bir çatışma yoluyla gerçekleşmemiş daha çok Rusya destekli bir güç kullanım tehdidi ile meydana gelmiştir. Bir başka deyişle Kırım'da bağımsızlık talebiyle bir araya gelen insan topluluğu (Rus çoğunluk) Rusya Federasyonu'nun askeri ve siyasi desteğini almak suretiyle ilk olarak Ukrayna'dan ayrılmış ve daha sonra da Rusya Federasyonu'na katılma kararı almıştır. Bu durumda birkaç küçük çaplı çatışma göz ardı edilirse Kırım bölgesi Rusya Federasyonuna bağlanırken veya Rusya tarafından ilhak edilirken neredeyse bir çatışma yaşanmadan ancak bir başka devletin başka bir devletin iç işlerine karışması ve güç kullanım tehdidi sonucu olmuştur denilebilir.

---

² Örneğin sömürge altındaki ülkelerin bağımsızlıklarını kazanarak devlet olmaları bu şekilde değerlendirilebilir. Ancak bu noktada şunu belirtmekte fayda vardır. Sömürgelerin bağımsızlık kazanmaları gönüllü olarak egemenlik devri değil daha çok kendi kaderini tayin hakkına dayanılarak kazanılmasına dayanmaktadır.

³ Tarihte gönüllü egemenlik devri gibi sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarının dışında birkaç istisnai durum olabilmektedir. Örneğin ABD'nin coğrafi olarak en büyük ve nüfus yoğunluğu olarak en az eyaleti olan Alaska Rusya İmparatorluğu'ndan 30 Mart 1867'de 7,2 milyon dolar karşılığında satın alınarak ABD'ye katılmıştır.

Devletlerin Kurulma Şekilleri

Yeryüzünde keşfedilmemiş bir toprak parçası neredeyse kalmadığından yeni bir devletin kurulması çoğunlukla mevcut bir devletin egemenliği altındaki bir toprak parçasının o devletten ayrılması sonucu gerçekleşmektedir. Bununla birlikte bir siyasal otoritenin devlet sayılabilmesi için genel olarak şu asgari unsurlara sahip olması gerekmektedir.

- 1) Nüfus
- 2) Ülke
- 3) Egemenlik
- 4) Başka hükümetlerle ilişki kurabilme kabiliyeti
- 5) Uluslararası Tanınma

Uluslararası hukuk bakımından yukarıdaki ilk 3 madde asgari unsurlar olup birlikte olma zorunluluğu kabul edilmektedir. Diğer 4.ve 5. madde ise tamamlayıcı niteliktedir (Gözler, 2011: 5-6).

Söz konusu unsurların ortaya çıkmasında objektif olarak belirlenmesinde esas itibariyle 1933 yılında Uruguay'ın başkenti Montevideo'da düzenlenen 7. Amerikan Devletleri Uluslararası Konferansı'nın büyük bir katkısının olduğunu söylemek mümkündür. Bu konferansta kabul edilen Devletlerin Hakları ve Yükümlülükleri başlıklı toplam 16 maddeden ve çekincelerin yer aldığı kısımdan oluşan antlaşma oldukça önemlidir.⁴ Her ne kadar Montevideo kriterleri 1933 yılından beri uluslararası hukukun bir parçası olsa da devlet teorisine ilişkin başka antlaşmalarda yapılmıştır. 19. yüzyılda devlet, sınırları içinde hakimiyet kuran bir siyasal yapı olarak düşünülürdü. Bu kavrama hukuki boyut kazandırma, kavramın teoride ve uygulamada etkinliğinin artmasını sağladığını söylemek mümkündür.

Uluslararası hukuka göre yeni devletlerin kurulması ve uluslararası siyasi sisteme katılması birçok yöntemle olmaktadır. Bu yöntemler içinde en çok görülenleri şunlardır:

- 1) Kendi kaderini tayin (self determinasyon): en popüler ve en yaygın olan yöntem olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle son dönemde kurulan yeni devletler çoğunlukla bu ilkeyi kullanarak bağımsızlıklarını elde etmektedirler.⁵
- 2) Bölünme
- 3) Birleşme

---

⁴ Montevideo Convention on the Rights and Duties of States Council on Foreign Relations, <http://www.cfr.org/sovereignty/montevideo-convention-rights-duties-states/p15897> (08.03 2016)

⁵ Örneğin 1945 yılında Birleşmiş Milletler teşkilatı ilk kurulduğunda bu teşkilata üye olan 51 bağımsız devlet bulunmaktaydı. Ancak geçen yaklaşık 70 yıllık süre içinde teşkilata üye olan devlet sayısı Ağustos 2016 itibariyle 193'tür. Bkz. (Growth in United Nations membership, 1945-present, 2016) Bu durum esasında uluslararası sisteme katılan yeni egemen devletlerin sayısının zaman içinde 4 katlık bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle uluslararası sistem içinde yeni egemen devletlerin kurulduğunu ve bu kurulan devletlerin büyük çoğunluğunun son 50-60 yıllık dönemde gerçekleştiğini göstermektedir.

Kırım özelinde devlet oluşumu incelendiğinde yukarıda yer alan devlet oluşum şekilleri içinde bu bölgenin yukarıda yer alan neredeyse tüm oluşum şekillerini içerdiğini görmek mümkündür.

Kendi Kaderini Tayin Yöntemi

Uluslararası hukukta yer alan “milletler” ya da “milliyetler prensibi” (principe des nationalites) olarak adlandırılan ilke günümüzde birçok devletin kurulmasına neden olan self-determinasyon ilkesine dayanak olmuştur. Özellikle 1789 Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan bu ilke o dönemin büyük devletleri sayılan Osmanlı ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile Rus Çarlığı gibi çok milletli devletlerin parçalanmasına zemin hazırlamıştır. Bu prensibe göre millet vasfına sahip olacak derecede gelişmiş her insan topluluğu kendi bağımsız devletini kurma hakkına sahiptir (Pazarıcı, 1998: 8). Başka bir deyişle millet vasfına sahip olan ne kadar millet varsa bu milletlerin her biri kendi devletini kurmalıdır.

Self determinasyon kısaca, bir ülkede yaşayan kişilerin (halkın) kendi hükümetlerini (kendilerini yönetecek birimleri) özgürce seçebilmeleridir. Başka bir tanıma göre; bir halkın, idaresi altında yaşayacakları ya da yaşadıkları yönetim biçimini seçebilmeleridir. Bu ilke uluslararası alanda çok kullanılan bir terim olmasına rağmen içeriği konusunda özellikle devletlerin parçalanması korkusu nedeniyle, kesin bir uzlaşma bulunmamaktadır (Acer ve Kaya, 2010: 88). Bu nedenle uluslararası hukukta siyasal bir ilke olarak kalmış ve günümüze kadar hukuki bir bağlayıcılığı olmamıştır. Zaten teknik olarak tüm milletlerin devlet kurması modern dünya içinde pek mümkün olamamıştır. Zira her devletin içindeki farklı etnik kökene sahip toplulukların veya azınlıkların her birinin devlet kurması halinde dünyadaki devlet sayısı 1.000’lerle ifade edilecektir. Bununla birlikte milliyetler prensibinin geçmişte olduğu gibi günümüz uluslararası ilişkilerinde de bazı büyük devletlerin diğer devletlere müdahale etmelerini meşrulaştıran diplomatik bir araç olarak kullanıldığını söylememiz yanlış olmayacaktır.

Self-determinasyon ilkesine siyasi istikrarsızlığa ve isyan girişimlerine neden olacağı endişesiyle Milletler Cemiyeti’nin kuruluş antlaşmasında yer verilmemiştir. Ancak BM Şartının 55/1 hükmü self-determinasyon hakkını tanımaktadır (Charter of the United Nations, Article 55, 2016). Bununla beraber devletler hukukunda bu hak tartışmalıdır ve tartışılmaya devam edilmelidir. Öğretinin büyük bir bölümü bu hakkın her azınlık için değil kolonilerde ve işgal altındaki topraklarda yaşayan yerel halklar için tanınan bir hak olduğunda birleşmektedirler. Çünkü maddeyi devletlerin ulusal bütünlüklerinin ortadan kalkması şeklinde yorumlamak bizzat BM Şartının metni ve ruhu ile bağdaşmaz. Zaten öğretilerde bu yaklaşım destek bulmaktadır.

Diğer yandan çoğu zaman halkların kendi geleceğini belirleme hakkının dayanağı olarak görülen BM Şartının 55. maddesinin de bu konuda belirsiz ve amaca hizmetten uzak olduğu söylenebilir. Zira söz konusu madde dostane ilişkilerden söz edilmesi bir yana “istikrar” vurgusu yapılmaktadır. Bu durum da sömürge yönetimi altındaki halklar dışında kalan halkla-

rın yönetimi altında yaşadıkları devletten “ayrılma hakkına” sahip oldukları yorumunu güçleştirir. BM Şartını (M.55/I) birden çok etnik ulus bir arada barındıran devletlerden ayrılma hakkı verir tarzda yorumlamak maddenin amacına ters düşmektedir. Böyle olunca kendi geleceğini belirleme hakkı bağlamında ancak “moral” bir hak anlayışından söz edilebilir (Doğan, 2008: 172).

Sömürge olmayan bir devletten kendi geleceğini belirleme hakkı gerekçesiyle ayrılma talebi belli koşullar mevcut değilse devletler hukukuna aykırı olacaktır. Nitekim Milletler Cemiyeti I. Dünya Savaşı sırasında bağımsızlığını ilan ederek Finlandiya’dan ayrılmak isteyen çoğunluğu İsveç dili konuşan Aaland Adaları halkının ayrılma isteklerini bu manada bir devletler hukuku normu olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Aynı görüşün BM döneminde de sürdüğünü görmekteyiz. BM bağımsızlık elde eden Kongo’dan ayrılmak isteyen Katanga bölgesine ilişkin 1961 de ve 1967’de Nijerya’dan ayrılmak isteyen Biafra bölgelerine ilişkin kararlarda kendi geleceğini belirleme ilkesinin koloni yönetiminden çıkma hakkı tanıdığını ama bu bölgelerin kendi devletlerinden ayrılma hakkını içermediğini açık bir ifadeyle ortaya koymuştur. BM Örgütünü toprak bütünlüğü karşısında kendi geleceğini belirleme ilkesini tercih ettiği Bangladeş ve Eritre örnekleri bir yana bırakılacak olursa her zaman ülkelerin toprak bütünlüğünden yana tercihte bulunmuştur (Doğan, 2008: 174). Çünkü BM Güvenlik Konseyi toprak bütünlüğü ilkesi ışığında bu şekilde bağımsızlığını kazanan bir devletten ayrılma ve tek taraflı bağımsızlık ilanlarını uluslararası hukuka uygun görmemektedir. Başka bir deyişle BM Güvenlik Konseyi buna uygun olarak self determinasyonunun etnik gruplar tarafından ayrı ayrı, bağımsız olarak kullanılma iddiasının gündeme geleceği örneklerde toprak bütünlüğü ilkesini tercih etmektedir (Arsava, 2009: 195).

Günümüzde self determinasyon ağırlıklı olarak ülke sınırları içinde yaşayan farklı etnik gruplar tarafından iddia edilmektedir. BM Antlaşması’nın en yüce ilkesi olan devletlerin toprak bütünlüğü ilkesi ile BM Antlaşması’nda yer alan bir ilke olarak self determinasyonunun bağdaştırılması yöntemi 1970 tarihli Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliği başlığını taşıyan BM genel kurulu kararında öngörülmüştür. Bu karara göre self determinasyonunun toprak bütünlüğü korunarak “iç self determinasyon” olarak etnik gruplara genel iradeye katılma ve yine her etnik grubun kendi dini, etnik, kültürel özelliklerinin korunmasına yönelik yetkiler verilerek (olanağı verilerek) kullanılması mümkündür.

Diğer taraftan uluslararası hukuk açısından geleneksel olarak bir halkın kendi geleceğini belirleme hakkına sahip olduğu kabul edilse bile sözü edilen etnik unsurun bağımsızlık hakkı iddia ettiği bölgede çoğunluğu oluşturması ve ekonomik açıdan güçlü olması her zaman tek başına yeterli olmadığı görülebilmektedir. Örneğin İspanya’nın kuzeydoğusunda 1979 yılından beri özerk bölge statüsünde yer alan ve yaklaşık 7,5 milyonluk bir nüfusa sahip olan Katalonya bölgesi sahip olduğu nüfus potansiyeline ve ekonomik açıdan İspanya’nın en gelişmiş bölgelerinden biri olmasına rağmen

men self-determinasyon hakkı kullandırılmamaktadır.⁶ Eğer Katalonya bölgesi ile Kırım bölgesi arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa nüfus ve ekonomik gelişmişlik bakımından Katalonya bölgesinin Kırım'a göre daha fazla bağımsızlığı hak ettiği ortadadır.

Hukuk düzeni içerisinde bir hakkın varlığı ile bu hakkın kimin tarafından ve hangi şartlarda kullanılabileceği birbirinden ayrı şeylerdir. Şüphesiz self determinasyon hakkı ve bu hakkın referandum vasıtası ile kullanılması, uluslararası hukukta mevcut bir haktır. Ancak, bu hakkın kimlere tanındığı ve nasıl kullanılacağı da hukuken belirlenmiştir. Buna göre Yabancı yönetime tâbi toplumların yanı sıra günümüzde self determinasyon ağırlıklı olarak ülke sınırları içinde yaşayan farklı etnik gruplar tarafından iddia edilmektedir. BM Antlaşması'nın en temel ilkesi olan devletlerin toprak bütünlüğü ilkesi ile BM Antlaşması'nda yer alan bir ilke olarak self determinasyonunun bağdaştırılması yöntemi 1970 tarihli devletler arasında dostça ilişkiler ve işbirliği başlığını taşıyan BM genel kurulu kararında öngörülmüştür. Bu karara göre self determinasyonunun toprak bütünlüğü korunarak "iç self determinasyon" olarak etnik gruplara genel iradeye katılma ve yine her etnik grubun kendi dini, etnik, kültürel özelliklerinin korunmasına yönelik yetkiler verilerek (olanağı verilerek) kullanılması mümkündür. Bu olanakların sağlanmaması özellikle ayrımcılık, insan hakları ihlalleri, söz konusu etnik grubun varlığının tehlikeye girmesi, adil olmayan yönetim durumlarında nihai çare olarak (ultima ratio) "iç self determinasyonun" "dış self determinasyona" dönüşmesi söz konusu olmaktadır. Bu durumlarda farklı etnik grupların bir arada yasama şansının kalmadığı, devletin işlevini kaybettiği varsayılarak bağımsızlık, başka bir devletle birleşme veya başka bir devlete katılarak self determinasyon'u kullanabilmesi söz konusu olabilmektedir (Arsava, 2009: 195-196).

Kırım özelinde kendi kaderini tayin hakkı incelendiğinde bölgede yaşayan insanların bu hakka sahip olup olmadıkları veya bu hakkın meşru yöntemlerle kullanılıp kullanılmadığı sorusuna cevap vermek gereklidir. Buna göre uluslararası hukuka göre 1954'ten beri Ukrayna'ya bağlı bir bölge olan Kırım'ın Rusya'ya katılması Kırım halkının katıldığı bir referandum yolu ile yapıldığından, bu ilhakin yasal olduğuna dair bir algı oluşturmak kolay gözükmemektedir. Çünkü sonuçta referandum temelinde Rusya Federasyonu'na katılım iradesinin yasal, hukuka ve özellikle de uluslararası hukukun ilgili prensiplerine uygun bir katılım olduğu kolaylıkla iddia edilebilmek hem Rusya hem de Kırım tarafından mümkündür.

Ancak referandum, bu katılım sürecinin yasal olmasını sağlamak için hukuken makul ya da yeterli bir neden değildir. Çünkü uluslararası hukukçular arasında ve İkinci Dünya Savaşı'ndan beri yaşanan gelişmelerle tartışmasız bir şekilde yerleşmiş ve oldukça yakın bir geçmişte, 2010 yılında,

---

⁶ İspanya'yı oluşturan 17 özerk yönetimden biri olan Katalonya, ülkenin en zengin bölgelerinden biri. İspanya'daki üretimin % 19'unun yapıldığı Katalonya'da kişi başına düşen milli gelir de ülke ortalamasının % 20 üzerinde: \$ 26.550 Yaklaşık 7,5 milyon Katalan, 32 bin km²'lik bir alanda yaşıyor. Bkz. (İspanya Çatırıyor, 2006)

Uluslararası Adalet Divanı'nın Kosova'ya ilişkin aldığı kararda da ima edilen bir husus olmuştur (Acer, 2014). Bununla birlikte Kırım halkı şüphesiz ki sömürge altındaki bir topluluk değildir. Ukrayna'ya bağlı, kendi içinde belirli bir özerkliği bulunan otonom bir cumhuriyettir. Ayrıca genel iradeye katılma ve temsil sorunu⁷ veya bu bölgede yaşayan insanlara karşı Ukrayna devleti ve hükümetleri tarafından uygulanan sistematik bir ayrımcılık politikası bulunmamaktadır. Dolayısıyla uluslararası hukukun ilgili kurallarına göre Kırım hakkının self determinasyon hakkının bulunduğunu söylemek hukuken mümkün değildir. Kırım için hukuken mevcut olmayan bu hakkın bir referandum vasıtası ile kullanılması da uluslararası hukuka uygun değildir.

Buna rağmen Kırım Parlamentosu (Verkhovna Rada)⁸ 27 Şubat 2014'te Kırım'ın kendi kaderini tayin etmesini öngören referandum yapılması yönünde bir karar almıştır. Bu şekilde Ukrayna'dan ayrılmak istediğini beyan etmiştir. Toplam 100 milletvekilinden oluşan Kırım Meclisinde oylamaya katılan 81 milletvekilinden 78 milletvekilinin oyuyla kabul edilen bu karar, neticesinde 16 Mart 2014'te referandum yapılması kararlaştırılmıştır. Her ne kadar Ukrayna Anayasasına göre aykırı olsa da Parlamento bu kararı almıştır. Bunu yapmasının nedeni teknik olarak 16 Mart 2014 tarihine alınan Kırım'ın bağımsızlığını ilan etmesi için yapılacak olan referandum öncesi atılması gereken bir zorunlu ve yasal bir adım olmasıdır. Bağımsızlık Bildirisi olarak anılan belgede, Kırım Parlamentosu şu ifadelere yer vermektedir:

"Otonom Kırım Cumhuriyet Parlamentosu ve Sivastopol Şehir Konseyi olarak 22 Temmuz 2010 tarihli Birleşmiş Milletler Uluslararası Adalet Divanı (UAD) kararında belirtildiği gibi Kosova'nın statüsünü teyit eden belgelerde ve diğer uluslararası belgeler ile Birleşmiş Milletler Şartı'na uygun olarak Parlamento'nun aldığı bir ülkenin tek taraflı bağımsızlığını ilan etmesi kararı uluslararası normları ve kuralları ihlal etmemektedir." (Özçelik, 2014)

16 Mart'ta düzenlenen Referandum ile Kırım halkına, "Rusya'ya bağlanmaya razı mısınız?" ve "1992 yılı Kırım Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesi ve Kırım'ın Ukrayna'nın bir parçası olmasına razı mısınız?" soruları yöneltildi. Resmi Sonuçlara göre katılımın % 83,1 olduğu referandumda halkın % 96,77'si Rusya'ya bağlanmaya razı olduklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte Kırım Parlamentosu'nun tek taraflı bağımsızlık kararının bildirisinde BM Uluslararası Adalet Divanı'nın Kosova konusunda aldığı tavsiye kararı ile paralellik kurması oldukça ilginçtir.⁹

⁷ 450 üyeli Ukrayna meclisinde Kırım bölgesi 10 milletvekili ile temsil edilmektedir.

⁸ Kırım Parlamentosunun üye sayısı toplam 100 olup bu üyelerin yaklaşık yüzde 78'i yani 78 parlamento üyesi ayrılıkçı düşüncelere sahip olan ve Rusya yanlısı Bölgeler Partisi bağlıdır. Bkz. (Özçelik, 2014).

⁹ Uluslararası Adalet Divanı, Kosova ile Sırbistan Cumhuriyeti arasındaki çatışma konusu olan Kosova Bölgesi hakkında, Divan tavsiye görüşünü 4'e karşı 10 olumlu oyla almıştır. Bu karara göre, Kosova'nın 17 Şubat 2008 tarihinde tek taraflı olarak aldığı bağımsızlık ilanı kararı genel uluslararası hukuk kurallarını ihlal etmemektedir. Ayrıca bu bağımsızlık kararı, BM'nin 1244 sayılı Güvenlik Konseyi (GK) kararının da ihlali anlamına gelmemektedir. 1244 sayılı GK

Referandum ülkenin etnik azınlıkları olan Kırım Tatarlarının % 99'u tarafından boykot edilmiştir. Referandum'un ardından 85 milletvekili ile toplanan Kırım Parlamentosu Bağımsız Kırım Cumhuriyeti'ni ilan ettiğini açıkladı. Parlamento, yayımladığı bağımsızlık deklarasyonunda, Sivastopol'un özel statüye sahip olacağı bağımsız ve egemen Kırım devletini ilan ediyoruz" ifadesi kullanıldı. Kırım parlamentosu tarafından onaylanan belgede, "Kırım Cumhuriyeti, bağımsız bir devlet olarak tanınmak için Birleşmiş Milletler ve dünyadaki tüm ülkelere çağrıda bulunmaktadır" denilmiştir. Bağımsızlık ilanının ardından hiç vakit kaybetmeyen Kırım Parlamentosu 17 Mart 2014'te Rusya Federasyonuna katılmak için resmi başvuruda bulundu. Rusya Federasyonu devlet başkanı Vladimir Putin 18 Mart 2014 tarihinde yaptığı açıklamada, Kırım'ın yaptığı Rusya'ya bağlanma talebinin kabul edildiğini açıklamış, bu açıklamanın ardından da Rusya federal parlamentosu Kırım'ı Rusya toprağı yapan talebini 21 Mart 2014 tarihinde onaylamıştır (Kırım'ın sözde bağımsızlığı sadece 4 gün sürmüştür). Bu tarihte sözde bağımsızlığına son veren Kırım, Rusya devlet başkanı Putin'in yaptığı açıklama ile Kırım'ın ülkenin dokuzuncu federal bölgesi olarak Rusya Federasyonu içerisinde yer alacağını ifade edilmiştir.

Diğer taraftan self determinasyon hakkı bulunmasa dahi acaba, Kırım halkına kendi hukuki statüsünü bir referandum vasıtası ile ya da başka bir yöntem ile belirleme yetkisi kendi yasalarınca ya da Ukrayna yasalarınca verilmekte midir? Kırım, özerk bir cumhuriyet olarak kendi anayasası, kendi meclisi ve kendi yürütme organı bulunan bir yönetim birimidir. Ancak, Kırım Anayasası'nın 2. maddesi, açık bir ifade ile "Otonom Kırım Cumhuriyeti"nin, Meclisi'nin ve Bakanlar Kurulu'nun statüsü ve yetkilerinin yasal temeli Ukrayna Anayasası, Ukrayna yasaları ve Kırım Anayasasıdır" demektedir. Ayrıca, "Şayet Kırım Meclisi'nin ve Bakanlar Kurulu'nun kararları, Ukrayna Anayasası ile ya da Ukrayna yasaları ile çatışırsa, Ukrayna Anayasası ve yasaları üstündür" denmektedir (Acer, 2014).

Açıkça görüldüğü gibi Kırım, kendisine ne uluslararası hukuk ne de ulusal hukuk düzenleri tarafından verilmiş yani hukuken mevcut olmayan bir "hakkı" kullanarak referandum ve Rusya Federasyonu'na katılma kararı almıştır. Dolayısı ile ne referandum yapılması kararının ne de sonrasında aldığı Rusya Federasyonu'na katılma kararının yasal bir dayanağı bulunmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Ukrayna Parlamentosu ve Ukrayna Anayasa Mahkemesi, Kırım Meclisi'nin aldığı kararın ve referandumun Anayasa'ya aykırı ve geçersiz olduğuna dair kararlar almışlardır. 27 Mart 2014 tarihinde BM Genel Kurulu da, 100 olumlu, 58 çekimser ve 11 karşı oyla Kırım'da yapılan referandumun geçersiz olduğuna ilişkin bir karar almıştır (UN General Assembly Resolution - GA / 11493, 2014).

Esas itibarıyla Kırım'ın bu tür bir referandum kararı ile bağımsızlık veya bir başka devlete katılma yolunun açılmasının, neredeyse her bir devlet-

---

kararı Kosova'nın son statüsü hakkında bir tanımlama içermediği için Kosova Parlamentosu'nun aldığı bu karar uluslararası normlara UAD tarafından uygun bulunmuştur. Bkz. (Özçelik, 2014).

lerin siyasal ve ülkesel bütünlüğünü tehdit edecek bir örnek oluşturduğu görülmektedir. Bu durum gelecek dönemde birçok devletin bölünmesine veya parçalanmasına siyasal ve hukuki bir dayanak oluşturacak potansiyele sahiptir.

Bölünme

Bölünme teknik olarak mevcut bir devletin kendi içinde birden fazla devlete ayrılmasıdır. Bölünen devletin hukukî kişiliği sona ererken yeni kurulan devlet veya devletlerin hukuki kişilikleri “kritik tarihten”¹⁰ itibaren başlamış kabul edilir. Bölünme yoluyla mevcut bir devletin bünyesinden yeni devletlerin doğması esas itibarıyla zaman içinde bölünen devlet tarafından şu veya bu şekilde egemenlik hakları elinden alınmış devletler veya milletler olabileceği gibi kendi istekleri ile bir federasyon veya konfederasyon kuran devletlerde daha sonradan kurdukları bu devletin hukuki kişiliğini sona erdirerek ayrı bağımsız devlet formuna dönüşebilmektedirler. Örneğin SSCB 1917 Bolşevik İhtilali ile kurulduktan sonra kendi yakın çevresindeki Letonya, Litvanya, Estonya, Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kırgızistan, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan gibi devletleri zaman içinde bir bakıma zorla bünyesine katarak Sosyalist bir federasyon kurmuştur. Söz konusu bu devletler yaklaşık 70 yıl SSCB bünyesinde federal sistem içinde varlıklarını devam ettirmiş ancak 1991’de SSCB’nin dağılması ile tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Bölünme yoluyla devlet oluşumuna bir başka örnek olarak Çekoslovakya verilebilir. Söz konusu devlet Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun 1. Dünya Savaşı’nda yenilmesinden sonra bugünkü Çek Cumhuriyeti ve Slovakya topraklarında tek meclisli federal yapıda kurulmuştur. Devlet 2. Dünya Savaşı sonrasında 1945–1990 arası dönemde SSCB’ye katılmış, SSCB dağılınca, 1 Ocak 1993’te Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olarak ikiye ayrılmıştır. Bu tarihten sonra Çekoslovakya’nın tüm hakları ve halefiyeti Çek Cumhuriyeti’ne geçmiştir. Çekoslovakya’nın yaşadığı bölünme; dünyada hiçbir sorun yaşanmadan ve tek bir kurşun atılmadan ortaya çıkan tek hükümlerlik bölünmesidir. Bu modele Çekoslovakya tipi bölünme modeli denmektedir (Bayar, 2009: 232).

Bununla birlikte bölünme yoluyla devlet kurulmasının şiddet kullanılarak gerçekleştirildiği örneklerde bulunmaktadır. Örneğin Bangladeş devletin kurulması hem bir iç savaş hem de Pakistan ile Hindistan’ın kendi aralarında savaşmaları sonucunda gerçekleşmiştir. Bunun yanında devletler bazı durumlarda birlik kurup sonra bu birliği kısa sürede feshedebilmektedirler. Örneğin Senegal ile Mali arasındaki federe devlet birliği kısa süren bu birlikteliklerden biridir. Kısa süren bu bölünmelere bir başka örnek olarak Singapur ve Malezya arasındaki birlik gösterilebilir. Buna göre 2.

---

¹⁰ Kritik tarih: Belirli bir ülke üzerinde egemenliğin kesin olarak kurulduğu tarihtir. Yeni bir devletin kurulmasında ve devletlerin halefiyeti meselesinde, devletlerin hak ve yükümlülüklerinin belirlenmesi için, mevcut bir devletin ne zaman sora erdiği ve yerine geçen devlet veya devletlerin hangi tarihte kurulduğunun zaman itibarıyla tam olarak tespiti zorunlu bir durumdur. Bu tarihe uluslararası hukukta “kritik tarih” denir. Bkz. (Crawford, 2006: 651–666)

Dünya Savaşı sırasında, 1942-1945 yılları arasında Singapur, Japon İmparatorluğu tarafından işgal edilmesine rağmen Savaş sona erdiğinde Singapur kendi öz yönetimini alana kadar İngiliz kontrolü altına girmiştir. Bağımsızlığını 1963 yılında kazandıktan sonra Malezya ile birleşmiştir. Ancak, sosyal huzursuzluk ve iktidardaki Singapur Halk Hareketi Partisi ve Malezya İttifak Partisi arasındaki anlaşmazlıkları, Malezya ile Singapur'un ayrılığı sonuçlandı. Singapur, 9 Ağustos 1965 tarihinde bağımsız bir cumhuriyet olmuştur. Bu tarihten sonra uluslararası arenada hem Malezya hem de Singapur varlıklarını bağımsız devletler olarak sürdürmektedirler.

Tarihsel süreçte bölünme yoluyla devlet kurulmasıyla yollarına ayrı bağımsız devletler olarak devam eden oluşumlar olduğu gibi ayrılma işlemi başarısız olmuş ya da bölünememiş oluşumlarda olmuştur. Örneğin Kanada'dan ayrılmak isteyen Fransız orijinli etnik grupların çoğunlukta olduğu Quebec eyaleti Kanada'da 1867'de kurulan federal sistemin kurucu bir eyaleti olmasına rağmen 1968, 1980, 1995 yıllarında referanduma giderek kurucusu olduğu bu federal devlet sisteminden ayrılmak istemiştir. Kanada Anayasası'nda, ülkeyi oluşturan eyaletlerin kendi istekleri ile ayrılmalarına ilişkin herhangi bir husus bulunmadığından Quebec eyaletinin statüsünün durumu tartışmalı bir hale dönüşmüştür. Bu durumda Quebec eyaletinin ayrılma işlemi mevcut şartlarda ya Kanada Anayasasının değiştirilmesi ya da Quebec dışındaki 10 eyalet ve 3 özel statülü bölgenin rıza göstermesi ile mümkün olabilmektedir. Çünkü Kanada anayasası, federasyonu oluşturan eyaletlere ne tek taraflı ayrılma izni tanımıştır ne de ayrılmanın koşullarını tartışan herhangi bir madde içermektedir (Kalaycı, 2008: 158-159).

Bölünme yoluyla devlet kurulmasında uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkiler bakımından yaşanabilecek en büyük sorun aslında bölünen devlet ile ortaya yeni çıkan devlet veya devletler arasında yaşanabilecek halefiyet, selefiyet sorunudur. Uluslararası hukuka göre hukuki kişiliği sona eren devlet "selef devlet", onun yerine geçen devlet ise "halef devlet" olarak isimlendirilir. Hukuki kişiliği sona eren büyük bir devletten sayıca daha fazla yeni devlet oluşmaktadır. Bu durumda yeni kurulan devletlerden biri, parçalanmış devletin asıl halefi olur. Bu asıl halef ile önceki büyük devlet arasında devamlılık ilişkisi vardır. Bu iki devletin aynı devlet olduğu kabul edilir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu 1. Dünya Savaşı sonucunda parçalanmış, yerine pek çok devlet kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğunun asıl halefi olduğu, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında devamlılık ilişkisi olduğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin aynı devletler olduğu kabul edilmektedir. Keza 1991 yılında SSCB parçalanmış yerine 15 ayrı bağımsız devlet kurulmuştur. Ancak bu devletlerden biri olan Rusya Federasyonu'nun SSCB'nin asıl halefi olduğu kabul edilmiştir. Bu halefiyet sonucuna göre BM Güvenlik Konseyinde SSCB'nin daimi üyeliği, Rusya'ya geçmiştir. Böylece Rusya Federasyonu'nun SSCB'nin hukuken devamı olduğu kabul edilmiştir.

Bölünme konusunu Kırım Sorunu kapsamında ele aldığımızda çok ilginç noktaların olduğu göze çarpmaktadır. Öncelikle Kırım 1954 yılında

Ukrayna devletine devredildikten sonra bu bölge üzerindeki egemenlik hakları ve bölgenin mülkiyeti uluslararası hukuk açısından Ukrayna devletine geçmiştir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmaya başlaması ile Ukrayna'da bağımsızlık için bir referandum yapıldığında Ukrayna'nın genelinde % 90 çoğunluk bağımsızlık yönünde oy kullanırken bu referandumda Kırım da %54 ile Ukrayna'nın SSCB'den bağımsızlığı yönünde olumlu oy kullanmıştır. Bu referandumun sonrasında Kırım Meclisi (Verkhovna Rada), 26 Şubat 1992 tarihinde Ukrayna Kırım Özerk Cumhuriyeti adının "Kırım Cumhuriyeti" olarak değiştirildiğine ilişkin bir karar almış ve 5 Mayıs 1992 tarihinde öz yönetim ilan edip 6 Mayıs 1992'de Kırım Anayasası'nı kabul etmiştir. Bir tür bağımsız Kırım Cumhuriyeti anlamına gelen bu gelişmeler sonunda, 13 Mayıs 1992'de Ukrayna Parlamentosu, Kırım'ın bağımsızlık kararının geçersiz olduğuna dair bir karar almıştır. Haziran 1992'de Ukrayna ve Kırım uzlaşmaya varmıştır. Buna göre Kırım, Ukrayna içerisinde bir "Otonom Cumhuriyet" olarak kalmıştır. 19 Mayıs 1992 tarihinde Kırım Meclisi Ukrayna'nın bir parçası olduğunu ve öz yönetimin kaldırıldığını ilan etmiştir. Diğer taraftan Ukrayna'nın bağımsızlığı ve Kırım dahil toprak bütünlüğü 5 Aralık 1994 tarihinde imzalanan Budapeşte Memorandumunda¹¹ Ukrayna'nın elinde bulunan SSCB dönemine ait nükleer silahların Rusya Federasyonu'na devredilmesine karşılık ABD, İngiltere Rusya Federasyonu tarafından da tanınarak garanti altına alınmıştır (Budjeryn, 2014: 5-6).

Bu nedenle Kırım meclisinin Ukrayna Anayasa'sında yer almamasına rağmen bağımsızlık ilan etmek için referandum kararı alması ve referandum sonucunda bağımsızlık ilan ederek Ukrayna'nın sınırları içinde fiilen bir devlet olduğunu ilan etmesi uluslararası hukuka uygun bir eylem olarak görünmediğini söylemek mümkündür. Ayrıca Kırım meclisinin Ukrayna topraklarının bölünmesine sebep olduktan sonra Rusya ile birleşme kararı alması ve bunun için Rusya'ya katılmak için başvurması ve Rusya Federasyonu'nda bu başvuruyu kabul ederek Kırım'ı Federasyon sınırları içine alması öncelikle 1994 tarihli Budapeşte Memorandumu'nun ihlali anlamına gelmektedir. Bu nedenle uluslararası hukuk açısından Kırım'ın tek yanlı bölünme işlemi ve sonrasında yaşanan gelişmelerin uluslararası hukuka aykırı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Demokratik bir toplumda halkın her kesimi zaten yönetimde bir şekilde temsil edilmekte olduğundan bu ülkelerdeki farklı etnik gruplara bağımsızlığını destekleme adı altında yardımda bulunulmasının devletler hukukuna aykırılık teşkil ettiği ortadadır. Ancak demokratik olmayan devletlerde özellikle bazı etnik, dinsel veya sosyal gruplar yönetimde temsil edilemediklerinde veya baskı görmeleri sonucu bu grupların isyan etmeleri uluslararası toplum tarafından normal görülebilmektedir. Diğer taraftan bağımsızlık ya da kendi geleceğini belirleme hakkı sömürge olmayan topluluklar

---

¹¹ Resmi adıyla The Budapest Memorandum on Security Assurances antlaşmasında Ukrayna "sınırlarının tanınması" karşılığında nükleer silahlarını elden çıkarmıştı. Ancak mutabakat, Ukrayna'nın savunulması için askeri bir müdahale garantisi getirmemektedir. Bkz. The Budapest Memorandum on Security Assurances, 1994.

açısında alındığında geleneksel olarak iç içe yaşayan halkların ayrılmasına destek olmak hukuksal olarak meşru olarak nitelenemez. Söz konusu bu yaklaşımın BM tarafından da kabul edilmediğini alınan kararlarda da görmek mümkündür. Örneğin BM Genel Kurulunun 24 Ekim 1970 tarihinde Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliği ile ilgili Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirgesi başlıklı bildiriye bağımsızlık savaşının güç kullanma yasasını ihlal etmeyeceği ve haksız saldırı olarak nitelenemeyeceği belirtilmektedir. Ancak bu kararın somut bir durumu ifade etmek için alındığı gözden kaçırılmamalıdır (UN General Assembly Resolution, A/RES/2625- XXV, 1970).

Birleşme

Birden fazla bağımsız devletin bir araya gelerek yeni bir devlet kurmalarıdır. Bu durumda birleşen eski devletlerin uluslararası hukukî kişilikleri sona ererken yeni kurulan devletin hukuki kişiliği başlamış olur. Esas itibarıyla bu tarz yeni bir devlet oluşumu genellikle komşu devletler arasında görülmektedir. Buna göre devletler bazı durumlarda kendi ulusal çıkarları gereği başka devletlerle birleşerek kendi hukuki kişiliklerini sonlandırıp yeni bir devlet bünyesinde hukuki kişilik kazanabilirler. Örneğin 1961'de İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Tanganyika ile yine 1963'te İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Zanzibar devleti, Nisan 1964'te birleşerek Tanzania Birleşik Cumhuriyeti devletini kurmuşlar ve bu şekilde de Tanganyika ve Zanzibar'ın uluslararası kişilikleri sona ermiştir. Söz konusu devletlerin birleşmeleri sonucu günümüzde uluslararası sistemde Tanzania her iki devletin adına hukuki kişiliğe sahip olarak yer almaktadır.

Birleşme konusu her ne kadar birleşme arzusunda olan devletleri ilgilendiren bir durum olarak görülse de birleşme sonunda ortaya çıkacak olan yeni devlet yapısı bazı durumlarda diğer komşu devletlerin istemediği bir adım olarak görülebilmektedir. Konumuz açısından birleşme durumu incelendiğinde her ne kadar uluslararası hukuka göre uygun ve meşru olmasa da Ukrayna'ya bağlı olan Kırım bölgesi fiili olarak Rusya Federasyonu ile birleşmiş ve kendi sözde hukuki kişiliğini bu devlete devretmiş durumdadır. Esas itibarıyla bu fiili durum Rusya Federasyonu açısından bir olmasa da diğer bölge devletleri açısından ve özellikle Rus orijinli insanların fazla olduğu Kazakistan gibi devletler açısından ayrıca sorun oluşturmaktadır. Bu noktada Kafkasya bölgesinde yer alan diğer bölünmüş yerler özellikle Gürcistan'dan ayrılan Güney Osetya ve Moldovya'dan ayrılan Transdinyester bölgesinin gelecekte yine Rusya Federasyonu ile birleşme durumları bulunmaktadır. Elbette bu durum bölgede bulunan hassas dengelerin değişmesine neden olabilecek ve bölgeyi yeniden bir çatışma ortamına dönüştürebilecek potansiyele sahiptir.

Devletlerin Sona Erme Şekilleri

Bir devletin sona ermesi o devletin hukukî kişiliğinin ortadan kalkması demektir. Bir başka deyişle uluslararası hukuk bakımından bir devletin mevcudiyetinin hukuksal olarak ortadan kalkmasıdır. Esas itibarıyla bir devletin

varlığının sona ermesi için devletin asgari unsurları olarak ifade edilen millet, ülke ve egemenlik unsurlarından ikisinin veya üçünün birden ortadan kalkması durumunda devletin de otomatik olarak ortadan kalkacağını söylemek mümkündür.

Devletin insan unsurunun, yani milletin yok olması teorik olarak mümkündür. Devletin bütün vatandaşları bir doğal felaket, bir salgın hastalık veya bir nükleer savaş sonucunda ölürse, o devlet zaten fiilen ortadan kalkar. Ancak nüfusu büyük bir ülkenin örneğin (ABD, Almanya, Çin, Hindistan gibi) bütün vatandaşlarının ölmesi düşük bir ihtimaldir. Birkaç kişi hayatta kalsa bile diğer iki unsur varlığını sürdürüyorsa devletin varlığı devam eder. Kaldı ki böyle bir felaket yaşanması durumunda o devletin dışarıda yaşayan vatandaşları mutlaka vardır. Bu nedenle böyle bir durumda o devletin dışarıda yaşayan vatandaşları kendi ülkelerine gelerek devletlerinin varlığını devam ettirebilirler.

Diğer yandan devletin ülke unsurunun yok olması da ihtimal olarak düşünülebilir. Bir ada devletinin ülkesi, deprem veya suların yükselmesi gibi bir sebeple suların altında kalırsa, su altında kurulu bir devlet olamayacağına göre, bu devlet, diğer iki unsur devam ediyor olsa bile sona erer. Örneğin İngiltere devleti büyük bir ada üzerine kuruludur. Eğer bu ada deprem gibi bir sebeple yerle bir olup sulara gömülürse söz konusu ada denizinde varlığını sürdüremeyeceği için millet ve egemenlik unsuru devam etse bile devlet vasfını devam ettiremeyeceği için teorik olarak İngiltere ülkesi üzerindeki varlığı ortadan kalkacaktır. Zaten bir devlet ülkesinden bahsedilmek için o devlet ülkesinin mutlaka ve mutlaka bir kara parçasına sahip olması gerekmektedir. Ancak İngiltere'nin sahip olduğu diğer kara parçalarında örneğin Cebelitarık ve Falkland Adaları üzerindeki varlığı devam edecektir.

Bunun yanında bir başka durum da bir devletin bir savaş sonucunda devlet ülkesini kaybetmesidir. Şüphesiz, bir devlet bir savaş sonucunda ülkesinin tamamını veya bir kısmını bir başka devlete kaptırabilir. Böyle bir durumda da ülke kaybı olduğu düşünülebilirse de ortada ülkenin yok olması değil, o ülke üzerinde egemenliğin kaybedilmesinden başka bir şey yoktur. Söz konusu bu durum ile geçmişte olduğu gibi günümüzde de karşılaşmak mümkündür. Örneğin 2. Dünya Savaşı sırasında Almanya, Fransa'yı askeri yönden yenip tüm ülkeyi ele geçirince Fransa devleti millet unsuru hariç egemenlik ve ülke unsurlarını kaybetmişti. Ancak her ne kadar Fransa devletinin fiili varlığı ortadan kalksa da savaş şartları nedeniyle Fransa'nın müttefiki olduğu diğer devletler Fransa'nın legal personality (hukuki kişiliğini) tam olarak kaybetmediği ve bu durumun geçici olacağını düşündüklerinden Londra'da kurulan sürgündeki Fransız hükümetini muhatap almışlardır. Almanların, Fransa'yı işgali sırasında kurdukları Vichy Fransa'sı olarak adlandırılan kukla devlet uluslararası toplum tarafından muhatap alınmamıştır. Yaklaşık 4 yıl boyunca Fransa topraklarını sözde egemenliği altında tutan bu devlet herhangi bir anayasa yapmadan savaş sonrasında

otomatik olarak meşruiyetini yitirmiş ve bu devleti yöneten Fransızlar savaş sonrasında ya idam edilmişler ya da ömür boyu hapis cezası almışlardır.

Devletlerin sona erme şekilleri incelendiğinde genel olarak beşeri ve fiziki unsurların kaybolması ile sona erdiği ender olarak görülse de asıl sona erme veya devletin hukuki kişiliğinin ortadan kalkması çoğunlukla söz konusu bu iki unsur nedeniyle değil devletlerin egemenlik unsurunu kaybetmeleriyle olduğu görülmektedir. Başka bir ifade ile belirli bir insan topluluğu kendi devlet ülkesi üzerindeki egemenliğini kaybederse bu insan topluluğunun kurmuş olduğu devlet sona ermiş olmaktadır. Bu duruma uluslararası hukukta egemenliğin kaybı denir. Bir devletin egemenliğinin kaybı aynı zamanda devletin ölümü demektir. Bu yaklaşım dayanağını Roma Özel Hukuku'ndan almış ve özellikle 19. yüzyılda benimsenmiştir (Aladağ, 2008: 132).

Diğer taraftan devletler bazı durumlarda kendi ulusal çıkarları gereği ülkelerinin belirli bir kısmı üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçtikleri, egemenliği altındaki bazı bölgelerin bir kısmını başka devletlere devrettikleri görülmüştür. Örneğin Osmanlı devleti 1877-1878 yılları arasında Rusya Çarlığı ile giriştiği savaşta zor durumda kalınca İngiltere'nin desteğini almak adına Kıbrıs adasının idaresini mülkiyeti kendinde kalmak şartıyla İngiltere'ye bırakmıştır. 4 Haziran 1878'de imzalanan Kıbrıs Antlaşmasına göre İngiltere adayı işgal edecek ve Padişah adına idare edecekti. Giderlerden arta kalan gelirler yıllık olarak Osmanlı hazinesine ödenecek, Osmanlılar adanın adalet, din ve eğitim kurumlarını yönetmeyi sürdürecektirdi. İngiltere de Rusların Osmanlı topraklarına saldırması hâlinde Doğu Anadolu'yu savunmak üzere gerekli bütün yardımı yapmaya söz veriyordu (Günay, 2007: 117). Ancak bu tarihten sonra İngilizler Kıbrıs adasını bir daha Osmanlı devletine devretmemişler ve Lozan Antlaşması ile de Osmanlı devletin halefi olan Türkiye Cumhuriyeti devleti adanın İngiltere'ye geçmesini kabul etmiştir.

Buna paralel olarak bir devlet kendi ülkesinin bir bölümünü başka bir devlete geçici olarak kiraya verebilir. Örneğin İngiltere 1898 yılındaki antlaşma ile Çin'in güney kısmında yer alan Hong Kong adasını ve çevresini kiralayarak burayı 99 yıllığına yönetmiş ve burayı bir finans merkezi haline dönüştürmüştür. Günümüzde buna benzer ancak amaç yönünden farklı kiralama ve satış yöntemleri göze çarpmaktadır. Özellikle son yıllarda zengin devletler fakir devletlerin tarım arazilerini satın alarak ya da kiralayarak buralar üzerinde geçici olarak egemenlik elde etmektedirler. BM istatistiklerine göre 2007-2010 arası dönemde 30 milyon hektar (300.000 km² yani İtalya büyüklüğünde) tarım arazisi yabancı sermaye tarafından satın alındı veya kiralandı. Bu eğilim giderek yayılıyor. Dünya Tarım Örgütü (FAO) dünya yüzeyinde 2,7 milyar hektar tarım yapılabilir arazi olduğunu ama bunun sadece 1,5 milyarının ekildiğini söylüyor. Bu işlenmeyen arazi genellikle Güney yarımkürede (Güney Amerika, Afrika, Avustralya, Güneydoğu Asya) ve % 80'i kalkınmakta olan ülkelerde yer almaktadır. Artan nüfusunu beslemekte zorlanan bu ülkeler, tarım arazilerine yapılan bu ya-

bancı yatırımları ülke tarımını geliştirmek ve teknoloji transferi yapmak için bir fırsat olarak görüyorlar. Örneğin Petrol zengini Suudi Arabistan, başka ülkelerin arazilerini satın alarak veya kiralarak gıda ve tarım üretimi yapmak istediğini saklamıyor. Yılda 1 milyon ton pirinç ithal etmek zorunda olan ülke, hükümetin, İslam Kalkınma Bankası'nın ve Suudi işadamlarının sermaye koyduğu FORAS International adlı bir yatırım fonu kurdu. Fon, uzun vadede 700.000 hektar arazi ekerek yılda 7 milyon ton pirinç elde etmeyi planlıyor (Sarpkaya, 2010). Aslında benzer bir kiralama yöntemi Ukrayna devleti içinde de bulunmaktadır. Buna göre Ukrayna tarım topraklarının %5'lik bir kısmı (Miktar olarak Ermenistan ve Belçika'dan daha büyük bir toprak parçasına denk gelmektedir) Çin'e kiralanmış durumdadır (Uygun, 2014).

Söz konusu bu durum arazisini kiralayan veya kiraya veren devlet açısından egemenliğin kazanımı veya kaybı anlamına gelmemekle birlikte araziyi kiraya veren veya kiralayan devlet içinse o ülke toprakları içinde tam anlamıyla bir ülke veya egemenlik kazanımı anlamına gelmemektedir. Çünkü arazinin yer aldığı devlet ülkesinde kural koyma ve bunu uygulama hakkı yine bu ülkede kalmaktadır. Yani araziyi kiralayan veya satın alan devlet bu topraklar üzerinde fiili olarak kontrolü kaybetmemekte ve diğer devletlerde bu devletin kurallarına göre işlem yapabilmektedirler. Bir başka deyişle toprakların mülkiyeti kiraya veren devlete aitken kullanım hakkı ise kiralayan devlete ait olmaktadır.

Devletin egemenlik unsurunu kaybetmesi ile gerek devletin egemen olduğu ülke sınırlar üzerinde gerekse ülke üzerinde yaşayan millet üzerinde hiçbir otoritesinin kalmadığı anlamına gelir. Zaten böyle bir durumda devletin kural koyması ve bu kuralları uygulatacak gücü ortadan kalkmış demektir. Örneğin 2008 yılında Gürcistan'la Rusya Federasyonu arasında yaşanan savaştan sonra uluslararası hukuka göre Gürcistan'ın kendi ülkesi içinde kabul edilen Güney Osetya ve Abhazya bölgelerinde fiili olarak egemenliğini kaybetmesi ile Gürcistan'ın söz konusu topraklar üzerinde egemenliğinin sona erdiğini söylemek mümkündür. Çünkü Rusya Federasyonu'nun fiili koruması altına giren bu bölgelerde Gürcistan'ın kanun koyması ve bu kanunları uygulatacak otoritesi kalmamıştır.

Esas itibarıyla yukarıdaki duruma benzer bir durum Kırım konusunda da geçerlidir. Buna göre Ukrayna'ya bağlı özerk bir bölge olan Kırım üzerinde hali hazırda Ukrayna'da devletin fiili otoritesi Mart 2014 itibarıyla ortadan kalkmış ve ardından bu bölge üzerindeki fiili otorite ve egemenlik tasarrufu Rusya Federasyonu'na geçmiştir. Zaten bundan sonraki süreçte Rusya Federasyonu kendi egemenliğini pekiştirmek adına bölgenin idari, hukuki, ekonomik, sosyo-kültürel yapısını değiştirmeye başlamıştır. Bu doğrultuda kamu otoritesini tesis etmek adına bölgenin güvenliğinin sağlanması için askeri üsleri kontrol altına almış, bürokratik işlemlerin yürütülmesi için personel atamış, bölgede yaşayan insanlara Rusya Federasyonu pasaportları vermiş ve para birimini değiştirmiştir. Ayrıca kamu binaları ve bütün alanlardaki Ukrayna Devleti'ne ait bayrak ve devlet armaları hızla

kaldırılmaya başlanarak, Kırım Parlamentosu'nun adı da Kırım Cumhuriyeti Devlet Konseyi olarak değiştirilmiştir. Tüm bu gelişmeler bir bakıma bölge üzerinde Ukrayna egemenliğinin ortadan kalktığı yerine Rusya Federasyonunun egemenliğini tesis edildiğini göstermektedir (Kırım'da Ukrayna İzleri Siliniyor, 2014). Bu noktadan hareketle bugün için Kırım üzerinde hukuksuz bir şekilde gerçekleşmiş olmakla birlikte Ukrayna'nın egemenliğini yitirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte Ukrayna devleti adına bu anlamda ortaya çıkan bir başka egemenlik kaybı sorunu da ülkenin doğusunda Rusların çoğunlukta olduğu bölgelerde Luhansk Halk Cumhuriyetinin yürüttüğü bağımsızlık yanlısı silahlı çatışmalardır. Zira Ukrayna silahlı kuvvetleri hali hazırda bu bölgedeki ayaklanmayı sonlandırabilmiş değildir. Bu nedenle bu bölge üzerinde geçici de olsa fiili otoritesini tesis edememiştir.

Egemenliğin kaybı konusunda diğer bir hususta hiçbir devletin, ülkesinin bütünü üzerinde egemenlik hakkından vazgeçmeyi kabul etmeyeceğidir; zira bu durum o devletin bütünüyle sona ermesi demektir. Bu nedenle bir devletin sona ermesi, yani o devletin ülkesel egemenliğini bütünüyle kaybetmesi çoğunlukla kuvvet kullanımıyla, yani savaş yoluyla olur. Tarihte bir başka devlet tarafından askerî olarak işgal edilip hukukî varlığı sona ermiş pek çok devlet vardır. Egemenliğin kaybı yoluyla bir devletin sona ermesi ister barışçı yolla ister güç kullanma yoluyla olsun aşağıda yer alan şu hukukî şekillerde ortaya çıkmaktadır (Gözler, 2011: 15).

Fesih Yöntemiyle Devletin Sona Ermesi

Bir devletin varlığına ve hukuki kişiliğine bütünüyle son verilmesidir. Örneğin 1. Dünya Savaşı sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu feshedilerek yerine pek çok devlet kurulmuştur. Söz konusu devlet Avrupa'nın birçok ülkesinde hüküm süren Habsburg Hanedanı yönetmiştir. Avusturya ve Macaristan aslında içişlerinde bağımsız olan iki ayrı ülkeydiler. Fakat dışişleri açısından tek bir Habsburg İmparatoru tarafından yönetilmekteydiler. Savaş sonrasında 10 Eylül 1919 tarihinde imzalanan Saint-Germain Antlaşması ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hukuken ortadan kalkarak bu devletin egemenliği altındaki topraklardan Yugoslavya, Çekoslovakya ve Polonya ile Avusturya ve Macaristan olmak üzere 5 yeni devlet kurulmuştur.

Devletlerin feshedilmesi Çekoslovakya'da olduğu gibi nadirde olsa gönüllü olabileceği gibi, Yugoslavya'nın dağılması sürecinde olduğu gibi gönülsüz ya da zorunlu olabilmektedir. Her iki durumda da bir devletin hukuki varlığı sona ererken başka bir devletin veya devletlerin hukuki varlıkları fesih tarihinden (kritik tarih) itibaren başlamaktadır. Devletlerin fesih işlemi bir bakıma bölünme yoluyla devlet kurulması ile yakından ilgilidir. Çünkü fesih işleminin sonucunda bir devlet tarih sahnesinden çekilirken bu yıkılan devletin yerine o devletin yerini alan yeni bir devlet kurulmaktadır. Buna göre Kırım özelinde incelendiğinde Ukrayna devleti bütünüyle ortadan kalkmamış sadece Kırım bölgesi kendisinden ayrılmıştır. Daha sonra gönüllü olarak kendisini feshederek Rusya Federasyonuna katılmıştır.

İlhak Yöntemiyle Devletin Sona Ermesi

Bir devletin başka bir devlet tarafından kendi topraklarına zorla katılmasına ilhak denilmektedir. İlhak, esas itibarıyla uluslararası hukukta kullanılan bir terim olup, bir devletin daha önce egemenliği altında bulunmayan bir bölgeyi/toprak parçasını ele geçirmesini, kazanmasını, topraklarına katmasını ifade etmektedir. İlhak, bütün kullanma, hâriç tutma, ferağ, temlik ve kamu mülkiyeti haklarını ve diğer hakları ilhâkı yapan devlete kazandırır.

İlhak edilen bölgenin insanlarının sadâkatinin otomatik olarak ilhak eden devlet tarafından kazanıldığı varsayılır. İlhak edilen yerde var olan hukuk sistemi ve mahallî yönetim organizasyonu varlığını koruyabilir, ancak bunlar ilhak eden devletin çıkarlarıyla çatışmadığı sürece müsâade edilir. Bundan dolayı, ilhâkın hâmilikten veya askerî işgalden ayrı tutulması gerekir. Bunlar hâkim devlet açısından bir egemenlik temdidi (genişlemesizleştirilmesi) sağlar fakat tam bir egemenlik vermez. İlhak aynı zamanda sömürgeleştirmekten de ayrı tutulmalıdır. İlhakta, ilhak eden devletin veya onun vatandaşlarının fiilî işgali gerekli değildir (İnal, 2012).

Uluslararası hukuk çerçevesinde, bir devletin ilhak edilen bölgesi tümüyle veya kısmen ilhak edilen devletin rızasıyla veya (daha önceden başka bir devletin elinde bulunmayan bir bölgenin durumunda olduğu gibi) uluslararası toplum tarafından rızâ gösterilmesi hâlinde geçerlilik kazanabilir. İlhak bölgesindeki eski devletin rızası, zorlama altında, sessizce (zımnî olarak) ve bir anlaşma biçiminde verilebilir. Her iki durumda da ilhak edilen bölgenin sakinleri self-determinasyon haklarından mahrumdur. Orijinal olarak ilhak, keşfedilen yeni toprakların keşfi yapan devlete verilebilmesi mekanizması olarak düşünülmüştür; şimdi ise, basitçe, büyük güçlerin küçük güçlerin bölgelerini kendi coğrafyasına katmasının çok sayıdaki yollarından biridir.

Toprakların anlaşmalarla ya da satışla el değiştirmesinin tersine ilhak fiilen el koyma ile gerçekleştirilen ve genel tanınma ile meşruluk kazanan tek taraflı bir eylemdir. İlhak edilen topraklar genellikle önceden istilâ ve işgal edilmiştir. 1938'de Almanya'nın Avusturya'yı ilhâkında olduğu gibi istilâ sıcak çatışma olmaksızın güç kullanma tehdidi ile de gerçekleşebilir (İnal, 2012). Esas itibarıyla Kırım'da yaşanan gelişmeler de bir bakıma bu şekilde askeri güç kullanma tehdidi ile gerçekleşmiştir. Zira Kırım bölgesinde yer alan Ukrayna askerleri ile görünüşte resmi üniformaları bulunmayan ancak sonrasında Rusya Federasyonu özel birliklerinden oldukları resmen kabul edilen askeri birlikler birkaç küçük çatışma dışında savaşmamışlardır¹² (Şahin, 2014). Ancak Rusya Federasyonu bölge üzerinde diplomatik kanallardan güç kullanımı tehdidinde bulunmuştur. Bu açıdan Kırım'ın te-

¹² 27 Şubat'tan itibaren Kırım'da kimlikleri meçhul üniformalı asker grupları hareket etmeye başladı, bu gruplar hükümet binalarını ve stratejik tesisleri ele geçirdikleri gibi Kırım'daki Ukrayna askeri noktalarını da ablukaya aldılar. (Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasına kadar yarımadada kalan kimliği meçhul askerlerin Rusya'ya ait olduklarını Rus yetkililer ilk başta reddetseler de, sonunda Rusya Devlet Başkanı Putin 17 Nisan'da canlı yayında halkın sorularını yanıtladığı televizyon programında bunu teyit eden ifadeler kullandı. Bkz. Şahin, 2014).

melde güç kullanımı tehdidi ile ilhak edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer taraftan BM kurulduktan sonra her ne kadar askeri güç kullanarak toprak kazanımını yasaklamış olsa da ilhak yoluyla toprak kazanımının devam ettiği görülmektedir. BM Genel Kurulu'nun 1974 tarihinde almış olduğu bir kararla, savaş ilan edilmiş olsun veya olmasın bir devletin silahlı kuvvetlerinin diğer bir devleti istilâ etmesi veya ona hücum etmesi veya ne kadar geçici olursa olsun, herhangi bir askerî işgal veya kuvvet yoluyla başka bir devletin ülkesinin tamamını veya bir bölümünü ilhak etmesinin "saldırı" olarak kabul edileceği ifade edilmiştir. (UN General Assembly Resolutions 1974), Bu açıdan değerlendirildiğinde Kırım'ın Rusya Federasyonu'na bağlı askerler tarafından ilhak edilmesi (fiili büyük bir çatışmaya girmese dahi resmi üniformasız asker göndermesi) BM Genel Kurulu'nun almış olduğu bu kararın açıkça ihlali ve güç kullanma tehdidi ile toprak kazanımı anlamına geldiği için uluslararası hukuka aykırı olduğunu söylemek mümkündür.

Gönüllü Emilme Yoluyla Devletin Sona Ermesi

Gönüllü emilme; bir devletin başka bir devlete kendi rızasıyla katılması ve onun içinde erimesidir. Böyle bir durumda eriyen devletin uluslararası hukukî kişiliği sona erer. Ayrıca emilen devletin halefiyeti (borç ve alacakları ile yaptığı antlaşmalardaki sorumlulukları) katıldığı devlete geçmiş sayılır. Örneğin 2. Dünya Savaşından sonra SSCB'ye bağlı uydu bir devlet olarak 1949 yılında kurulan Demokratik Alman Cumhuriyeti savaştan önce mevcut olan Almanya devletinin ikiye bölünmesi sonucu bir bakıma suni olarak kurulmuş bir devlettir.

Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin kontrolünde olan devlet 18 Mart 1990'da yaptığı ilk serbest seçimlerden sonra, yönetimdeki Sovyet yanlısı Sosyalist Birlik Partisi (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands -SED) Volkammer'deki (Doğu Almanya Cumhuriyeti ulusal parlamentosu) çoğunluğunu kaybetmiştir. Daha sonraki dönemde Demokratik Alman Cumhuriyeti ve Federal Almanya Cumhuriyeti arasındaki görüşmeler Birleşme Anlaşması ile sonuçlanmıştır. Alman Demokratik Cumhuriyeti, Almanya Federal Cumhuriyeti ve dört işgalci gücün "İki Artı Dört Antlaşması" olarak anılan anlaşma ile birleşmiş Alman devletine tam özgürlük bağışlamaktadır. 3 Ekim 1990'da Volkammer, Doğu Alman toprağında Federal Alman Cumhuriyeti (Batı Almanya) yasalarının geçerliliğini 294'e karşı 62 oyla kabul ederek bu devletin varlığına bir bakıma son vermiştir (Hessler, 2005). Bir başka deyişle 3 Ekim 1990 tarihi Demokratik Alman Cumhuriyeti için ölüm günü olurken (Federal Almanya Devleti içinde gönüllü olarak eriyerek yok olmuştur) içinde eridiği Federal Almanya devleti için ise bu devletin halef devleti olma günü olmuştur. Söz konusu bu erimeyle Batı Almanya devlet ülkesinin sınırları ile bu ülke üzerinde yaşayan nüfus sayısını artmış ve Almanya AB ülkeleri içinde en fazla nüfusa sahip devlet konumuna yükselmiştir. Yeniden birleşmiş Almanya o dönemdeki adıyla Avrupa Toplulu-

ğu'nun (yeni adıyla Avrupa Birliği) ve NATO'nun bir üyesi olarak kalmaya devam etmiştir.

Gönüllü emilme yoluyla birleşme konusunda verilebilecek diğer bir örnek ise 7 Eylül 1938'de kurulan bağımsız Hatay Devlet'inin 29 Haziran 1939'da devlet meclisinin aldığı kararla Türkiye Cumhuriyeti devletine gönüllü olarak katılmasıdır. Yaklaşık 10 ay tarih sahnesinde bağımsız bir devlet olarak yer alan Hatay devleti çoğunluğu Türk uyruklu olmasına rağmen mandater olarak burayı 1936 yılına kadar yöneten Fransa devleti tarafından Suriye'ye verilmek istenmiştir. Türkiye ile Fransa arasında yapılan 1921 tarihli Ankara Antlaşmasına istinaden özerk statüde bir bölge olması gerekirken bölgenin Suriye'ye verilmek istenmesine itiraz eden Türkiye devleti Milletler Cemiyeti nezdinde yaptığı girişimlerle nüfusunun çoğunluğu Türk olan bölgenin kısa sürede olsa bağımsız bir devlet olmasını sağlamıştır. Söz konusu Hatay devleti yaklaşan 2. Dünya Savaşı sebebiyle kendi çıkarlarını Türkiye Cumhuriyetine katılmakta gördüğünden Hatay Devlet Meclisinin 29 Haziran 1939'da Abdulgani Türkmen'in sunduğu "Hatay Millet Meclisinin dağılmasına" dair teklifi oybirliği ve alkışlarla kabul ederek kendi varlığına son vermiştir (Akçora, 1995: 395-400). Bundan sonraki süreçte Türkiye ile Hatay devleti arasındaki sınır kaldırılmış ve daha sonra Suriye ile Türkiye devleti arasında ortak sınır çizilerek Hatay devletinin varlığı hukuken sona ermiştir.

Gönüllü emilme yoluyla bir devletin veya bir bölgenin başka bir devlete katılımına verilebilecek başka bir örnek ise Hawaii adalarının 1959 yılında Amerika Birleşik Devletlerine (ABD) katılmasıdır. Öyle ki 1899 yılında ABD'nin himayesi altına giren bölge 1959 yılında düzenlenen bir referandumla bugünkü ABD'yi oluşturan 50. ve son eyalet olmuştur. Ayrıca Hawaii Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlı olup Birleşik Krallık bayrağı taşıyan tek eyalet konumundadır.

Kırım özelinde konu incelendiğinde Kırım Meclisi'nin yetkisiz ve hukuksuz bir şekilde referandum kararı alarak uygulamaya koyması ve referandum sonucunda da Rusya Federasyonu ile birleşmesi yukarıda örneklerle açıklanan gönüllü emilme yoluyla devletin sona erme şekline uygun bir örnek oluşturmaktadır. Bir başka açıdan değerlendirildiğinde 16 Mart 2014'te sözde bağımsızlık ilanında bulunan Kırım Cumhuriyeti daha sonra almış olduğu kararla 20 Mart 2014 tarihinde Rusya Federasyonu tarafından gönüllü olarak emilmek suretiyle hukuki varlığına 4 gün içinde son vermiştir.

SONUÇ

Günümüz uluslararası sisteminde ulus devlet modeli hakim olduğundan devletlerin sınırları kutsal hale gelmiştir. Ayrıca dekolonizasyon süreci de tamamlanmış olduğundan yani bundan böyle sömürge altında yaşayan bir devlet yeni devlet olarak ortaya çıkmayacağından teknik olarak egemen devletlerin oluşturduğu dünya siyasi haritası dondurulmuş durumdadır. Ancak bu sistem içinde bazı hallerde ve bazı zamanlarda yeni devletlerin mevcut bir devletin sınırlarının içinden çıkarak uluslararası sisteme katıl-

dıkları görülmektedir. Bir başka deyişle günümüzde yeni bir devlet kurulurken söz konusu yeni devlet çoğunlukla mevcut bir devletin egemenliği altındaki bir bölgede ortaya çıkmaktadır. Bu durum yeni kurulan devlet açısından egemenlik ve hukuki tüzel kişilik hakkı doğururken ilgili bölge üzerinde egemenliğini kaybeden devlet açısından da hukuki kişiliğin ve mülkiyetin sonu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla belli bir bölgede devlet meydana gelirken bu durum mevcut devletin sona ermesi (en azından o bölge açısından) anlamına gelmektedir.

Buna göre Mart 2014'te Ukrayna'dan ayrılarak bağımsız bir devlet olduğunu ilan eden Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin yeni bir devlet olarak ortaya çıkış süreci ve sonrasında Rusya Federasyonu'na katılması uluslararası hukuk açısından incelendiğinde Devletlerin Kurulma ve Sona erme şekillerinin neredeyse tümünü görmek mümkündür. Buna göre;

1) Kırım'ın tek taraflı referandum ve bağımsızlık ilanı kararları iç hukuk ve uluslararası hukuk açısından geçersiz olsa da bir self-determinasyon ilanı olarak değerlendirilebilir.

2) Kırım Özerk Cumhuriyeti tek yanlı bağımsızlık ilan ederek bağlı bulunduğu Ukrayna'dan fiilen ayrılmış bu şekilde Ukrayna'nın toprak bütünlüğü bozulmuş ve ülke bölünerek içinden 2. bir devlet çıkmıştır.

3) Kırım Cumhuriyeti Referandum sonrası 16 Mart 2014'te bağımsız olduktan 1 gün sonra Kırım Cumhuriyeti Parlamentosu'nun aldığı kararla Rusya'ya bağlanma talebinde bulunmuştur. Bu talebin Rusya Federasyonu tarafından 21 Mart 2014'te kabul edilmesinden sonra devletin fiili varlığı sona ermiştir.

4) Yani hukuken ortaya çıkma süreci ve varlığı tartışmalı olan bir devlet kendi aldığı kararla ve Rusya'nın onay vermesiyle kuruluşundan 5 gün sonra kendi kendini gönüllü olarak fesh etmiştir. (voluntary dissolution)

5) Tarihsel süreçte daha önce uzun bir süre Rusya Çarlığı ve SSCB egemenliği altında kalan (1783 - 1954 - 171 yıl) Kırım yaklaşık 60 yıl Ukrayna'nın resmi toprağı olduktan sonra çoğunluğu Rus etnik kökene sahip olduğundan (yaklaşık %60 Rus) kolaylıkla "ana vatan olarak gördükleri" Rusya Federasyonu ile her ne kadar hukuki olmasa da yeniden birleşme kararı almışlardır.

6) Sözde Kırım Cumhuriyeti'nin bağımsızlık sonrasında 17 Mart 2014'te aldığı kararla Rusya Federasyonu'na gönüllü olarak katılmak için başvurması Gönüllü emilme olarak ifade edilebilir. Esasında Kırım krizi çıktığından beri nihai amaç Rusya Federasyonuna katılmak olduğu için Kırım gönüllü olarak Rusya tarafından emilerek kendi varlığına 5 gün içinde son vermiştir.

7) Rusya Federasyonu hali hazırda kendi içinde siyasi sorunlar yaşayan Ukrayna'nın yönetimini hizaya getirmek ve kendi istediği yöneticilerle çalışma imkanı görmediğinden Rus nüfusun güvenliğini bahane ederek bölgeye Karadeniz Birliğine bağlı askerlerini göndermiştir. Bölgedeki askeri üsleri ve devlet binalarını kontrolleri altına alan Rus birlikleri de-facto olarak bölgenin İlhak edilmesini sağlamıştır. Bu şartlar altında yapılan bir refe-

randumun adil olması ve BM Güvenlik Konseyi'nde Rusya Federasyonu aleyhine bir karar çıkması (Rusya Federasyonu BM Güvenlik Konseyi'nin veto hakkına sahip beş daimi üyesinden biri olduğu için) teknik olarak mümkün değildir.

Esasında tüm bu olaylar sırasında Kırım'ı ilginç kılan nokta belki de yaşanan ayrılma ve katılma ve sürecinin oldukça kısa sürede olmasıdır. Çünkü aşağı yukarı 1 aylık bir süre zarfında hiç gündemde yokken bir devlet kuruluşu akabinde de 5 gün içinde dünya sahnesinden kalkmıştır. Şüphesiz bu süreçte yaşananlar ve politik gelişmeler önümüzdeki dönemde benzer uluslararası gelişmelere yol gösterici nitelikte olacaktır.

Kırım'da yaşanan gelişmeler ve Rusya'nın yönlendirmesiyle ortaya çıkan fiili durumda Kırım özelinde bugün için ayrılma ve self-determinasyon hakkı tartışması yapılmaktadır. Self-determinasyon ve ayrılma konusunda önemli yayınlar yapan bir akademisyen olan Allen Buchanan'a göre "topluluklar sadece ve sadece ciddi ve düzeltilmesi mümkün olmayan bir adaletsizlik, ayrımcılık söz konusu olduğunda son çare olarak başvurmak üzere ayrılma hakkına sahiptir." Hali hazırda, Kırım'da yaşayan toplumun kendi özerk yönetimi ve politik, sosyal hayata katılma imkânı bulunmaktadır. Bu nedenle ayrılmayı gerektirecek bir durum teknik olarak mümkün görünmemektedir (Pehlivan, 2014). Örneğin BM'ye üye olarak katılan en son devlet olan Güney Sudan'da gördüğümüz şiddette bir insan hakları ihlali Kırım'da yaşanmamıştır.

Öte yandan Kırım'da toplumun politik ve sosyal yaşama katıldığı, Özerk Bölge'ye sahip olduğu dolayısıyla self-determinasyon hakkını defacto olarak kullandığı ortadadır. Gerçekleşen referandum, Kırım'a, uluslararası hukuka göre self-determinasyon, iç hukuka göre ise ayrılma hakkı tanımayacaktır (Pehlivan, 2014). Ayrıca bu konuda ezici bir Rus baskısı yüzünden Kırım halkının özgürce hareket edemediği gerçeğini de vurgulamak gerekmektedir. Çünkü bağımsızlık referandumu öncesinde Rus askeri varlığının Kırım'da bulunması ve referandumun BM ve AGİT gibi kurumların gözetimi dışında yapılması referandumun meşruluğuna gölge düşürmektedir. Bu açıdan Kırım'da izlenen devlet kurulma sürecinin uluslararası hukuk açısından geçerli olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Diğer taraftan Birleşmiş Milletlerin tekelinde olan kuvvet kullanma yolunun Rusya tarafından hiçbir uluslararası karara dayanmadan kullanılması, uluslararası alanda ciddi tepkilere yol açmıştır. Zira BM çatısı altında bütün üye ülkeleri kapsayan bir ortak güvenlik düzeni varken, hiçbir devletin güvenlik sağlama bahanesi ile bir başka ülkeye müdahale etmesi ya da askeri işgal yoluna gitmesi açık bir şekilde uluslararası hukukun işgali anlamına gelmektedir. Çünkü Birleşmiş Milletlere üye olan bütün devletler gibi Ukrayna devleti de hem iç işlerine karışılmama, hem üniter bütünlüğünü koruma hem de sınırlarına dokunulmama haklarına sahip bulunmaktadır. Ancak Rusya Federasyonu Kırım'da gösterdiği saldırı eylemi veya en azından güç kullanma tehdidi Rusya'nın uluslararası toplum nezdinde bir kez daha saldırgan devlet olarak görülmesine neden olmuştur. Ayrıca bu

konuda Rusya Federasyonu'nun ortaya koyduğu İnsani müdahale gerekçesinin her zaman geçerli olamayacağı, istenirse her an için böyle bir müdahaleyi gerektirebilecek yapay koşulların yaratılabileceği öne sürülmüştür. Rusya'nın Kırım konusunda, ancak Birleşmiş Milletler sözleşmesinin 51. Maddesinde belirtilen meşru müdafaa durumunda kullanılacak kuvvet kullanma yoluna ilhak amaçlı olarak yönelmesi, bütünüyle çağdaş hukuk düzenine ters düşmekte ve bu yüzden geçerliliği tartışma konusu olmaktadır.

Fakat Kırım'ın Rusya Federasyonuna katılmasının (ilhak) ardından ortada bir realite bulunmaktadır ve Rusya Federasyonu özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası hukukta ortaya çıkan boşlukları kullanarak etki alanını genişletici adımları kararlı ve soğukkanlı bir biçimde atmaktadır. 2008'de Gürcistan ve şimdilerde Kırım'da kendi çıkarlarına uygun hamleler yaparak Uluslararası hukuk kurallarını ihlal etmektedir. Ayrıca Rusya, Rusların haklarının ihlal edildiğini düşündüğü herhangi bir durumda, gerekli gördüğü yerlere müdahale edebileceğini bir kez daha göstermiştir. Bu durum ciddi oranda Rus nüfus barındıran eski Sovyet cumhuriyetleri için ifade ettiği risklerin yanı sıra Rusya'nın kendi etki alanının sınırlarının belirsizliği de göz önüne alındığında bu yaklaşım özellikle Batı dünyasına yöneltilmiş önemli bir meydan okuma olarak da görülebilir.

KAYNAKLAR

- ACER, Yücel - KAYA, İbrahim (2010), *Uluslararası Hukuk Temel Ders Kitabı*, Ankara: USAK Yayınları
- AKÇORA, Ergünöz (1995), "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI (32): 379-405
- ALADAĞ, İtir (2008), "SSCB Sonrası Antlaşmalara Halefiyet Sorunu", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19):129-146
- ARSAVA, Füsün (2009), "Kosova, Güney Osetya, Abhazya ve KKTC Örneklerinde Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkının Değerlendirilmesi", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, V (17): 195-199
- BAYAR, Halil İbrahim (2009), *Sosyoloji*, Ankara: USAK Yayınları No 31
- CRAWFORD, James, (2006), *The Creation of States in International Law*, Oxford: Oxford University Press.
- DERMAN, Giray Saynur-ONGAROVA, Yerkinay (2014), "Ukrayna'da Siyasi Kriz" *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (42): 11-23
- DOĞAN, İlyas (2008), *Devletler Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayıncılık
- GÖZLER, Kemal, (2011), *Devletin Genel Teorisi*, Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları
- GÜNAY, Necla (2007), "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Akademik Bakış Dergisi*, I (1): 115-127
- İMANBEYLİ, Vügar (2014), "Ülke-İçi Krizden Uluslararası Soruna Ukrayna-Kırım Meselesi", *SETA Perspektif Yayınları*, (36): 1-11

- KALAYCI, Hüseyin (2008), "Referandumla Ayrılma Konusunda Yüksek Mahkemenin Tutumu: Kanada-Quebec Örneği" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, LXIII, (1): 151-174
- PAZARCI, Hüseyin (1998), *Uluslararası Hukuk Dersleri - Cilt 2*, Ankara: Turhan Kitapevi
- SALUSCHEV, Sergey, (2014) "Annexation of Crimea: Causes, Analysis and Global Implications" *Global Societies Journal*, II, : 37-46

İnternet Kaynakları

- ACER, Yücel, "Kırımın İlhakı ve Uluslararası Hukuk", 14 Nisan 2014, <http://www.ankarastrateji.org/yazar/prof-dr-yucel-acer/kirim-in-ilhaki-ve-uluslararasi-hukuk/> (17.08.2016)
- BUDJERYN, Mariana (2014), "The Breach: Ukraine's Territorial Integrity and the Budapest Memorandum", Nuclear Proliferation International History Project Issue No:3, <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Issue%20Brief%20No%203--The%20Breach--Final4.pdf>, (19.08.2016)
- Charter of the United Nations, Article 55, <http://www.un.org/en/documents/charter/chapter9.shtml> (Erişim Tarihi 16 Ağustos 2016)
- Growth in United Nations membership, 1945-present, Growth in United Nations membership, 1945-present, <http://www.un.org/en/sections/member-states/growth-united-nations-membership-1945-present/index.html> (15.08.2016)
- HESSLER, Uwe (2005) "The End of East Germany" <http://www.dw.de/the-end-of-east-germany/a-1687204-1>(22.08.2016)
- İnal, Ercan (2012), "İşgal, İlhak, İstila" <http://ercaninal.blogspot.com/2012/12/isgal-ilhak-istila.html> (20.08.2016)
- İspanya Çatırdıyor, (2006), <http://savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnalID=31504> (17.08.2016)
- Kırım'da Ukrayna İzleri Siliniyor, 17 Mart 2014, <http://www.sabah.com.tr/Dunya/2014/03/17/kirimda-ukrayna-izleri-siliniyor/> (19.08.2016)
- ÖZÇELİK, Sezai, (2014), "Kırım'daki Son Gelişmelere Uzman Bakışı" <http://www.turksam.org/tr/haberin-yorumu-detay/996-kirim-daki-son-gelismelere-uzman-bakisi> (18.08.2016)
- PEHLİVAN, Oğuz Kaan (2014), "Kırım Referandumla Ukrayna'dan Ayrılabilir mi?", http://www.radikal.com.tr/yorum/kirim_referandumla_ukraynadan_ayrilabilir_mi-1180960 (23.08.2016)
- SARPKAYA, Necmiye Çakıcı (2010), "Zengin Ülkeler Fakirlerin Tarım Arazi-lerini Alıyor" <https://www.xing.com/communities/posts/zengin-uelkeler-fakirlerin-tarim-arazilerini-aliyor-1006983117> (19.08.2016)
- ŞAHİN, Liaisian (2014), "Ukrayna Krizinde Kırım Tatarları Faktörü", <http://www.bianet.org/bianet/siyaset/156738-ukrayna-krizinde-kirim-tatarlari-faktoru> (21.08.2016)

- The Budapest Memorandum on Security Assurances, (1994) <http://www.cfr.org/nonproliferation-arms-control-and-disarmament/budapest-memorandums-security-assurances-1994/p32484> (19.08.2016)
- UN General Assembly Resolution - GA / 11493, (2014) General Assembly Adopts Resolution Calling upon States Not To Recognize Changes in Status of Crimea Region, <http://www.un.org/News/Press/docs/2014/ga11493.doc.htm> (18.08.2016)
- UN General Assembly Resolution, A/RES/2625- XXV, (1970) Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation Among States in Accordance with The Charter of the United Nations, [http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2625\(XXV\)&Lang=E&Area=RESOLUTION](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2625(XXV)&Lang=E&Area=RESOLUTION), (19.08.2016)
- UN General Assembly Resolutions (1974), A/RES/3314(XXIX), Definition of Aggression, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/3314%28XXIX%29&Lang=E&Area=RESOLUTION (22.08.2016)
- UYGUN, Özlem (2014), "Mesut Hakkı Çaşın Kırım'da Yaşananları Değerlendirdi", <http://www.ajanshaber.com/mesut-hakki-casin-kirimda-yasan-anlari-degerlendirdi-haberi/46523> (19.08.2016)

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN KIRIM'IN İLHAKINA BAKIŞI: RUSYA'YA YÖNELİK YAPTIRIMLAR

İlhan ARAS*

ÖZET

Yaptırımlar, bir dış politika aracı olarak özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın bir şekilde kullanılmış, devletler ve uluslararası örgütler kendi çıkarları için diğer devlet ve uluslararası kurumlara karşı çeşitli yaptırımlar uygulamıştır. Tarihsel olarak bakıldığında genellikle ekonomik yaptırımların uygulandığı ancak bu yaptırımların çoğunlukla etkisiz kaldığı görülmüştür. Avrupa Birliği de diğer aktörler gibi birçok uluslararası sorun karşısında çeşitli yaptırımlar uygulamıştır. Bu kapsamda, Avrupa Birliği'nin Rusya'nın 2014 yılındaki Kırım'ı ilhaka tepki vermek için çeşitli yaptırımlara başvurduğu görülmüştür. Bu çerçevede, çalışmada öncelikle yaptırım kavramı teorik olarak incelenmiş ve Avrupa Birliği yaptırımlarının uygulamasına değinilmiştir. Sonraki bölümde, Avrupa Birliği'nin Rusya ve Ukrayna'ya yönelik yaptırımları 2014-2016 döneminde ele alınmıştır. Sonuç olarak, Avrupa Birliği'nin Kırım'daki gelişmelere ekonomik yaptırımlar temelinde yaklaştığı ancak bu politikasının Kırım'daki durumu değiştirmede göstermediği gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Kırım, Rusya, Ukrayna, Yaptırım

ABSTRACT

Sanctions as a foreign policy tool have been widely used especially since second half of the 20th century; states and international organizations have been imposed various sanctions against other states and international institutions to self interests. From a historical viewpoint, it is seen that economic sanctions have largely become ineffective even they have been imposed frequently. European Union, like other actors, has also imposed various sanctions in the face of many international problems. In this context, it is seen that European Union has appealed various sanctions to give reaction to Russia's annexation of Crimea in 2014. In this framework, in study firstly the concept of sanction has been theoretically examined and the practice of the European Union sanctions has been mentioned. In next chapter, sanctions of the European Union towards Russian Federation and Ukraine are dealt with over the period 2014-2016. Consequently, it has been shown that European Union has approached to the developments in Cri-

---

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ilhanaras@nevsehir.edu.tr

mea on the basis of economic sanctions; however, this approach has not changed the situation in Crimea.

Keywords: European Union, Crimea, Russia Federation, Ukraine, Sanction

Sovyetler Birliđi'nin son yıllarından bilinen bir fıkra vardır. Bir Yahudi olan Rabinoviç göç etmek ister. Göçmen ofisindeki bürokrat, "Neden?" diye sorduğunda Rabinoviç şöyle yanıt verir: 'İki nedenle. İlk olarak; korkuyorum çünkü Komünistler Sovyetler Birliđi'nde iktidarı kaybettiğinde yeni iktidar, Komünistlerin bütün suçunu bizim üzerimize yani Yahudilere atacaktır.'" Bürokrat araya girerek "Ama bu tam olarak saçmalık, Sovyetler Birliđi'nde hiçbir şey değişemez, Komünistlerin iktidarı sonsuza kadar devam edecektir" dediğinde, "Pekala" diye yanıtlar Rabinoviç, 'ikinci nedenim de bu'. Bir Ukraynalı ile bir AB yetkilisi arasında benzer bir durum hayal edelim. Ukraynalı "Ukrayna'da panik içinde olmamızın iki nedeni var. Birincisi, korkuyoruz çünkü Rus baskısı nedeniyle AB bizi terk ederse ekonomimiz çöker." şeklinde şikayet eder. AB yetkilisi Ukraynalı'nın sözünü keserek "Ama bize güvenebilirsiniz, sizi terk etmeyeceğiz. Hatta sizin ülkenizin sorumluluğunu üstleneceğiz ve ne yapmanız gerektiğini söyleyeceğiz!" der. Bunun üzerine Ukraynalı, "pekala" der "ikinci nedenim de bu." (Žižek, 2014: 36-37).

Tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Kırım, birçok defa işgale uğramış ve istila edilmiştir. Yakın dönem tarihinde ise, 1783'te Rus İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiş, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla 1921-1945 arası dönemde ayrı bir Sovyet Cumhuriyeti olmuş ancak 1945-1954 arasında özerk yapısını kaybederek Sovyetler Birliği'ne bağlanmıştır. 1954 yılında ise, Sovyet lideri Kruşçev tarafından Kırım'ın Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmasına karar verilmiştir. Böylece, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne, 1991 yılına kadar bu yapı devam etmiştir (Wilson, 2014: 100). 2 milyon nüfusu ve 27.000 km²'lik yüzölçümüyle bir yarımada olan Kırım, 1992 yılında kendi Parlamentosu ve Bakanlar Konseyi ile Ukrayna devleti içinde Kırım Özerk Cumhuriyeti olarak kabul edilmiştir (Dolya, 2016: 1-2).

1954-2014 arası 60 yıllık dönemde Ukrayna'ya bağlı bir durumda olan Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı ve doğu Ukrayna'da yaşanan çatışma hem Soğuk Savaş'ın ardından Batı Avrupa için hem de bölgesel istikrar ve uluslararası normlara yönelik önemli bir meydan okumadır (Young ve Birchfie, 2015: 2). Karadeniz bölgesinde Rusya için stratejik olarak vazgeçilemez olarak nitelendirilebilecek olan Kırım, Soğuk Savaş'ın Batı-Doğu Bloklarını tekrar karşı karşıya getirmiştir. Putin'in Mart 2014'teki konuşmasında, "Halkımızın kalbinde ve zihninde Kırım her zaman Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olmuştur." vurgusu Kırım'ın Rusya için önemini göstermiştir. Öyle ki, Kruşçev'in 1954'te Kırım'ın Ukrayna'ya bir "hediye" olarak verilmesiyle ilgili Rusya'da ve Batı'da sık sık tekrarlanan ifade, Kruşçev'in muhtemelen sarhoşken bunu yaptığı şeklindedir (Wilson, 2014: 99).

Avrupa Birliği'nin (AB) Kırım'daki gelişmelerden önce Rusya'nın Gürcistan'a saldırısı veya 2008-2010 arasındaki Doğu Ortaklığı programına karşı çıkması gibi erken uyarı sinyallerini ihmal etmesi ve buna yönelik yeterli politikaları geliştirememesi Kırım'da gelinen noktanın önemli nedenlerinden olmuştur (Orenstein ve Kelemen, 2017: 98). Ayrıca Gürcistan krizi, uluslararası örgütlerin ve Trans-Atlantik topluluğun Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü desteklemeye ne derece hazır olduklarına dair soruları da gündeme taşımıştır. Bu durum AB içinde geçerli olmuştur. Güney Osetya ve Abhazya'nın ilhak edilmesini kınayan AB, birkaç ay sonra Moskova ile ilişkilerini yeniden başlatmıştır. Böylece, AB'nin Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü savunmada gösterdiği zayıflık Rusya için daha fazlasını yapabileceğinin işaretlerini vermiştir (Kuzio, 2010: 12-13). Mearsheimer (2014: 3) de, Ukrayna'nın dâhil olduğu Doğu Ortaklığı girişimiyle ülkeleri AB ekonomisine yakınlaştırma amacının, Rusya tarafından kendi ülke çıkarlarına karşı düşmanca bir plan olarak görüldüğünü belirtmiştir.

Kırım krizini, Soğuk Savaş'ın ardından Rusya-Avrupa ilişkilerinde yaşanan en ciddi kriz olarak nitelendirmek mümkündür. Ancak tarafların ilişkilerini tamamen kesmeleri hem Rusya için diğer uluslararası ortakların sunamayacağı birçok önemli fikir, ürün ve kaynağın Avrupa'dan ithal edilebilmesi hem de iki ülke için de vazgeçilmez olan modern teknolojiler ve yatırımlar, ekonomik modeller, teknik standartlar ve yasal normlar nedeniyle mümkün görünmemektedir. Buna karşılık gerek AB'nin gelecekteki pazarlara ulaşabilmesi için önemli bir noktada olması gerekse Avrupa'nın güvenliği kapsamında Rusya'nın vazgeçilemez olması da Rusya'yı Avrupa için önemli kılmaktadır (Ivanov, 2015: 82-83).

Kırım'ın ilhak edilmesi üzerine Dolya (2016: 4), AB tarafından üç aşamalı yaptırımların kabul edildiğini belirtmiştir. İlk aşamada, ilhak sürecinde yer alanların seyahat kısıtlamaları ve varlıklarının dondurulması söz konusu olmuştur. İkinci aşamada, Avrupa Yatırım Bankası (*European Investment Bank*) ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (*European Bank for Reconstruction and Development*) tarafından finanse edilen Rusya'daki yeni programları dondurulmuştur. Üçüncü aşamada, ekonomik yaptırımlar öne çıkmıştır. Bu doğrultuda, Rusya devletine ait 5 finansal kurumun birincil ve ikincil Avrupa sermaye piyasalarına erişimi sınırlandırılmış, Rusya'ya silah satışına ambargo koyulmuştur.

Rusya'nın ilhakı sonrasında diğer aktörler gibi AB de bölgeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede, çalışmada öncelikle yaptırım kavramı ele alınacak, daha sonra AB'nin yaptırım uygulaması konusuna bakılacaktır. Sonraki bölümde ise, AB'nin Kırım'ın ilhakına yönelik yaptırımları 2014-2016 döneminde Rusya ve Ukrayna çerçevesinde kronolojik olarak incelenecektir.

Yaptırım: Kavramsal Çerçeve

Savaşlar sadece savaş açılan değil savaş açan ülke üzerinde de ekonomik anlamda büyük etkiler yaratmakta ayrıca insan kaybının yarattığı sosyal/toplumsal sorunlar devletleri savaş haricinde farklı politikalar oluştur-

maya yöneltmektedir. Yaptırımlar, uygulandığı çok farklı örnekte farklı durumlar altında değerlendirilebilecek bir konudur. Fidel Castro'nun ülkesine yönelik yaptırımların da etkisiyle yaptırımları "çocuk, kadın ve erkeklerin ölümüne neden olan sessiz atom bombaları" nitelendirmesinden (Alvarez, 1995) diğer etkili sonuçlar vermeyen birçok örneğe kadar yaptırımlar, uluslararası politikada özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında sık sık başvurulan bir araç olmuştur. Pape'in (1997: 90) belirttiği gibi, dünyanın süper güçleri, uluslararası politik amaçlarını başarmak için giderek daha fazla ekonomik yaptırımları kullanmaktadır.

Yaptırımlar, "askeri güç kullanımı ile diplomasinin 'konuşma terapisi' arasında önemli bir aşama olmuştur." (Gottemoeller, 2007: 100). Ayrıca yaptırımlar, hemen veya gelecekte yapılan ya da gelecekte yapılması vaat edilen baskılarla yabancı ulusların/hedef ülkelerin davranışını değiştirmek (Davis ve Engerman, 2003: 190) şeklinde de değerlendirilebilir.

Davis ve Engerman (2003: 187) yaptırımların hedeflenen ülkenin vatandaşlarının mülklerine el konulmasını, spor ve kültür faaliyetlerini boykot edilmesini, siyasi tanımayı geri çekmeyi içerdiğini ancak en fazla dikkat çeken yaptırım şekillerinin insanların dolaşımına, finansal para akışına veya uluslararası ticarete ilişkin çeşitli kısıtlamalar olduğunu belirtmektedir.

Arı (2009: 440-457) ekonomik yaptırımları "diğer ülkeleri istenilen yönde bir dış politika izlemesi için uygulanan ve bir avantajdan yoksun bırakarak cezalandırmak ya da istenilen doğrultuda bir davranış sergilemesi için ikna etmeye yönelik politikalar" şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca ekonomik yönü ağır basan tarife, kota, kambiyo denetimi gibi uygulamalar ve siyasi yönü ağır basan boykot, ambargo, abluka gibi uygulamalar olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede ekonomik yaptırımların uygulanabilmesi için çok taraflı bağımlılığın artması, kullanılan araçların ve stratejilerin uygun olması, uluslararası işbirliğine gereksinim duyulması, yaptırım uygulayan devletin büyük devlet olması, ulusal ve uluslararası piyasayı kontrol edebilme yeteneğinin olması, ulusal ve uluslararası kamuoyunun desteğinin sağlanmış olması gibi şartların olması gerektiğini ifade etmiştir.

Davis ve Engerman'a göre (2003: 190) ekonomik yaptırımlar; savaşı önlemek, özgürlük ve demokrasinin tesis edilmesini hızlandırmak, çevreyi korumak, insan hakları ve işçi haklarını güçlendirmek, nükleer silahların yayılmasını önlemek ve tutuklu insanların serbest bırakılmasını sağlamak gibi uluslararası amaçlar için uygulanmaktadır.

Hufbauer vd. (2007: 160-177) yaptırımların başarılı olabilmesinin bazı şartlara bağlı olduğunu ifade etmiştir:

- 1) Ulaşılmak istenilen hedef doğru belirlenmeli ve başarılabilecek hedefler olmalıdır.
- 2) Yaptırımları uygulayan ve yaptırıma hedef olan ülke arasında siyasi ve ekonomik olarak yakın bir ilişki olması gerekmektedir.
- 3) Otokratik yönetimlere ve belli bir güce sahip olan ülkeleri hedefleyen yaptırımların sonuç vermesi mümkün görünmemektedir.

4) Yaptırımların beklenen maksimum faydayı sağlaması durumunda hedeflenen ÷lkeye yönelik askeri konulardan kaçınmak gerekmektedir.

5) Yaptırımlar çok sayıda ÷lke tarafından ortak bir zeminde uygulandığı takdirde sonucun etkili olmasına katkı sağlayacaktır.

6) Ulaşılmak istenen sonuç için doğru araç seçilmelidir.

7) Yaptırımları uygulayan ÷lkenin ekonomik maliyetler konusunda geri adım atmaması gerekmektedir.

Davis ve Engerman'ın (2003: 191) belirttiği gibi, teorik olarak yaptırımları tatbik eden ÷lke veya ÷lkelerin hedefledikleri ÷lkeden askeri ve ekonomik olarak daha güçlü oldukları kabul edilmektedir. Bu çerçevede AB, bütüncül bir ekonomik yapı olarak düşün÷ldüğünde Rusya'dan çok daha büyük bir ekonomi olduğu gör÷lmektedir.

Farrall'e göre (2007: 107) ekonomik yaptırımlar, hedeflenen ÷lkeye veya hedeflenen ÷lkeden ürünlerin ve malların akışını önlemeyi amaçlamaktadır. Ambargo ise, ekonomik yaptırımların bir türü olduğundan sadece ihracatı yasaklamaktadır. Ekonomik yaptırımlar ise ithalat ve ihracat yasaklaması olduğundan daha geniş kapsamlıdır. Finansal yaptırımlar da, ekonomik yaptırımlarla bağlantılı olmasına rağmen, malların ve ürünlerin satımıyla değil, finansal ve ekonomik kaynakların hedef ÷lkeye veya hedef ÷lkeden yönelmesinin engellenmesidir. Finansal mal varlıklarının dondurulması bu kapsamda değerlendirilebilir.

Elliott ve Hufbauer (1999: 404) yaptıkları çalışmada 1914-1990 döneminde toplam 115 yaptırım olduğunu bunların 40 tanesinin (%35) başarılı bir şekilde sonuçlandığını tespit etmişlerdir. Pape (1997: 99) ise, bu değerlendirmenin yanlış olduğunu, başarılı olarak gösterilen söz konusu 40 yaptırımın sadece 5 tanesinin başarılı olduğunu yani başarı oranının %5 civarında olduğunu belirtmektedir. Hufbauer vd. (2007: 2) de, I. Dünya Savaşı'ndan 2000 yılına kadar toplam 174 yaptırım olayı tespit etmişlerdir. Sonuç olarak, yaptırımların özellikle II. Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş sonrası süreçte arttığını buna karşın başarı oranlarının yüksek olmadığını ifade etmek mümkündür.

Avrupa Birliği Yaptırımları

Avrupa Topluluğu ilk kez 1965 yılında Rodezya'ya (Zimbabve) yaptırımları uygulama noktasına gelmiş, bütün üye devletler ulusal mevzuatları yoluyla yaptırımları uygulamaya karar vermişlerdir (Agolli, 2012: 21). AB, 1980'lerden itibaren dış politika amaçlarına ulaşmaya çalışırken yaptırımları kullanma yoluna başvurmuştur. Ukrayna krizinden kaynaklanan Rusya'ya yönelik yaptırımlar ise, AB'nin yaptırım politikasında yeni bir adım olarak değerlendirilebilir. Ukrayna sürecinde yaşanan bütün sorunlara rağmen, AB üye devletlerinin beklenenden daha fazla birlik içinde kaldığı gör÷lmüştür (Raik vd., 2014: 8).

Yaptırımlar, AB'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası'nın (ODGP) amaçları olan barış, demokrasi, hukukun üstünlüğüne saygı, insan hakları ve uluslararası hukuk amaçlarını teşvik etmek için araçlarından biridir. Bu bakımdan AB için yaptırımlar, siyasi diyalog ve tamamlayıcı girişimleri içe-

ren kapsamlı bir politikanın parçası olmuştur. AB yaptırımları temelde cezalandırıcı değil, hedef ülkenin eylem ve politikasında değişiklik yaratma amacıdadır. Ayrıca, sivil nüfus ve meşru eylemler için olumsuz sonuçları engellemek amacıyla her türlü çabayı göstermektedir. Yaptırımlar, oybirliğiyle alınan ODGP Konsey kararı üzerine uygulanır. Silah ambargosu ve seyahat yasaklamaları gibi yaptırımlar, doğrudan üye devletler tarafından uygulanır. Bu yaptırımlar için Konsey tarafından alınması gereken bir karar doğrudan üye devletler için bağlayıcıdır. Buna karşın mal varlıklarının dondurulması ve ihracat yasakları gibi ekonomik yaptırımlar, Birliğin yetkisinde olduğundan bir Konsey tüzüğüyle uygulamaya geçirilir ve böylece AB vatandaşları ve firmaları üzerinde doğrudan bağlayıcı olmaktadır. AB'nin daha çok kullandığı tedbirler, AB ortak askeri listesinde yer alan malların taşımacılığını, tedarikini, satışını içeren silah ambargosu; hedeflenen bireyler ve kurumlar tarafından kontrol edilen veya sahip olunan ekonomik kaynakların ve fonların dondurulmasını içeren mal varlıklarının dondurulması; AB'ye girişi yasaklayan seyahat veya vize yasağıdır ("EU Restrictive Measures, 2014").

AB, Kırım'da yaşanan gelişmeler karşısında aldığı kısıtlayıcı tedbirleri (*restrictive measures*) AB'nin İşleyişine İlişkin Antlaşması md. 215 kapsamında geliştirmektedir. Buna göre (T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2011: 90):

1. Konsey, Avrupa Birliği Antlaşması'nın V. Başlığının 2. Bölümü [Ortak Dış ve Güvenlik Politikasına İlişkin Özel Hükümler] uyarınca alınan bir kararın, bir veya birden çok üçüncü ülke ile, ekonomik ve mali ilişkilerin kısıtlanması ya da tamamen kesilmesini veya azaltılmasını öngörmesi halinde, Birlik Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi ile Komisyon'un ortak önerisi üzerine, nitelikli çoğunlukla gerekli tedbirleri kabul eder. Konsey, alınan tedbirler hakkında Avrupa Parlamentosu'nu bilgilendirir.

2. Konsey, Avrupa Birliği Antlaşması'nın V. Başlığının 2. Bölümü uyarınca kabul edilen bir kararda öngörülmesi halinde, 1. paragrafta belirtilen usule uygun olarak, gerçek veya tüzel kişilere ve gruplara veya devlet dışı birimlere yönelik kısıtlayıcı tedbirler kabul edebilir.

3. Bu maddede belirtilen tasarruflar, hukuki güvenceler konusunda gerekli hükümleri içerir.

AB'nin yaptırımlarını uygulanmasında ise, belli bir kurumsal mekanizmanın işleyişi söz konusudur. Yüksek Temsilci'nin otoritesi altında görev yapan Avrupa Dış Eylem Servisi (*European External Action Service*) ve Komisyon'daki iki yaptırım takımı, çalışma grupları için metinler hazırlar ve AB delegasyonları ile Avrupa Dış Eylem Servisi ve Komisyon'un servisleriyle yakın bir işbirliği yürütür. Avrupa Dış Eylem Servisi ve Komisyon'un iki yaptırım takımında 11 yetkili görev yapmaktadır. Avrupa Dış Eylem Servisi yaptırım takımı, AB dış politikasında bütünleştirme rolü oluşturma potansiyeline sahiptir (Raik vd., 2014: 7).

AB yaptırımları, "cezalandırmak" amacından ziyade hedeflenen ülkenin politikaları ve eylemlerini etkilemek amacıyla gündeme getirilmiştir. Bu

çerçevede Rusya'ya yönelik yaptırımlar, diplomatik ve ekonomik kısıtlamalar gibi dışardan gelen baskının yanı sıra yaptırımlardan etkilenen aktörler yoluyla Rusya içinden baskı yaratarak siyasi liderin değerlendirmelerini değiştirecek ve Ukrayna'da daha yapıcı politikalar takip etmek için Rus siyasi liderlerini zorlayacaktır (Fischer, 2015: 3). 26 Mart 2014'te gerçekleşen AB-ABD Zirvesi'nde dönemin AB Konseyi Başkanı Herman Van Rompuy, Kırım'ın ilhakından dolayı Rusya'ya yönelik kabul edilen yaptırımların Rusya için cezalandırma, misilleme anlamına gelmediğini, yaptırımların uluslararası hukuka saygı çerçevesinde siyasi bir çözüm sağlanması için olumlu bir teşvik olduğunu açıklamıştır (EU-US Summit 2014).

Fischer (2015: 6-7) Ukrayna'daki AB yaptırımlarıyla ilgili dört konunun altını çizmektedir:

1) Yaptırımlar güçlü ve şeffaf olmalıdır. Böylece, rejim değişikliğinin hedeflenmediği buna karşın Ukrayna çatışmasının çözümüne yönelik olduğu gösterilmelidir.

2) Moskova'nın yakın gelecekte Kırım ve Sivastopol'dan çıkmasına dair işaret olmamasına karşın Rusya'dan olumlu bir adım gelmesi durumunda AB de yaptırımlarını gevşetmelidir. Washington, Brüksel ve Berlin arasındaki işbirliğiyle transatlantik işbirliğini tehlikeye atacak girişimlerden kaçınılması gerekmektedir.

3) AB ve ABD'nin yaptırımları genişletmesi durumunda en önemli potansiyel kişi ve kurumlara karşı kısıtlayıcı tedbirlerin genişletilmesiyle olmaktadır.

4) Zor koşullara rağmen AB, Rusya toplumuyla iletişimini geliştirmelidir. Böylece, AB politikalarının Rusya karşıtı ve saldırgan olduğuna dair algıyı engelleyebilir.

Diğer taraftan Rusya'nın Kırım konusunda bu şekilde hareket etmesinde bazı nedenlerin etkili olduğundan bahsetmek mümkündür. Bu nedenler; Karadeniz bölgesi, Baltıklar'dan Hazar'a uzanan hat üzerindeki bölgesel inisiyatif, Avrasya Birliği'ni hedef alan Gümrük Birliği projesi, "yakın çevre politikası"nı kaybetme durumu ve son olarak Avrupa'ya giden doğalgazın yaklaşık %70'inin Ukrayna'dan geçtiği dikkate alındığında enerji güvenliğidir. Bütün bu nedenlerin Rusya için orta ve uzun vadede ekonomiden güvenliğe kadar birçok alanda sorun yaratacak potansiyele sahip olduğunu da belirtmek gerekmektedir (Erol, 2014: 6).

Raik vd.'nin (2014: 3-5) belirttiği gibi, Avrupa güvenliğini tehdit eden gelişmeler karşısında AB ve üye devletleri, diplomasi ve yaptırımları birleştiren bir yaklaşım sergilemiştir. Avrupa Konseyi'ne göre Rusya'ya karşı uygulanan bu yaptırımların öncelikli amacı, Rusya'nın Ukrayna'daki toprağı yasadışı ilhak etme ve komşu egemen bir devleti istikrarsız hale getirme eylemlerinde değişiklik yaratmak olmuştur. Bu çerçevede, AB'nin en büyük komşusu ve önemli bir ticaret ortağı olan Rusya'ya karşı uyguladığı yaptırımların, AB yaptırım politikasının en büyük testi olduğunu söylemek mümkündür. AB'nin büyük güçler karşısında yaptırımları çok fazla kullanmadığı dikkate alındığında bu durum daha fazla önem kazanmaktadır. Ör-

neğin, 1989'dan beri Çin'e uyguladığı silah ambargosu ve 1982'de Sovyetler Birliği'ne uyguladığı sınırlı ve muğlak ticaret yaptırımlarının sınırlı bir çerçevede kaldığı belirtilebilir. Ayrıca, 2000 yılında Çeçenistan'daki çatışmadan dolayı Rusya'ya karşı çok güçlü olmayan yaptırımlar kabul edilmiştir. Sert AB yaptırımları daha ziyade önemsiz konulara odaklanmış böylece AB üye devletlerinin ekonomileri olumsuz etkilenmemiştir.

Raik vd. (2014: 4-5), AB'nin Rusya'ya karşı yaptırımlarını büyük güç rekabeti, küresel boyutu olan büyük bir Avrupa krizi ve yaptırımların AB'nin kendisine olan maliyetleri şeklinde üç faktörün birleşimiyle ifade etmiştir. AB'nin büyük bir güç olan Rusya'ya karşı yaptırımlarda ABD tarafından önemli bir aktör olması için sorunda rol alması teşvik edilmiştir. Krizin bir başka göstergesi de, Avrupa'nın Rusya'nın yaptığı gibi uluslararası normların ihlal edilmesine hazır olup olmadığının test edilmesidir. Ayrıca, AB'nin ekonomik yaptırımlarını giderek güçlendirmesi ve buna karşılık Rusya'nın da yaptırımlar geliştirmesi AB'nin ekonomisine özellikle bazı üye devletlere ve sektörlerle zarar vermiştir. Davis ve Engerman'ın (2013: 191) da belirttiği gibi, yaptırımları uygulamak maliyetsiz bir konu değildir. Yaptırımların, ilgili ülkeler için maliyetleri ve ekonomik yükü söz konusudur.

AB'nin Rusya ve Ukrayna'ya Yönelik Politikası ve Yaptırımları

Turuncu Devrim sonrasında 2005-2010 döneminde daha ziyade Batı yanlısı bir politika izleyen Ukrayna'da Viktor Yanukoviç'in yönetime gelmesi Rusya yanlısı bir çizgiye dönüşe neden olmuştur. AB ile Ukrayna arasındaki ilişkilerin güçlenmesi Rusya tarafından istenmeyen bir durum olmuş, Ukrayna'ya doğalgaz sevkiyatını keseceğini belirtmiştir. Ukrayna'nın devrik Cumhurbaşkanı Yanukoviç, 2013 yılında AB ile bağlarını güçlendirecek işbirliği anlaşmasından vazgeçerek Rusya ile yakınlaşma yönünde hareket etmiştir. Yanukoviç'in bu tercihi, halk tarafından uzun süre protesto edilmiştir. AB ve ABD'nin baskıları sonucu 22 Şubat 2014'te Rusya taraftarı Yanukoviç'in devrilmesinin ardından, 25 Mayıs 2014'te erken seçim kararı alınmıştır. Seçime kadar görevde kalacak olan geçici hükümetin AB yanlısı tutumla müzakerelere yeniden başlaması Moskova tarafından bir darbe olarak değerlendirilmiş, geçici hükümet tanınmamış ve Ukrayna'ya verilen doğalgaza büyük ölçekli bir fiyat artırımını yapılmıştır. AB ve ABD ise, geçici hükümeti tanıyarak ekonomik destek sözü vermiştir. 2014 yılı Mart ayında Ukrayna'da Rusya yanlısı gösteriler düzenlenmiş, bu gösteriler geçici hükümet tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. Rusya ise, Ruslara ve Rusça konuşan azınlıklara zarar verilmesi durumunda Ukrayna'ya müdahale edeceğini ifade etmiş ve Mart ayının ilk günlerinde Rusya'nın Kırım'a müdahalesi gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, Ukrayna'daki gelişmeleri en başından itibaren meşru bir hükümete yönelik organize bir eylem ve meydanları dolduran insanların darbesi olarak kabul eden Rusya'nın Kırım'ı ilhakı "cezalandırıcı yöntem"ini devreye sokması şeklinde değerlendirilebilir (Alkan, 2015: 222-224; Erol, 2014: 5).

27 Şubat 2014'te, Avrupa Parlamentosu (AP) Başkanı Martin Schulz yaptığı açıklamada, Kırım'da yaşanan gelişmeleri kaygıyla takip ettiğini,

Rusya'nın gerilimi artıran politikalarından kaçınması gerektiğini ve AP'nin Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü desteklediğini ifade etmiştir. AB'nin Ukrayna'nın yanında yer aldığı, Ukrayna'da uzlaşya ihtiyaç olduğunu, yeni hükümeti zorlu bir sürecin beklediğini ve AB'nin destek olacağını belirtmiştir. Ayrıca, 25 Mayıs'da düzenlenecek başkanlık seçimleriyle aynı tarihte yapılacak AP seçimlerinin sembolik olarak önemli olduğunu ve iki seçimin de Ukrayna tarihinde yeni bir sayfa açacağını ifade etmiştir (European Parliament, 2014a).

6 Mart 2014'te AB üye devletlerin Devlet ve Hükümet Başkanları, Rusya'nın Ukrayna'nın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü ihlal etmesini kınanmış ve Rusya'nın silahlı güçlerini geri çekmesi için çağrı yapmıştır. Ayrıca, Kırım'ın geleceği için yapılması planlanan referandumun Ukrayna Anayasası'na aykırı olduğu için yasadışı olacağını vurgulamışlardır (Council Regulation (EU) No 269/2014). Bu süreçte, çoğunluğu Rus olan Kırım'da 16 Mart 2014'te Ukrayna'dan ayrılma ve Rusya'ya katılma yönünde bir referandum düzenlenmiştir. Katılım oranının %83.1 olduğu referandumundan %96.77 Rusya'ya katılma yönünde karar çıkmıştır (Morello vd., 2014).

Rusya, referandumdan iki gün sonra 18 Mart 2014'te Kırım Özerk Cumhuriyeti'ni ve Sivastopol şehrini yasadışı olarak ilhak etmiştir. Rusya Başbakan Yardımcısı Dmitri Rogtozin'in "Bugüne gelecekte tarihi bir önem atfedileceğini düşünüyorum. Rusya bugün ilk kez tek kutuplu dünyanın sonunun geldiğini göstererek, üzerine büyük bir sorumluluk aldı" (Sputniknews, 2014) açıklaması, Kırım sorununun yerel/bölgesel bir konu olarak değil, küresel siyaset açısından önemli olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, ABD ve diğer ülkeler gibi AB de bu soruna ilişkin açıklamalar yapmış, çeşitli yaptırım kararları almıştır.

AB yetkilileri Mart 2014'te, Kırım'ın Ukrayna'dan ayrılarak Rusya'ya geçmesini öngören referandumdan sonra aldığı ilk yaptırım kararında Rusya ve Ukrayna'dan 21 yetkilinin malvarlıklarının dondurulmasına karar vermiştir (BBC Türkçe, 2014). Ayrıca, 17 Mart 2014'te Konsey'in kabul ettiği kararda (Council Regulation (EU) No 269/2014: 7-8) Ukrayna'nın bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden eylemlerde bulunan kişilerin ekonomik kaynaklarını dondurma ve seyahat kısıtlamaları getirme yoluna gidilmiştir. Söz konusu kararın ekinde, kısıtlamalar getirilen kişilerin ve kuruluşların/işletmelerin listesi verilmiştir. Listeye göre 151 kişiye ve 37 kuruluş/işletmeye kısıtlamalar getirilmiştir (Council Regulation (EU) No 269/2014). Ayrıca belirtmek gerekir ki, söz konusu liste farklı tarihlerde güncellenmiş ve bazı değişiklikler yapılmıştır. Listedeki isimlerden birkaç örnek vermek gerekirse; Vladimir Nikolaevich Pligin, Duma Anayasa Hukuku Komitesi Başkanı olarak Rusya'nın Kırım ve Sivastopol'un ilhakına ilişkin kanunun uygulanmasından sorumludur. Aleksey Vasilevich da Rus ordusunun tüm general olarak Kırım'ın yasadışı ilhakında Ukrayna toprağındaki Rusya askeri varlığına dahil olan 76. Hava indirme tümeninin komutanıdır. Feodosia şirketi ise, Kırım Parlamentosu 17 Mart 2014'te "Kırım Cumhuriyeti"nin yararına Feodosia'ya ait olan varlıklara el koyunca

Kırımlı “yetkililerin” eline geçmiştir. Rusya tarafından bir kamu teşekkülü olan Sivastopol limanı, Ukrayna kanunlarına aykırı bir şekilde 17.3.2014’te “Ukrayna altyapı veya tarım bakanlıklarına ait olan bazı şirketlerin millileştirilmesi hakkında kanuna” dayanarak “Kırım Cumhuriyeti” adına Sivastopol limanına ait varlıklara el koyulmuş, böylece Kırımlı “yetkililerin” eline geçmiştir. Limanın ticaret hacmi açısından Kırım’daki en büyük ticari liman olmasıyla da dikkat çekmektedir (Council Regulation (EU) No 269/2014: 18-41). Kişiler üzerindeki yaptırımlar, Rusya’daki siyasi ve ekonomik elit üyelerini etkilediğinden dolayı bu kişiler Rusya’ya yönelik yaptırımların kaldırılmasını sağlamak için önemli siyasi liderlerin tutumlarını değiştirmelerini amaçlamaktadır (Fischer, 2015: 4).

Putin’e göre söz konusu ilhak, uluslararası hukuka uygun bir şekilde gerçekleşmiştir. Rusya, Ukrayna’nın toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin Amerika, Rusya ve İngiltere tarafından güvence altına alındığı 1994 tarihli Budapeşte Bildirisi’ne (Yost, 2015) uygun olarak hareket ettiğini, garantörlük hakkını kullandığını belirtmiştir. Ayrıca, Batılı ülkelerin Ukrayna’da yaşanan gelişmelere karşın yükümlülüklerini yerine getirmediğini ifade etmiştir (Erol, 2014: 3). Ayrıca, Mayıs 2014’te Başbakan Dmitry Medvedev yaptığı açıklamada, Ukrayna’nın bir bölümünü ilhak etmediklerini, Kırım Özerk Cumhuriyeti halkının referandum düzenleyerek self-determinasyon ve Rusya’ya katılmak için oy verdiklerini, bu referandumun bir sonucu olarak da Kırım’ın Rusya’ya katılabilmesi için Rusya anayasasının değiştirildiğini ifade ederek Rusya’nın konuya bakışını göstermiştir (Russian Government, 2014).

AB’nin Ukrayna’da yaşanan gelişmeler karşısında başlangıçta hızlı ve aktif bir şekilde hareket edememesinde bir takım nedenler öne çıkmıştır. Buna göre, bütün üye devletlerin onayıyla şekillenen dış politikanın oluşturulmasının zor olması AB karar alma mekanizmalarını kısıtlamaktadır. Birliğe sonradan katılan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin geçmişte Sovyet işgalini yaşamış ve Polonya, Litvanya gibi Rus azınlıklara sahip ülkeler Rusya’ya ekonomik yaptırımlar uygulanmasını savunurken; İngiltere, Almanya gibi Rusya ile karşılıklı ekonomik ilişkileri ileri seviyede olan ülkeler diplomasiye ağırlık vermeyi tercih etmişlerdir (Schmitz’dan aktaran Bayraklı, 2014: 3-4). Diğer taraftan, Rusya ile yaptırımlar konusuna Doğu Avrupa ülkelerinin aksine Almanya gibi Birliğin lokomotif ülkelerinin daha fazla ekonomi temelli bir yaklaşımı söz konusu olmuştur. 2013 yılı itibariyle Almanya ve Rusya arasındaki ticaret 77 milyar dolar (107 milyar Euro) civarında olmuştur. Rusya, Almanya’ya doğal gaz ve petrol tedarik ederken; Almanya da Rusya’ya makine ürünleri, ilaç, tren ve otomobil ihraç etmektedir. Ayrıca Rusya’da kayıtlı olan 6.000’den fazla Alman şirketi de 20 milyar Euro’luk yatırım yapmışlardır (Hesse vd., 2014). Bu çerçevede başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinin ağır yaptırımlar uygulamak konusunda, Rusya’nın misilleme yapabileceği ve bu durumun da AB’de ciddi ekonomik zarara neden olacağı çekincesiyle hareket ettiğini belirtmek mümkündür (Mearsheimer, 2014: 9).

16 Mart 2014'te yapılan referandumun ardından 27 Mart 2014'te BM Genel Kurulu'nda kabul edilen 68/262 sayılı "Ukrayna'nın Toprak Bütünlüğü" başlıklı kararda, yapılan referandumun Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Sivastopol şehrinin statüsünde değişiklik yaratamayacağı ve geçersiz olacağına altı çizilmiştir. Ayrıca, uluslararası tanınmış sınırlar içinde Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne, birliğine, siyasi bağımsızlığına ve egemenliğine bağlılık teyit edilmiştir. Son olarak, bütün devletlere, uluslararası örgütlere ve uzman kuruluşlara Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Sivastopol şehrinin statülerinde yapılacak bir değişikliği kabul etmemeleri çağrısı yapılmıştır (United Nations General Assembly, 2014). BM'nin söz konusu kararı AB tarafından memnuniyetle karşılanmış, karardaki ifadelerin daha sonra AB tarafından ilhaka ilişkin yapılan değerlendirmelerdeki ana unsurlar olduğu görülmüştür. AB, ilhaki kabul etmemesini ve ilhakin uluslararası hukukun ihlali olduğunu savunmasını BM Şartı'yla temellendirmiştir. BM Şartı md 2/4'e göre, üye devletler başka bir devletin toprak bütünlüğüne karşı BM anlaşmalarıyla bağdaşmayacak şekilde kuvvet kullanma tehdidinden veya kuvvet kullanmaya başvurmaktan kaçınırlar. Ayrıca Helsinki Nihai Senedi'nde benzer şekilde belirtilen devletlerin toprak bütünlüğüne karşı tehdit ve kuvvet kullanılmasından kaçınılacağı, devletlerin sınırlarına müdahale edilemeyeceği de önemli bir temel olmuştur (European Union External Action, 2016: 1).

AB'nin Kırım'ın ilhaka yönelik ilk değerlendirmeleri 20/21 Mart 2014'te yapılan Avrupa Konseyi Zirvesi'nde yapılmıştır. Zirve'de, AB'nin Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü ve egemenliğini desteklediği, Ukrayna Anayasası'nın açıkça ihlali olan Kırım'da yapılan yasadışı referandumun kabul edilmeyeceği, Rusya'nın yasadışı ilhakinin kınandığı ve kabul edilmeyeceği, Komisyon'dan Kırım'ın ilhakinin hukuki sonuçlarını değerlendirmesi ve Kırım'la ilgili ekonomik, ticari ve finansal kısıtlamalar önermesi istenmiştir. Avrupa Konseyi'nin sonraki AB-Rusya Zirvesi'ni iptal etmeye karar verdiği ve üye devletlerin iki taraflı toplantılar yapmaması gerektiği de ifade edilmiştir. Ayrıca, Avrupa Konseyi ve üye devletlerin yapılacak olan G7 toplantısının Lahey'de olmasını desteklediği belirtilmiştir (Council of the European Union, 2014: 13). Kararda Avrupa Konseyi'nin, 21. yüzyılda Avrupa'da güç kullanarak sınırları değiştirmenin yeri olmadığına inandığı; Rusya'nın eylemleriyle 40 yıldır Avrupa'daki bölünmelerin önlenmesine, barışçıl ve birleşmiş bir kıta yaratılmasına katkı sağlayan Helsinki sürecini bozduğu; Yüksek Temsilci'nin Ukrayna'da görev yapacak bir AGİT misyonuna AB'nin katkı sağlaması için gerekenleri yapması, bir AGİT misyonunun olmaması durumunda bir AB misyonunun görevlendirileceği ifade edilmiştir. AB'nin Avrupa'da barış ve istikrar için özel bir sorumluluğu olduğu bu nedenle Ukrayna ve Rusya arasında siyasi bir çözüm sağlayacak mekanizmalar kurulmasına çalışılacağı, Rusya'nın hem AB ve üye devletleri hem de Rusya'yı etkileyen istikrarsızlığı önlemek adına adımlar atması gerektiği çağrısı da yapılmıştır (Council of the European Union, 2014: 14).

20 Mart 2014'te AP Başkanı Martin Schulz tarafından Avrupa Konseyi'ne yapılan konuşmada Kırım konusuna da değinilmiştir. Schulz, Kırım'daki krizin Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Avrupa'da AB tarafından yaratılan güvenlik sistemine ağır bir tehdit olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren Avrupa'da ilk kez bir devletin bir diğer devletin toprağını ilhak etmek için güç kullandığını, uluslararası hukuku ihlal ettiğini ve bu eylemin kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Schulz'a göre AB, Ukrayna'da olanların kabul edilmeyeceği ve başka hiçbir yerde tekrarlanmayacağı mesajını ortak bir tutum olarak ilan etmelidir (European Parliament, 2004b: 1). Schulz ayrıca, Avrupa Konseyi ve AP'nin ortak bir tutuma sahip olduğunu belirterek, "Rusya'ya açık bir mesaj verilmesi gerekiyor. Uzun zamandır bir Avrupa ülkesinin toprak bütünlüğüne bir başka Avrupa ülkesi tarafından bu derece şiddetli bir şekilde zarar verilmemişti. Bu tarz bir durum Soğuk Savaş döneminden beri gündeme gelmedi. Son yaşanan gelişmeler bize bunun yeni bir boyuta taşındığını gösteriyor. Kırım'daki durum eşsiz ve buna verilen cevap da eşsiz olmalı" açıklamasını yapmıştır (İHA, 2014).

Mart 2014'teki bir diğer gelişme de vize işlemleriyle ilgili olmuştur. Buna göre, Schengen vizesi dahil olmak üzere Avrupa vizeleri için başvuruda bulunan Kırımlılara, Rusya'da görev yapan AB elçilikleri tarafından vize işlemi yapılmayacağı belirtilmiştir. Avrupa Komisyonu, AB'nin Kırım'ı Ukrayna'nın bir parçası olarak kabul ettiğinden dolayı vizelerin sadece Ukrayna'daki AB ülke temsilcilikleri tarafından verileceğini ifade etmiştir. Böylece, vize almak isteyen Kırımlıların Ukrayna pasaportu ile Ukrayna'daki elçiliklere başvurması gerekmiştir (Kırım Haber Ajansı, 2014).

25 Mayıs 2014'te yapılan seçimleri Batı yanlısı bir çizgide olan Petro Poreşenko kazanmış, AB-Ukrayna ilişkileri olumlu yönde ilerlemeye başlamıştır. Buna karşın ilerleyen süreçte yaşanan gelişmeler ilişkilerin sorunlu yapısını devam ettirmiştir. 17 Temmuz 2014'te MH17 sefer sayılı Malezya Hava Yolları'na ait uçağın Hollanda'dan kalktıktan sonra Ukrayna'da Rusya yanlısı güçler tarafından düşürülmesiyle, Rusya bu iddiaları reddetmesine karşın, 210'u AB üye devletlerinin vatandaşı 298 kişinin ölmesi üzerine ciddi ekonomik yaptırımlar gündeme gelmiştir. Bu olay, krizin geldiği noktayı göstermesi bakımından önemli olmuştur. Almanya, AB çapında bir uzlaşma sağlanması için daha fazla girişimde bulunmaya yönelmiştir. AB üye devletleri arasında yaptırımlara karşı olanlar dahi bu gelişmeden sonra Rusya'ya karşı bir tepki gösterilmesi gerektiği konusunda birleşmiştir (Raik vd., 2014: 3). Angela Merkel, MH17'nin düşürülmesine bir tepki olarak açık bir işaret göndermek istemiş, bu siyasi adım üç büyük ülkenin liderleri olan Merkel, David Cameron ve François Hollande'a telefon çağrısı yapıldıktan yani ortak tutum ile mümkün olmuş sonuç olarak da Rusya'ya ilişkin yaptırımların güçlendirilmesi yönünde bir tutum sergilenmiştir (Raik vd., 2014: 8).

AB Konseyi tarafından 11 Eylül 2014'te yayınlanan metne göre, Rusya'nın AB sermaye piyasalarına erişimine getirilen kısıtlamalar güçlendi-

rilmiştir. AB üye devletleri ve şirketleri, beş büyük devlet kökenli Rusya bankasına daha fazla borç verilmemesi, aynı kısıtlamaların üç büyük Rusya savunma şirketlerine ve üç büyük enerji şirketine genişletilmesini kararlaştırmıştır. Burada ayrıca 24 kişiye daha seyahat yasağı getirilmiş ve mal varlıkları dondurulmuş, Rusya'da askeri kullanım için gereken teknolojinin ve malların ihraç edilmesi de yasaklanmıştır (Delegation of the European Union to Turkey, 2014).

Tablo 1'de AB'nin Kırım'ın ilhakına yönelik yaptırımlarının temel hatları Mart-Eylül 2014 dönemini kapsayacak şekilde gösterilmiştir.

Tablo 1: AB'nin Mart-Eylül 2014 Arası Yaptırımları

3 Mart 2014	Haziran ayında Soçi'de düzenlenecek G8 Zirvesi hazırlıklarının askıya alınması
6 Mart 2014	Yeni Antlaşma ve vize konularına ilişkin AB-Rusya görüşmelerinin askıya alınması
17 Mart 2014	İlk seyahat yasakları ve mal varlıklarının dondurulması, 21 kişi -21 Mart'ta daha fazla kişi ve kurum eklenmiştir (12 kişi) -29 Nisan'da (15 kişi) -12 Mayıs'ta (13 kişi ve 2 kurum) -12 Temmuz'da (12 kişi) -25 Temmuz'da (15 kişi, 18 kurum) -30 Temmuz'da (8 kişi, 3 kurum) 12 Eylül'de seyahat yasakları ve mal varlıklarının dondurulması 6 ay daha uzatılmış, 24 kişi daha eklenmiştir. Toplam sayı: 119 kişi, 23 kurum
25 Haziran 2014	Kırım ve Sivastopol kökenli malların ithalatının yasaklanması -30 Temmuz'da yasakta değişiklik: Kırım ve Sivastopol'da belli doğal kaynakların sömürülmesi ve belli altyapı projeleri için önemli teknoloji ve ekipmanlara ilişkin ambargo; ilgili hizmetlerin tedarikine ve yatırımına ilişkin yasaklama
1 Ağustos 2014	Ekonomik yaptırımlar: 1-sermaye piyasaları (bono, hisse senedi veya benzer finansal araçlar) 2-savunma sektörü 3-ikili kullanım malları 4-petrol sanayi 12 Eylül'de ekonomik yaptırımların genişlemesi

Kaynak: (Raik vd., 2014: 4)

AB programları ve projelerle ilgili olarak da çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Kırım kamu kuruluşları, Ukrayna'nın dahil olduğu kültürel ve yaratıcı sektörleri destekleyen AB programı olan Yaratıcı Avrupa (*Creative Europe*) ve en büyük AB Araştırma ve Yenilik programı olan Ufuk 2020 (*Horizon 2020*) gibi AB programlarının dışında bırakılmıştır. Ayrıca, Kırım'daki kurumlar eğitim, gençlik ve spor için AB programı olan Erasmus+'ya katılamayacaklardır. Ancak belirtmek gerekir ki, bu kısıtlamalar kurumlarla ilgili olmuş, halkla ilgili olmamıştır. AB'de olmaları taahhüt edilmiş Kırımlı öğrenciler Erasmus Mundus Ortak Yüksek Lisans Derecesi'nden (*Erasmus Mundus Joint Master Degree*) yararlanabileceklerdir. Komisyon ve üye devletler ilkesel olarak Kırım'daki bütün projeleri askıya almasına rağmen, küçük ölçekli projeler ve toplumlararası ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan değişimleri sürdürmüştür (European Union External Action, 2016: 3). Ayrıca, AB

tarafından yapılan açıklamada, AB'nin Rusya ile imzaladığı anlaşmaların Rusya'nın uluslararası olarak kabul edilmiş topraklarında uygulanabileceği, Kırım ve Sivastopol'da uygulanamayacağı ifade edilmiştir (European Union External Action, 2016: 3).

Tablo 2: AB Yaptırımlarının Üç Politika Yolu

	I) AB yaptırımları	II) ODGP yaptırımları	III) Ekonomik ve finansal ilişkilerin kesilmesi
Kapsam	AB'nin finansal ve teknik desteğinin ayrıca uluslararası anlaşmaların askıya alınması	Vize yasakları, silah ambargoları	Ekonomik ve finansal ilişkilerin kısmen veya tamamen kesilmesi veya azaltılması
Hukuki Temel	Enstrümana dayanan (ABİİA md. 218, ABİİA md. 215)	Konsey kararı (ABİİA md. 29, 30, 31)	Konsey Tüzüğü (ABİİA md. 215)
Hazırlık çalışma grupları	İlgili coğrafik çalışma grubu, Siyasi ve Güvenlik Komitesi		Relex Grubu (ODGP kararı üzerine)
Karar alma	Enstrümana dayanan	Oybirliği (istisnalarla)	Nitelikli çoğunluk (ODGP kararı üzerine)
Uygulama	Komisyon ve Avrupa Dış Eylem Servisi	Konsey'in kabulü ve yayınlanmasından sonra hemen yürürlüğe giren yaptırımlar; uygulanmasını kontrol eden ulusal yetkili makamlar	
Rusya'ya karşı kısıtlayıcı tedbirler	Yeni AB-Rusya anlaşmasının ve vize konularındaki görüşmelerin askıya alınması; bazı işbirliği programlarının askıya alınması	119 kişiye karşı vize yasağı; silah ambargosu	142 kişinin ve kurumun mal varlığının dondurulması; borsayı, savunmayı, hassas teknolojiyi hedefleyen ekonomik yaptırımlar

Kaynak: (Raik vd., 2014: 7).

Tablo 2'den de görüldüğü gibi, AB yaptırımları kurumsal yapılar ve farklı hukuki temeller üzerinde şekillenmektedir. Karar alma süreçleri ve uygulama alanları da birbirinden farklılıklar göstermektedir.

Bunun yanında, Avrupa Konseyi Başkanı Donald Tusk, Kasım 2014'te yaptığı açıklamada, "Putin ve Rusya için AB bir sorundur. Anlamak zorundayız ki, Rusya bizim stratejik ortağımız değildir. Rusya bizim stratejik sorunumuzdur." şeklinde Rusya-AB ilişkilerinin Ukrayna krizinden dolayı geldiği noktayı belirtmiştir (Foy, 2014). AB'nin en önemli yetkililerinden birinin bu şekilde bir açıklama yapması, Kırım'da yaşanan gelişmelerin uzun vadeli sonuçları olacağına işaretleri olarak görülebilir.

2015 Sonrası Gelişmeler

Birlik Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini Ocak 2015'te AP'de yaptığı konuşmada, "Zor kullanarak sınırları değiştiremezsiniz. Bu kıtada değil, bu yüzyılda değil, bu binyılda değil. Böyle birşeyi kabul etmeyeceğiz." (Charter97, 2015) ifadesiyle AB'nin duruşunu göstermiştir. Söz konusu ve benzer açıklamalar AB yetkilileri tarafından sonraki süreçte de sıklıkla yapılmasına rağmen, geliştirilen politikaların yetkililer tarafından yapılan açıklamaların gölgesinde kaldığı görülmüştür.

16 Mart 2015'te Yüksek Temsilcilik tarafından yayınlanan deklarasyonda, bir yıl önce yapılan yasadışı referandumun ve yasadışı ilhakin ardından AB'nin Ukrayna'nın egemenlik ve toprak bütünlüğüne bağlı kalacağı ifade edilmiştir. AB'nin uluslararası hukukun bu ihlalini kınamaya devam edeceği ve tanımayacağı vurgulanmıştır. İlhak, uluslararası güvenliğe doğrudan bir meydan okuma olan, bütün üye devletlerin egemenliğini koruyan uluslararası hukuk düzenini bozan bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. AB'nin kısıtlayıcı tedbirleri de içeren tanımama politikasına bağlı kalacağı ifade edilmiş, BM üye devletlerine de 68/262 sayılı kararına uygun olarak benzer tanımama tedbirlerini dikkate alma çağrısı yapılmıştır. Ayrıca, Kırım'daki insan hakları ihlallerinden de derin bir şekilde endişe duyulduğu, uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu olunması ve bekletilen bütün insan hakları ihlalleriyle ilgili davaların görülmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu deklarasyona AB aday ülkeleri olan Türkiye, Makedonya, Karadağ, Arnavutluk; İstikrar ve Ortaklık Süreci ülkeleri; potansiyel aday ülke olan Bosna Hersek; Lihtenştayn ve Norveç gibi EFTA (*Avrupa Serbest Ticaret Birliği*) ülkeleri; Avrupa Ekonomik Alanı üyeleri; Ukrayna ve Gürcistan da kendilerini bu deklarasyonla bağlamışlardır (European Council, 2015).

19/20 Mart 2015'te yapılan Avrupa Konseyi Zirvesi'nde de AB'nin Kırım'a yönelik bakış açısını sürdürdüğü görülmektedir. Buna göre AB, Rusya'nın söz konusu yasadışı ilhakını kınamaya devam etmiş ve tanımama politikasını tam olarak uygulamaya bağlı kalmıştır (Council of the European Union, 2015).

Temmuz 2015'te AP Başkanı Schulz yaptığı açıklamada, Rusya'nın Kırım'ı yasadışı olarak ilhak etmesinin Ukrayna'nın AB yolculuğunu durdurmayacağını ve AB ile Rusya işbirliğinin ancak Kırım'ın Ukrayna'ya iadesiyle mümkün olacağını ifade etmiştir (Kırım Haber Ajansı, 2015).

Tablo 3'ten de görüldüğü gibi, Rusya'nın AB28'e ithalatı ve ihracatı krizin yaşandığı ve yaptırımların gündeme geldiği dönemlerde azalma eğiliminde olmuştur. Ayrıca tabloda gösterilen AB'nin büyük ülkelere - tabloda yer verilmeyen diğer ülkelere- bakıldığında da ithalat ve ihracattaki azalmayı görmek mümkündür.

10 Mart 2016'da Avrupa Konseyi kararıyla 146 kişi ve 37 şirkete/kuruma karşı uygulanan AB kısıtlayıcı tedbirlerinin 6 ay daha uzatılmasına, mal varlıklarının dondurulması ve seyahat yasağının 15 Eylül 2016'ya kadar uzatılmasına karar verilmiştir (European Council, 2016a). 18 Mart 2016'da Yüksek Temsilcilik tarafından yayınlanan deklarasyonda ise,

2015'te yayınlanan deklarasyondaki ifadeler aynen tekrarlanmış, böylece AB'nin Kırım konusunda aynı çizgide olduğu da gösterilmiştir (European Council, 2016b).

Tablo 3: 2013-2015 arası Rusya-AB İthalat/İhracatı

	2013	2014	2015
Rusya'nın AB28'e İthalatı (Euro)	206.956.582.543	182.430.208.484	135.569.475.743
Rusya'nın Almanya'ya İthalatı (Euro)	39.127.303.454	36.205.912.531	27.036.701.072
Rusya'nın Fransa'ya İthalatı (Euro)	10.262.904.644	9.909.545.804	6.191.446.901
Rusya'nın Birleşik Krallık'a İthalatı (Euro)	7.965.315.383	7.457.200.689	6.122.555.406
Rusya'nın AB28'den İhracatı (Euro)	119.450.915.637	103.201.795.527	73.911.093.071
Rusya'nın Almanya'ya İhracatı (Euro)	35.789.242.535	29.230.574.013	21.831.779.390
Rusya'nın Fransa'ya İhracatı (Euro)	7.720.852.781	6.808.494.284	4.535.156.322
Rusya'nın Birleşik Krallık'a İhracatı (Euro)	4.666.716.292	4.177.131.960	3.330.206.732

Kaynak: (European Commission, "Statistics").

Diğer taraftan Rusya, Nisan 2016'da iki yıl önce ilhak ettiği Kırım'da Yüksek Mahkeme, Başsavcı Natalya Poklonskaya'nın Kırım Tatarları Meclisi'ni yasaklama kararını kabul etmiş ve Kırım Tatarları Meclisi'nin faaliyetlerini "radikal" şeklinde tanımlamıştır. Buna karşılık olarak, Tatar Milli Meclisi'ne yönelik bu uygulama AB tarafından kınanmıştır. AB Yüksek Temsilcisi Mogherini'nin ofisinden yapılan açıklamada, Tatar Milli Meclisi'ne yönelik bu girişimin tüm Kırım Tatarlarının haklarına karşı çok ciddi bir saldırı olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, bu kararın 2014'ten beri yasa dışı olarak ilhak edilen Kırım'daki insan haklarında olumsuz bir artışa neden olduğu ifade edilmiştir. Kırım'da uluslararası insan hakları ve uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerin vakit kaybetmeksizin yerine getirilmesi de vurgulanmıştır (CNNTÜRK, 2016).

AB'nin ilhaki tanımamasının bir parçası olarak bölgeye yönelik önemli kısıtlamalar geliştirilmiştir. Buna göre (Council Regulation (EU) No 692/2014; Council Regulation (EU) No 825/2014):

- Ukrayna sertifikası olmadığı sürece Kırım ve Sivastopol kökenli malların ithalatının yasaklanması
- Kırım'da yatırım yapılması yasaklanmıştır. Avrupalılar ve AB temelli şirketler gayrimenkul veya kuruluş alamazlar, Kırım şirketlerini finanse edemezler. Ayrıca taşımacılık, telekomünikasyon, enerji ve maden arama, petrol, gaz ve mineral kaynaklarının araştırılması alanlarındaki altyapı projelerine yatırım yapamazlar.

- Kırım ve Sivastopol'daki turizm hizmetlerine destek engellenmiştir. Avrupa yolcu gemileri acil durumlar haricinde Kırım yarımadasındaki limanları ziyaret edemezler. Bu durum, AB üye devletlerinin uçaklarının uçuşuyla veya bir Avrupa gemisiyle ilgilidir. Avrupalı işletmecilerin Kerch Liman İdaresi ve Sivastopol Liman İdaresi için herhangi bir ödeme yapmaları yasaklanmıştır. Bu hüküm, Ukrayna'nın bağımsızlığının, egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün tehdit edilmesine karşı AB kısıtlamalarının parçasıdır.

- Taşımacılık, telekomünikasyon, enerji ve maden arama, petrol, gaz ve mineral kaynaklarının araştırılması alanları için ürünler ve teknoloji Kırım şirketlerine ihraç edilemez veya Kırım'da kullanılamaz.

- Belirtilen alanlardaki altyapı için teknik destek, komisyonculuk, inşaat veya mühendislik hizmetleri sağlanamaz.

Bu kısıtlamalara ek olarak, Haziran 2016'da AB tarafından Kırım'ın ve Sivastopol'un ilhakından dolayı Rusya'ya uygulanan yaptırımların süresinin bir yıl daha uzatılmasına karar verilmiştir. Böylece Rusya'ya karşı uygulanan kısıtlayıcı tedbirler, 23 Haziran 2017'ye kadar uzatılmıştır. Uzatılan yaptırımlarla AB vatandaşlarının ve şirketlerinin Kırım ve Sivastopol bölgelerindeki faaliyetleri sınırlandırılmaya devam edilmiştir. Bu yaptırımlar sonucunda; Kırım ve Sivastopol'dan AB'ye ürün ithal edilmesine izin verilmemekte, AB vatandaşları veya şirketleri Kırım ve Sivastopol'dan emlak alamamakta, bu bölgelerdeki şirketlere finansman sağlanamamakta ve Avrupa'nın turistik yolcu gemileri Kırım ve Sivastopol'daki limanlara acil durumlar dışında uğrayamamaktadır (Sabah, 2016).

Avrupa Konseyi, 15 Eylül 2016'da Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne, egemenliğine ve bağımsızlığına karşı eylemlere yönelik AB kısıtlayıcı tedbirlerinin 6 ay daha uzatılmasına karar verilmiştir. 146 kişi ve 37 kuruma karşı mal varlıklarının dondurulmasını ve seyahat yasaklamasını içeren bu yaptırımlar 15 Mart 2017'ye kadar uzatılmıştır. Rusya ekonomisini hedefleyen ekonomik yaptırımlar 31 Ocak 2017'ye kadar uzatılmış, Kırım ve Sivastopol'un ilhakına tepki olarak getirilen kısıtlayıcı tedbirlerin ise 23 Haziran 2017'ye kadar uzatılmasına karar verilmiştir (European Council, 2016c).

Son olarak, yaptırımlar çerçevesinde ABD ile ilgili bazı hususlara da değinmek mümkündür. Haziran 2016'da yaptırımlarla ilgili konuşan Putin, "Avrupa'ya yönelik bir kin beslemiyoruz, ancak bu yol tek taraflı olamaz. Avrupa ile ortak bir yolda buluşabiliriz. Rusya, Batıyla yeni bir Soğuk Savaş yaşamak arzusunda değil. Bizim dileğimiz bir anlaşma ortamı oluşmasına yöneliktir." açıklamasını yapmıştır. Ayrıca, yaptırımlardan sadece Avrupa ve Rusya'nın zarar gördüğünü vurgulayarak, ABD'nin isteğiyle yaptırımları uzatan Avrupa'yı anlamakta zorlandıklarını ifade etmiştir (TRTHABER, 2016).

Esas itibarıyla, Kırım'da yaşanan gelişmeler ABD-Avrupa ekseninde değerlendirildiğinde, ABD'nin çıkarlarına hizmet eden bir sürecin olduğu görülmektedir. Kırım'ın ilhaki ve Rusya'ya yaptırımlar neticesinde geleneksel noktada, AB-Rusya yakınlaşması önemli bir darbe almış, Almanya-Rusya

işbirliği ekseninde Avrupa'nın ABD'den uzaklaştırılması ve Anglo-Sakson cephe için kötü bir senaryo olan Rusya-Almanya ittifakı geri planda kalmış, Rusya tehdidinin yeniden gündeme gelmesi Avrupa'nın güvenliği için ABD'nin ne kadar önemli olduğunu/kurtarıcı rolünü bir kez daha göstermiştir (Erol, 2014: 8-9). Moskova, Batı yaptırımlarını Amerikan tek taraflılığının bir ürünü olarak algılamakta ve Washington'un AB üye devletlerini çıkarlarına ters düşen bir politika takip etmeleri için zorladığını düşünmektedir. Öyle ki, AB'nin zayıflığından dolayı transatlantik ilişkilerde ABD'nin baskın olduğunu ifade etmektedir (Fischer, 2015: 3).

Sonuç

Kırım'ın Rusya için önemi, Karadeniz'de önemli bir stratejik nokta olmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşın Soğuk Savaş sonrası dönemde AB'nin Doğu Avrupa ve Karadeniz'e yönelik politikaları Rusya ile önemli bir anlaşmazlık konusu haline gelmiştir.

Mart 2014'e kadar Ukrayna'nın bir bölgesi olan Kırım, Rusya tarafından bir oldu-bitti (*fait accompli*) olarak tanımlanabilecek duruma ilhak edilmiştir. Bu gelişme üzerine, çeşitli yaptırım kararları alan AB, sorunun taraflarından biri olmuştur. Özellikle ekonomik alanda etkili olan yaptırımlar sürekli olarak uzatılmıştır. Mevcut durumda 2017 ortalarına kadar etkili olması kabul edilen yaptırımların, Rusya'nın politikasında bir değişiklik yaratmadığı görülmektedir.

Yaptırımların tarihsel sürecine ve başarılı olup olmadıklarına bakıldığında büyük ölçüde yaptırımı uygulayan ülkenin amacının gerçekleşmediği ve yaptırımların beklenen etkiyi göstermediği görülmektedir. Bu çerçevede Kırım'ın ilhakının devam etmesi ve yaptırımlarla Rusya'nın geri adım atmaması bu durumun bir örneği olmuştur. Göral'ın (2015: 171) da belirttiği gibi, Rusya üzerindeki baskılar Kırım'daki sorunun çözümünü sağlayamamıştır. Batı yaptırımlarının Rusya üzerinde belli bir etkisi olduğu ancak Rusya'nın bu yaptırımlardan ciddi bir şekilde etkilenmediği açıktır. Bu nedenle, AB yaptırımlarından dolayı politikasından sapmayan ve siyasi/ekonomik olarak yaptırımlardan önemli ölçüde etkilenmeyen Rusya, Kırım'daki politikasından vazgeçmemektedir.

Belirtilen çerçevede iki konu öne çıkmaktadır. İlki; Ukrayna potansiyel aday veya aday ülke olsaydı ve Rusya müdahale ederek Kırım'ı ilhak etseydi ne olurdu sorusudur. Bu bağlamda AB'nin çok büyük askeri ve siyasi mücadelelere girmesi beklenmemelidir. Askeri ve siyasi kapasitesine ilişkin yıllardır birçok krizde sınav veren AB, Kırım konusunda da öncekilere benzer bir sonuç yaşamıştır. İkincisi, Kırım örneğinin sadece AB'yi ilgilendiren bir konu olmayıp; BM, ABD ve diğer devletlerin de yaptırımlar uyguladığı bir sorun olmasıdır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, yaptırımlar konusunda etkili olmayan sadece AB değil, soruna bir şekilde taraf olan bütün aktörlerdir.

Sonuç olarak Kırım krizi, ekonomik yaptırımların sonuç vermeyen etkisizliğinin, AB'nin askeri müdahalelerin söz konusu olduğu siyasi krizlerdeki etkisizliğiyle birleşmesini göstermiştir. AB'nin Kırım'a bakışı, çeşitli

yaptırımların uygulandığı ancak mevcut durumun (*status quo*) değiştirilemediği bir süreç olmuştur.

KAYNAKÇA

- AGOLLİ, Inela (2012), *The European Union Sanctions Policy and Implementation of Targeted Sanctions of the United Nations Security Council: Is the concept of targeted sanctions a phenomenon of one step forward two steps back?*, (Maîtrese: Université Genève).
- ALKAN, Mustafa Nail (2015), "Avrupa Birliği Enerji Güvenliği ve Ukrayna Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, 44: 215-227.
- ALVAREZ, Lizette (1995), "THE U.N. AT 50: CASTRO;Castro Back In Fatigues, And Harlem", *New York Times*, October 23.
- ARI, Tayyar (2009), *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 8. Baskı, (Bursa: Mkm Yayıncılık).
- BAYRAKLI, Enes (2014), *Avrupa Birliği'nin Ukrayna Kriziyle İmtihanı*, SETA Perspektif, Sayı: 40.
- BBC Türkçe (2014), "Rusya Kırım'ın bağımsızlığını tanıdı", 17 Mart, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/03/140317_rusya_bagimsizlik_kirim (Erişim Tarihi 2 Ağustos 2016)
- Charter97 (2015), "Federica Mogherini: EU will never recognise annexation of Crimea", 15.01., <https://charter97.org/en/news/2015/1/15/135316/> (Erişim Tarihi 28 Ağustos 2016).
- CNNTÜRK (2016), "Kırım Tatar Milli Meclisi'nin yasaklanmasına Türkiye ve AB'den tepki", 27.04., <http://www.cnnturk.com/turkiye/kirim-tatar-milli-meclisinin-yasaklanmasına-turkiye-ve-abden-tepki> (Erişim Tarihi 2 Ağustos 2016).
- Council of the European Union (2015), Conclusions, 19/20 March, <http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2015/03/19-20/> (Erişim Tarihi 8 Ağustos 2016).
- Council of the European Union (2014), Conclusions, 20/21 March, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/141749.pdf (Erişim Tarihi 4 Ağustos 2016).
- Council Regulation (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine, OJ L 78, 17.3.2014.
- Council Regulation (EU) No 692/2014 of 23 June 2014 concerning restrictive measures in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol, OJ L 183, 24.6.2014.
- Council Regulation (EU) No 825/2014 of 30 July 2014 concerning restrictions on the import into the Union of goods originating in Crimea or Sevastopol, in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol, OJ L 226, 30.7.2014.

- DAVIS, Lance, Stanley Engerman (2003), "History Lessons: Sanctions-Neither War nor Peace", *Journal of Economic Perspectives*, 17(2): 187-197.
- Delegation of the European Union to Turkey (2014), "Reinforced restrictive measures against Russia", 11 September, <http://avrupa.info.tr/resource-centre/eeas-news/eeas-single-view/article/reinforced-restrictive-measures-against-russia.html> (Erişim Tarihi 24 Eylül 2016).
- DOLYA, Anna (2016), *The annexation of Crimea: Lessons for European security*, Robert Schuman Foundation Policy Paper, No 382, ss. 1-7. <http://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-382-en.pdf> (Erişim Tarihi 2 Ağustos 2016).
- ELLIOTT, Kimberly Ann, Gary Clyde Hufbauer (1999), "Same Song, Same Refrain? Economic Sanctions in the 1990's", *The American Economic Review*, 89(2): 403-408.
- EROL, M. Seyfettin (2014), "'Ukrayna-Kırım Krizi' Ya Da 'İkinci Yalta Süreci'", *Karadeniz Araştırmaları*, 41: 1-14.
- "EU Restrictive Measures" (2014), 29 April, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/135804.pdf (Erişim Tarihi 17 Kasım 2016).
- EU-US Summit (2014), Press Conference-Part 5 (Q&A), 25.03., <https://tvnewsroom.consilium.europa.eu/event/eu-us-summit-2014/press-conference-part-5-qa2157#/event-media> (Erişim Tarihi 25 Eylül 2016).
- European Commission, "Statistics", http://exporthelp.europa.eu/thdapp/display.htm?page=st%2fst_Statistics.html&docType=main&languageId=en (Erişim Tarihi 30 Ekim 2016).
- European Council (2016a), "Ukraine territorial integrity: EU extends sanctions by 6 months", 10.03, <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/10-ukraine-territorial-integrity/> (Erişim Tarihi 17 Kasım 2016).
- European Council (2016b), "Declaration by the High Representative on behalf of the EU on Crimea", 18.03., <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18-hr-eu-crimea/> (Erişim Tarihi 8 Ağustos 2016).
- European Council (2016c), "EU prolongs sanctions over actions against Ukraine's territorial integrity", 15.09., <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/09/15-eu-prolongs-sanctions/> (Erişim Tarihi 17 Kasım 2016).
- European Council (2015), "Declaration by the High Representative on behalf of the EU on Crimea", 16.03., <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/03/16-declaration-high-representative-crimea/> (Erişim Tarihi 8 Ağustos 2016).
- European Parliament (2014a), "Schulz: 'The European Parliament endorses the European perspective of Ukraine'", 27.02., http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/d-

- ru/dv/dru_20140312_04_/dru_20140312_04_en.pdf (Erişim Tarihi 22 Kasım 2016).
- European Parliament (2004b), "Speech to the European Council by Martin Schulz, President of the European Parliament Brussels" – 20.03, http://www.europarl.europa.eu/former_ep_presidents/president-schulz-2012-2014/en/press/press_release_speeches/speeches/sp-2014/sp-2014-march/pd/speech-to-the-european- (Erişim 28 Ağustos 2016).
- European Union External Action (2016), "The EU non-recognition policy for Crimea and Sevastopol", Brussels, March, https://eeas.europa.eu/top_stories/pdf/the-eu-non-recognition-policy-for-crimea-and-sevastopol-fact-sheet.pdf (Erişim Tarihi 4 Ağustos 2016).
- FARRALL, Jeremy Matam (2007), *United Nations Sanctions and the Rule of Law*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- FISCHER, Sabine (2015), *European Union sanctions against Russia: objectives, impacts and next steps*, Trans. by Meredith Dale, (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, Comments 17).
- FOY, Henry (2014), "Lunch with the FT: Donald Tusk", 28.11., <https://www.ft.com/content/72d9b928-7558-11e4-b1bf-00144feabdc0> (Erişim Tarihi 15 Kasım 2016).
- GOTTEMOELLER, Rose (2007), "The Evolution of Sanctions in Practice and Theory", *Survival*, 49(4): 99-110.
- GÖRAL, Emirhan (2015), "A Critique of European Neighbourhood Policy: The Case of Russian Intervention in Ukraine", *Marmara Journal of European Studies*, 23(1): 159-177.
- HESSE, Martin vd. (2014), "Economic War with Russia: A High Price for German Business", March 17, Trans. by Daryl Lindsey, <http://www.spiegel.de/international/europe/germany-to-play-central-but-expensive-role-in-sanctions-against-russia-a-959019.html> (Erişim Tarihi 24 Eylül 2016).
- HUFBAUER, Gary Clyde vd. (2007), *Economic Sanctions Reconsidered*, 3rd Edition, (Washington DC: Peterson Institute for International Economics).
- IVANOV, Igor (2015), "Rusya, Türkiye ve Genişletilmiş Avrupa Vizyonu", *Analist Dergisi*, 47: 82-83.
- İHA (2014), "Schulz: 'Kırım'daki durum eşsiz ve buna verilen cevap da eşsiz olmalı'", 21 Mart, <http://www.ih.com.tr/haber-schulz-kirimdaki-durum-essiz-ve-buna-verilen-cevap-da-essiz-olmalı-342163/> (Erişim Tarihi 28 Ağustos 2016).
- Kırım Haber Ajansı (2015), "Schulz: Kırım'ın işgali Ukrayna'yı AB yolunda durduramaz", 3 Temmuz, <http://qha.com.ua/tr/siyaset/schulz-kirim-in-ısgali-ukrayna-yi-ab-yolunda-durduramaz/138322/> (Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016).
- Kırım Haber Ajansı (2014), "AB, Kırım'dan Rus pasaportuyla başvuranlara vize vermeyecek", 26 Mart, <http://qha.com.ua/tr/siyaset/ab-kirim->

- dan-rus-pasaportuyla-basvuranlara-vize-vermeyecek/131504/ (Erişim Tarihi 16 Ekim 2016).
- KUZIO, Taras (2010), *The Crimea: Europe's Next Flashpoint?*, (Washington DC: The Jamestown Foundation).
- MEARSHEIMER, J. J. (2014), "Why the Ukraine Crisis is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin", *Foreign Affairs*, 93(5): 1-12.
- MORELLO, Carol vd. (2014), "Crimea's parliament votes to join Russia", March 17, https://www.washingtonpost.com/world/crimeas-parliament-votes-to-join-russia/2014/03/17/5c3b96ca-adba-11e3-9627-c65021d6d572_story.html (Erişim Tarihi 23 Ağustos 2016)
- ORENSTEIN, Mitchell A.; R. Daniel Kelemen (2017), "Trojan Horses in EU Foreign Policy", *Journal of Common Market Studies*, 55(1): 87-102.
- PAPE, Robert A. (1997), "Why Economic Sanctions Do Not Work", *International Security*, 22(2): 90-136.
- RAIK, Kristi; Niklas Helwig; Juha Jokela (2014), *EU sanctions against Russia: Europe Brings a Hard Edge to its Economic Power*, The Finnish Institute of International Affairs, Briefing Paper 162.
- Russian Government (2014), "Dmitry Medvedev's interview with Bloomberg TV", <http://government.ru/en/news/12509/> (Erişim Tarihi 22 Ekim 2016).
- Sabah (2016), "AB'nin Rusya'ya yaptırımları 1 yıl uzatıldı", 17.6., <http://www.sabah.com.tr/gundem/2016/06/17/abnin-rusyaya-yaptirimlari-1-yil-uzatildi> (Erişim Tarihi 1 Ağustos 2016).
- Sputniknews (2014), "'Tek kutuplu dünya' dönemi kapandı", 19 Mart, https://tr.sputniknews.com/rsfmradio.com/2014_03_19/tek-kutuplu-dunya-donemi-kapandi/ (Erişim Tarihi 23 Ekim 2016).
- T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2011), *Avrupa Birliği Antlaşması Ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma*, Ankara.
- TRTHABER (2016), "Rusya Devlet Başkanı Putin AB'nin yaptırımlarını değerlendirdi", 17 Haziran, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-devlet-baskani-putin-abnin-yaptirimlarini-degerlendirdi-256771.html> (Erişim Tarihi 2 Ağustos 2016).
- United Nations General Assembly (2014), *Territorial integrity of Ukraine*, A/RES/68/262, 27 March, http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_res_68_262.pdf (Erişim Tarihi 4 Ağustos 2016).
- WILSON, Andrew (2014), *Ukraine Crisis: What It Means For The West*, (New Haven and London: Yale University Press).
- YOST, David S. (2015), "The Budapest Memorandum and Russia's intervention in Ukraine", *International Affairs*, 91(3): 505-538.
- YOUNG, Alasdair R.; Vicki L. Birchfie (2015), *Triangular Diplomacy and the Crisis in Ukraine: The European Union, the United States and the Russian Federation*, (Atlanta: Georgia Institute of Technology, GTJMCE).
- ŽIŽEK, Slavoj (2014), "Barbarism with a Human Face", *London Review of Books*, 36(9): 36-37.

GÜNEY KAFKASYA'NIN JEOPOLİTİĞİ VE GÜVENLİK SORUNLARI: DAĞLIK KARABAĞ ÖRNEĞİNDE

Hatem CABBARLI*

ÖZET

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yerleşen Güney Kafkasya jeopolitik özelliği bakımından güney-kuzey, doğu-batı enerji ve ulaştırma hatlarının kesişmesi ve Hazar havzası enerji kaynaklarına sahip olması bakımından bölge ve bölge dışı büyük devletler için büyük önem arz etmektedir. Güney Kafkasya Asya kıtasında önemli jeopolitik konuma sahiptir ve bu özelliği Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinden sonra yeni bir ivme kazanmıştır. Sovyet coğrafyasında yaşanan sorunlardan biri ve belki de en önemlisi Dağlık Karabağ sorunudur. Sovyetlerin feshedilmesi sürecinin başladığı 1987 yılı sonlarından itibaren Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini Ermenistan desteklemeye başladı. Çöküş sürecinde merkezi Hükümet olayların karşısınin alınmasında yetersiz kaldı ve hatta zaman zaman Ermenistan'ı destekleyen politika hayata geçirmiştir. Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkması, çeşitli aşamalardan geçerek bugüne kadar devam etmesinin daha derinden anlamak için Güney Kafkasya'nın jeopolitik özelliği araştırılmış, sorunun bölgenin güvenliğine olumsuz etkileri incelenmiş, Güney Kafkasya'da 1990'lı yıllardan sonra bölge ve bölge dışı devletler tarafından kurulmaya çalışılan güvenlik örgütlerinin neden başarısız olduğu üzerinde durulmuştur. Çalışmada bölgenin güvenlik sorununa paralel olarak askeri harcamaların artması üzerinde durulmuş, özellikle son yıllarda devletlerin silahlanma yarışına başlamasının nedenlerine değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: jeopolitik, Güney Kafkasya, Dağlık Karabağ, güvenlik, Azerbaycan, Ermenistan, silahlanma

ABSTRACT

South Caucasus has a key geopolitic position in Asia and this role has gained a new dimension after the collapse of the Soviet Union. Perhaps one of and the most important problems in the former Soviet geography is Nagorno-Karabakh issue. From late 1987, Armenia supported the seperative actions of armenians living in Azerbaijan's Nagorno-Karabakh Authonomous Republic, when the collapse of Soviets has started. The central government in the process of collapse came short and even followed the policy of supporting Armenia. For understanding the problem of Nagorno Ka-

---

* Dr., Avrasya Güvenlik ve Strateji Araştırmalar Merkezi Başkanı, Bakü, hcabbarli@meclis.gov.az.

rabakh and its continuation through the various stages, geopolitical character of South Caucasus and the problem's negative effects to the security of region has already been researched, and also failure of the organizations is focused under, which were established by the in-region and other states in South Caucasus after 1990s. In the study increasing military spendings is taken under focus, especially reasons for the armament race by the states is mentioned as a parallel to the region's security problem.

Keywords: Geopolitics, South Caucasus, Nagorno-Karabakh (Upper Karabakh), security, Azerbaijan, Armenia, armaments.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) Aralık 1991'de feshedilmesinin ardından bağımsızlığını ilan etmiş devletlerde etnik temele dayalı sorunlar ortaya çıkmıştır. Aslında bu sorunlar Sovyetlerin feshedilmesi nedeni ile ortaya çıkmamıştır. XX yüzyılın başlarında ve Sovyetler zamanı da var olan bu sorunları Merkezi Hükümet proleter kardeşliği, halkların ve milletlerin beraberliği çerçevesinde hallettiğini iddia ederek üstünü kapatmayı tercih etmişti. Nitekim Sovyetler Birliği'nin feshedilmesi sürecinde Moskova bu sorunları tetikleyerek üye devletler üzerinde ekonomik, siyasi ve askeri kontrolünü devam ettirmeye çalışmıştır.

Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşanan en önemli sorunlardan biri Dağlık Karabağ sorunudur. Sovyetlerin feshedilmesi sürecinin başladığı 1987 yılı sonlarından itibaren Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini Ermenistan desteklemeye başlamıştı. Çöküş sürecinde Merkezi Hükümet sorunu anayasa çerçevesinde hukuk temelinde halletmektense Ermenistan'ı destekleyen politikalar hayata geçirmiştir.

Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkması, çeşitli aşamalardan geçerek bu güne kadar devam etmesinin sebeplerini anlamak için çalışmada Güney Kafkasya'nın jeopolitik özelliği araştırılmış, sorunun bölgenin güvenliğine olumsuz etkileri incelenmiş, Güney Kafkasya'da 1990'lı yıllardan sonra bölge ve bölge dışı devletlerin kurmaya çalıştıkları güvenlik örgütlerinin başarısız olmasının nedenleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmada bölgenin güvenlik sorununa paralel olarak askeri harcamaların artması üzerinde durulmuş, özellikle son yıllarda devletlerin silahlanma yarışına başlamasının nedenlerine değinilmiştir.

Dağlık Karabağ sorunu bölge ve bölge dışı devletlerin de ulusal çıkarlarını ilgilendirmesiyle sadece bölgesel sorun olmaktan çıkmış, durum daha da karmaşık hal almıştır. Soruna taraf olan Azerbaycan ve Ermenistan çeyrek yüzyıldır bu sorunu ne kendi aralarında, ne de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu aracılığı ile çözememiştir. Sorun artık bölge sınırlarını aşarak uluslararası nitelik kazanmıştır.

Güney Kafkasya'nın Jeopolitiği

Brzezinski'nin 'Avrasya'nın Balkanları (Brzezinski 1997: 123-124) olarak tanımladığı Güney Kafkasya, 20. yüzyılın sonlarından itibaren bölgesel ve

dünya gücü olmak isteyen devletlerin mücadele alanı olmuştur (Пашаева 2001). Karadeniz ve Hazar Denizi arasında konuşlanan bu bölge güney-kuzey, doğu-batı enerji ve ulaştırma hatlarının kesişmesi ve Hazar havzası enerji kaynaklarına sahip olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Güney Kafkasya Asya kıtasında önemli jeopolitik konuma sahiptir ve bu özelliği Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinden sonra yeni bir ivme kazanmıştır. Bölge doğal yapısı itibarıyla tarih boyunca halkların ve medeniyetlerin güneyden kuzeye, batıdan doğuya göç yolu olmuştur. Bu göçler bölge halklarının siyasi tarihinin şekillenmesinde önemli etken olmuş, var oluş ve bağımsızlık tarihlerinde derin izler bırakmıştır (Арутюнян 2004; caucasus.rau.am/doc/arutunyan.pdf, 2016). Trenin, Güney Kafkasya'nın Ortodoks imparatorluğu (Rusya) ve Orta Doğu'da Müslüman devletler (Osmanlı ve İran) arasında tampon bölge ve mücadele alanı olduğunu ifade etmiştir (Тренин 1996: 103). 1990'lı yıllardan sonra sadece bölge devletleri değil, kıta dışı devletler de Kafkasya'da jeopolitik mücadelenin aktörleri olmuştur.

Bugün, bölge ile ilgili yapılan bütün araştırmalarda Güney Kafkasya'nın yalnızca coğrafi anlamda bir bütünlük arz ettiği vurgulanmıştır. Diğer bütün ölçütlere göre (sosyal, ekonomik, siyasi, askeri, güvenlik ve kültürel), bölge farklı siyasi değerlere ve felsefi anlayışa sahiptir. 1990'lı yıllardan itibaren bölgesel işbirliğinin temin edilmesi ve güvenliğin sağlanması bakımından çeşitli projeler üretilmiştir (Пашаева, 2001).

Güney Kafkasya tarihsel olarak Osmanlı, Rusya ve İran'ın (Волохонский, 2006: 3-10) mücadele alanı olmuş ve bu devletler bölge üzerinde kendi kültürel ve siyasi izlerini bırakmıştır (Южный Кавказ: Национализм, конфликты и меньшинства, minorityrights.org/translatedpubs/SouthCaucasus%5BRussian%5D.pdf, 23.07.2015). Son 300 yıllık tarih dikkate alındığı zaman bölgenin kontrolü bu devletlerden birinin elinde olduğu; Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın aynı güvenlik sistemi içinde buldukları takdirde güvenlik konusunda sorun ortaya çıkmadığı görülmüştür. Bölgenin askeri ve güvenlik anlamında ikiye ayrıldığı, bölge devletlerinin farklı güvenlik mekanizması içerisinde olduğu zaman ise ciddi çatışmalar yaşanmıştır. 18. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya'da kurulan Rusya hâkimiyeti 1918-1920 yılları istisna olmakla 20. yüzyılın sonlarına kadar (Aralık 1991) devam etmiştir.

1917'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Rusya'nın Güney Kafkasya'dan çekilmesinden ve Rusya Genel Meclisi'nin, Bolşevikler tarafından feshedilmesinden sonra Kafkasya üyeleri 23 Şubat 1918'de 'Mâverây-ı Kafkas Komiserliği'ni kurmuştur. Ama Mâverây-ı Kafkas Komiserliği üyeleri arasında bazı konularda ciddi anlaşmazlıkların ortaya çıkması üzerine, 22 Nisan 1918'de 'Kafkasya Bağımsız Federe Devleti' kurulmuş, ancak anlaşmazlıkların yine de devam etmesi sonucunda 27 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. İki yıl bağımsız kalan bölge devletleri 1920'de (Gürcistan 1921'de) Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiş ve 1991'e kadar Sovyetler Birliği güvenlik mekanizmasında yer almıştır.

Sovyetler Birliği'nin feshedilmesi ve bölgede üç bağımsız devletin kurulması Güney Kafkasya'da yeni ekonomik, askeri, güvenlik ve siyasi şartların oluşmasına neden olmuştur (Котанджян 1992: 104-120). Bölge ülkeleri çeşitli güvenlik sorunları ile karşılaşmış, bölgesel ve uluslararası güvenlik teşkilatlarına üye olmaya ve işbirliğini genişletmeye çalışarak çözüm yolu aramıştır (Kotanjian 2001: 56-71). Bu dönemde Ermenistan özellikle ekonomik ve güvenlik konularında Rusya ile ilişkilerine önem vermiştir (Минасян 2005: 338).

Güney Kafkasya'nın Güvenlik Sorunları

1980'li yılların sonlarından günümüze kadar devam eden siyasi, askeri ve etnik zemine dayalı yerel silahlı çatışmalar bölgenin güvenliğini ciddi şekilde tehdit etmiştir. Sovyetler Birliği'nin feshedilmesi ve Rusya Federasyonu'nun inşa sürecinde gerek Kuzey Kafkasya'daki otorite boşluğu ve yerel istikrarsızlık, (Erol ve Amirbek 2011: 317) gerekse geçmişten gelen ve Sovyetler Birliği döneminde de derinleşen bölgesel sorunlar günümüzde Güney Kafkasya'nın güvenlik sorunlarının temelini teşkil etmiştir. Bu sorunların halledilmesi için yapılan projeler, büyük devletlerin bölgeye yönelik ekonomik, siyasi ve askeri politikaları Güney Kafkasya'da bölgesel güvenliğin önemini artırmıştır. Bu konuda çeşitli projeler ileri sürülse de Güney Kafkasya'da bağımsızlık sonrası ortaya çıkan sorunların hiçbiri çözüme kavuşmamıştır. Bu sorunlar şöyle sıralanabilir:

- Dağlık Karabağ (Балаян 2005: 90-99) sorunu (Azerbaycan-Ermenistan);
- Abhazya, Acaristan ve Güney Osetya (Cornell 2002: 54) sorunu (Gürcistan);
- Bölge devletlerinin Rusya ile ilişkileri (Хилл ve Таспинар 2006);
- Askeri kontrol, silah kaçakçılığı (Матвеева 2004: 23-36) ve güvenlik sorunu; (Хаиндрава, regnum.ru, 21.09.2006);
- Karadeniz'de sınırların kontrolü sorunu (Öztürk ve Sarıkaya (ed.) 2005) (Gürcistan örneği);
- Hazar Denizi'nin paylaşımı sorunu (Cabbarlı 2002: 21-26) (Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Rusya ve Kazakistan örneği);
- Petrol boru hatlarının güvenliği sorunu (Ашимбаев, Военно-политическая расстановка сил Каспийско-Центральноази-атском регионе, 2003). (Hazar havzasında petrol üretimi ve güvenli bir şekilde uluslararası piyasalara nakli. Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Erzurum, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa petrol boru hattı. Azerbaycan, ABD, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın petrol politikası açısından);
- Bölgesel bütünleşme ve işbirliği; (Саркисян 1998: 11);
- İki milyon civarında olan mülteciler sorunu (Мамука 2012).

1991'den sonra bölgede iki güvenlik örgütü egemen konuma gelmek için mücadele etmiştir. Birincisi, Rusya'nın liderliğinde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı (KGAT), ikincisi ise Amerika liderliğinde NATO (Barry 1991: 186-229). Bölge için kurulması düşünülen güvenlik mekanizmaları bu veya diğer şekilde Ermenistan, Azer-

baycan ve Gürcistan'ı içine almıştır. Güney Kafkasya'da güvenlik ve istikrarın sağlanamamasındaki en önemli nedenlerden biri de, bölgede güvenliğin temin edilmesi için sadece bölge devletlerinin değil, büyük devletlerin de kendi ekonomik, siyasi ve askeri çıkarları doğrultusunda güvenlik mekanizması oluşturma çabalarıdır (Коппитерс 2000).

Başta Rusya olmak üzere, ABD ve Avrupa Birliği bölgede kendi çıkarlarına uygun güvenlik sistemi kurmaya çalışmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan NATO güvenlik mekanizması ile bütünleşmeye çalışırken, Ermenistan Rusya'nın liderliğini yaptığı BDT Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı güvenlik sistemi içinde kendine yer edinmek istemiştir. Bununla beraber Ermenistan, NATO ile de ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan bölgesel ve uluslararası sistem ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek istemiş, Ermenistan ise siyasi ve ekonomik ilişkilerinde Rusya'ya öncelik tanıyarak bu sürecin dışında kalmayı tercih etmiştir (Шахназарян, «Армяне на пороге 21-го века», Независимая газета, 2001).

Bölgedeki etnik çatışmalar, güvenlik sorunları ve işbirliği imkânları değerlendirilirken, bölge barışı ve işbirliğinin sağlanması için meseleye birbiri ile bağlantılı üç ayrı açıdan bakmak mümkündür.

- Problemleri çözmek, güvenlik sistemi kurmak, işbirliği ve entegrasyon çalışmalarını hızlandırmak;

- Toplum şuurunda işbirliği değerlerinin yer edinmesine, karşılıklı güvenin sağlanmasına, korunmasına ve geliştirilmesine çalışmak;

- Bölgesel ve uluslararası güçlerin bölgeye yönelik çıkarlarını uyumlaştırmak ve küreselleşen dünyada Güney Kafkasya'nın yerini ve rolünü belirlemek (Галстян, www.scirs.org/rus-sian/analytic/round_one/galstyan.htm 13.08.2014).

Ancak bölge sorunlarına bu tarz yaklaşım kendi başına çözüm olamaz. Bu yaklaşımın bölge devletleri ve halkları tarafından paylaşılmadığı, Rusya, ABD ve Avrupa ülkeleri (Erol ve Oğuz 2012: 345-369) tarafından maddi, manevi ve siyasi olarak desteklenmediği takdirde başarı şansı oldukça düşüktür. Burada en ciddi mesele bölge devletlerinin yaşadıkları sorunları soğukkanlı şekilde değerlendirmemeleri ve Güney Kafkasya'yı bir bütün olarak görememeleridir. Diğer bir neden ise, büyük devletlerin bölgeye yönelik politikalarında farklı ekonomik, siyasi, askeri, güvenlik ve kültürel değerlerin uygulanmasıdır.

Son çeyrek yüzyıldır bölgede yukarıda ifade edilen sorunlar halen devam etse de, uluslararası ve bölgesel örgütlerin, bölge ve bölge dışı devletlerin uygulamaya çalıştıkları barış projelerinin hiç biri başarıyla sonuçlanmamış, aksine sorunlar daha da katmanlaşmıştır. Sorunların özelliği, bölge ve bölge dışı devletlerin farklı yaklaşımları ve farklı çözüm modelleri önermeleri, bölge devletleri arasında karşılıklı güven ve taviz verme anlayışlarının olmaması Güney Kafkasya'daki sorunların daha uzun zaman devam edeceğini göstermektedir.

Bölgesel Güvenlik Örgütü Projeleri

Güney Kafkasya'da yaşanan sorunlar ve işbirliği perspektifleri bilim adamlarının, siyasetçilerin ve devlet adamlarının son çeyrek yüzyılda çeşitli açılardan tartıştığı ve bundan sonra da tartışılacağı konulardır (Караханян scirs.org/russian/analytic/round_one/karaxanian.htm, 14.09. 2014). Özellikle bölgenin güvenliği konusunda yapılan değerlendirmelerde genelde Batı ve Rusya yanlısı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin ortak noktaları bölgedeki sorunları devletlerin toprak bütünlüğü çerçevesinde halletmekten daha çok *status quo*'nun korunması şartıyla silahlı çatışmaların başlamasına engel olmak ve ayrılıkçı rejimleri desteklemektir. Bu görüş özellikle Dağlık Karabağ sorununun halledilmesinde belirgin şekilde hissedilmektedir («Трехсторонний план», carnegie.ru/en/pubs/books/9802 doklad_Prednistrovie.pdf, 18.09. 2013).

Kafkasya halklarının birlik ve beraberliğini sağlamaya, bölgesel güvenliğin, barışın ve istikrarın korunmasına ilişkin ilk projeler 20. yüzyılın başlarında hazırlanmıştır. Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Gürcüler ve Kuzey Kafkasya halkları temsilcileri 1915'te Osmanlı'da biraraya gelerek Kafkasya Komitesi'ni kurmuştur. Lozan Konferansı'na temsilci gönderen Komite, Gürcüler, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Kuzey Kafkasya halklarından oluşan konfederasyon şeklinde bir devlet kurulması için büyük devletlerden yardım istemiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'da gerçekleşen Şubat 1917 Burjuva Devrimi ve 1920'de Bolşevik Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgal etmesi bu projenin gerçekleşmesine engel olmuştur (Хоштария-Броссе 2001: 80-86).

Güney Kafkasya'da Bolşevik hakimiyeti kurulduktan sonra 1922'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ZSFSR'de (Zagafkazskoy Sovetskoy Federativnoy Sosyalisticheskoy Respubliki, Zagavkaziya Sovyet Federativ Sosyaliist Cumhuriyeti-ZSFSC) birleşmek için görüşmelere başlamıştır. Aynı yıl Aralık ayında ZSFSR'in kurulma çalışmaları tamamlanmış ve Birinci Zakkavkaziya Şurası Kurultayı'nda Zagavkaziya Sovyet Federativ Sosyaliist Cumhuriyeti'nin kurulması hakkında karar alınmıştır (История Армянского народа", armenica.wizard.am/Hystory/-history22.html, 18.06. 2016). ZSFSR'in kurulması formaliteden ileriye gidememiş, Güney Kafkasya'nın ekonomik ve güvenlik meseleleri yine de Moskova tarafından halledilmiştir.

Kafkasya ülkelerinin Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı, NATO Barış İçin İşbirliği Programı'na, GUUAM ve başka örgütlere üye olması bölgede yaşanan sorunların halledilmesi için yeterli olmamıştır. Bu sorunların çözülmesi ve bölgenin ekonomik olarak kalkınmasını sağlamak için bütün Kafkasya ülkelerinin kabul ettikleri bir güvenlik doktrinin hazırlanması ve uygulaması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ancak günümüzde Kafkasya'da oluşan ekonomik, siyasi ve askeri kutuplaşma göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir doktrin üzerinde anlaşma sağlamanın imkânsız olduğu görülmektedir. Büyük devletlerin Kafkasya'daki çıkarları da dikkate alındığında, Kafkasya'nın güvenliği artık bölgesel bir sorun olmaktan çıkmış ve uluslararası bir boyut kazanmıştır (Кукулина 2002: 90-97).

Rusya, Kafkasya'daki son kalesi Ermenistan ile ekonomik, siyasi ve askeri ilişkilerini en üst düzeye çıkarmak azminde; ABD, Hazar enerji kaynaklarının kontrolünü sağladıktan sonra askeri ve siyasi olarak bölgeye yerleşmek, AB ülkeleri de bu pastadan kendilerine düşen payı almak için mücadeleye başlamıştır. Türkiye ilk yıllarda 'Adriyatik'ten Çin Seddi'ne' deyimini öne çıkararak kendine yer edinmeye, İran Azerbaycan ve Orta Asya devletlerinde siyasi, dini ve ekonomik olarak yerleşmeye çalışmıştır.

1980'li yılların sonlarından itibaren Kafkasya'da Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ, Ermenistan-Gürcistan arasında Cevaheti, Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya sorunları bugün de devam etmektedir. Bu sorunların ciddiliği ve özellikle Rusya'nın olaylara yön verme imkanları henüz azalmamıştır. 1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği'nde gelişen ekonomik ve siyasi olaylar sonucunda, Rusya'nın Kafkasya'daki etkisi azalmaya başlamıştır. Ancak özellikle, Kasım 1993'te kabul edilen Rusya'nın askeri doktrininde savunma alanındaki işbirliği önceliğinin, BDT ülkelerine ve BDT içindeki kolektif savunma mekanizmalarına verilmesi ve BDT ülkelerindeki yerel silahlı çatışmaların, Rusya için en önemli tehdit niteliği taşıdığına ifade edilmesinden sonra, Rusya yeni bağımsızlık kazanmış cumhuriyetlerin BDT'ye üye olmaları için zorlamaya başlamıştır. Doktrinde kullanılan bu ve benzeri ifadeler, Rusya'nın 'yakın çevresine' yöneldiğini, eski SSCB coğrafyasını kendi ulusal güvenlik sahası olarak değerlendirdiğini ortaya koymuştur (Öztürk 2001: 36).

Kafkasya devletlerinin ulusal güvenlik anlayışı bu devletlerin birbirinden kaynaklanan tehdit algılamalarına dayanmaktadır. Yani, bu devletler sınırlarından uzakta yerleşen büyük devletler tarafından işgal edilme tehlikesi ile değil, doğrudan sınır komşuları ile yaşadıkları siyasi ve askeri sorunlar itibarıyla tehdit algılamaktadır. Ermenistan, asılsız ve tarihi gerçekleri yansıtmayan 1915 olaylarına istinaden Türkiye'den duyduğu güvenlik endişesini öne çıkararak bölgeye yönelik revizyonist politikasını gizlemeye çalışmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesinde Rusya'nın Ermenistan'ı ekonomik, siyasi ve askeri açıdan desteklemesi nedeniyle, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Rusya ve Ermenistan'ı bölgesel güvenliği ve istikrarı tehdit eden devlet olarak görmelerine neden olmuştur.

Bölgesel güvenliğin sağlanmasında en büyük engel Ermenistan'dır. Zira bu devlet bağımsızlık sürecinde Azerbaycan topraklarının yaklaşık % 20'sini işgal etmiş, Gürcistan'ın Cevaheti bölgesinde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini desteklemiş, Türkiye'yi sözde Ermeni soykırımı ile suçlamış, toprak ve tazminat talep etmiştir.

Rusya uluslararası terörizmle mücadeleyi gerekçe göstererek Gürcistan'a askeri müdahalede bulunmakla tehdit etmiş ve Pankisi vadisinde terörist kamplarının bulunduğu iddiasıyla Gürcistan'a ekonomik, siyasi ve askeri baskı uygulamıştır. Her ne kadar Azerbaycan terörle mücadele konusunda Rusya ile işbirliği yapmayı kabul etse de, Rusya'nın Azerbaycan'a karşı izlediği politikada olumlu bir gelişmenin olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kafkasya'da yaşanan bütün bu sorunlara paralel olarak, bölge devletleri ve diğer büyük devletler bu sorunların halledilmesi için çeşitli projeler üretmiştir. Bu projelerin başlıca amacı bölgedeki sorunları kalıcı bir barış anlaşması ile halletmek, bölgenin ekonomik ve sosyal gelişmesini sağlamak ve en önemlisi ise kendilerinin bölgeye yönelik ekonomik politikalarını rahat bir şekilde uygulayabilecekleri bir ortamı oluşturmaktır.

Bu projelerden ilki 1993'te Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze tarafından 'Kafkas Evi' adı altında ileri sürülen ve daha sonraki yıllarda 'Barışçıl Kafkasya İçin' adıyla bilinen projedir (Шугарян 2001). Bölgenin askeri, siyasi ve ekonomik sorunlarının Kafkasya ülkeleri arasında görüşmeler yolu ile halledilmesini öngören bu proje diğer devletler tarafından olumlu karşılanmasına rağmen, bölge ülkeleri görüşmelere başlama iradesi göstermemiştir.

1996'da Şevardnadze ve Aliyev arasında 'Barışçıl Kafkasya İçin Pakt' imzalanmıştır (Константин, scirs.org/-russian, 15.07.2014). Ancak bu projede de Rusya dışlandığı için, bölgede bu şekilde gruplaşma veya sorunların çözümü için böyle bir mekanizma oluşturulması çabaları Rusya'yı tedirgin etmiştir. Kafkasya ülkeleri liderlerinin 3 Haziran 1996'da Kislovodsk'ta yapılan toplantısında Çeçen temsilciler bölgesel güvenliğin sağlanması için AGİT benzeri bir mekanizma kurulmasını ve uluslararası statü verilmesini teklif etmiştir. Ancak 'Barışçıl Kafkasya İçin' projesi konusunda hiçbir gelişme sağlanmamıştır. Bu durumu, devletlerin bölgesel güvenlik anlayışını farklı şekillerde yorumlamaları ile açıklamak mümkündür. Ermeni siyasileri bölgesel sorunların halledilmesi için Rusya ve İran'ın katılımını şart olarak koşmalarına rağmen, Gürcistan, İran'ın bölgesel sorunlara müdahale etmesine karşı çıkmış ve onun yerine ABD'yi tercih etmiştir. Aynı zamanda Gürcistan ve Azerbaycan da Rusya'ya mesafeli davranmaya çalışmıştır. Bununla da Azerbaycan ve Gürcistan toprak bütünlüğünü korumak, NATO ve ABD'nin yardımları ile ekonomik ve askeri sorunlarını halletmek istemiştir.

Bölgesel güvenliğin sağlanması konusunda bir diğer proje ise Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev tarafından AGİT'in 1999'da yapılan İstanbul Zirve Toplantısı'nda 'Güney Kafkasya'da Güvenlik Paketi' adı ile açıklanmıştır. Bu projede teröristlere karşı mücadelenin güçlendirilmesi, yabancı askeri birliklerin Kafkasya'ya konuşlanmasının ve ayrılıkçı grupların faaliyetlerinin, etnik gruplara baskı uygulanmasının yasaklanması ve bölgesel ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi öngörülmüştür (Мальшева 2000: 11).

Bölge devletlerinin yanı sıra ABD de bölgesel güvenliğin sağlanması için bazı girişimlerde bulunmuştur. ABD Dışişleri Bakanı Madeline Ollbrayt 1999'da 'Kafkasya Ekonomik Forumu' adlı bir proje ileri sürmüştür. Ancak bu proje de uygulamaya konmamıştır (Шугарян: 2001).

Bölge devletlerinden Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan, 15 Mart 1999'da İngiltere Kraliyet Enstitüsü'nde yaptığı görüşmede Kafkasya'da güvenliğin, istikrarın korunması ve Avrupa ile bütünleşmenin sağlanması için 'Bölgesel Güvenlik ve İşbirliği Paketi' kurulması gerektiğinden bahsetmiştir (Kanbolat ve Ekici 2000: 31-37.)

Bu projeyi Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan AGİT'in İstanbul Zirve toplantısında yeniden gündeme taşınmasına rağmen taraflar arasında uzlaşma sağlanamamıştır.

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerinin 20 Haziran 2000'de yapılan Moskova toplantısında Oskanyan, Güney Kafkasya devletlerinin Rusya ile diyalog ve güvenin sağlanması için 3+1 (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri+Rusya) çerçevesinde iki yılda bir toplanabileceklerini ifade etmiştir. Kafkasya G8'i de olarak da tanımlanan 3+3+2 (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri+Rusya+Türkiye+İran+ABD ve AB) adlı proje, bölgesel ve uluslararası alanda değerlendirilse de, uygulanma şansı bulmamıştır.

Güney Kafkasya'nın güvenliğini etkileyen en önemli nedenlerden biri de bölgeye büyük miktarda silah toplanması ve yasadışı silahlı birliklerin oluşmasıdır. Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinden sonra bölgede kontrol edilemeyen bölücü gruplar çok sayıda ağır silahlara sahip olmuştur. 1993'te Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin etnik çatışmaların yaşandığı bölgelere silah gönderilmesini yasaklayan karar imzalamasına rağmen, Ermenistan ve Gürcistan'da konuşlanan Kafkasya'daki Rus Ordu Grubu, bölgedeki bölücü gruplara silah temin etmiştir (Мальшева 2000: 13).

Son yıllardaki siyasi ve askeri gelişmeler ve günümüzdeki durum göz önünde bulundurulduğunda Kafkasya'da güvenlik ve istikrarın sağlanması için yeni projelerin hazırlanacağı söylenebilir. Ancak yeni projelerin başarılı olacağını iddia etmek mümkün değildir.

Bölge Devletlerinin Silahlanma Sorunu

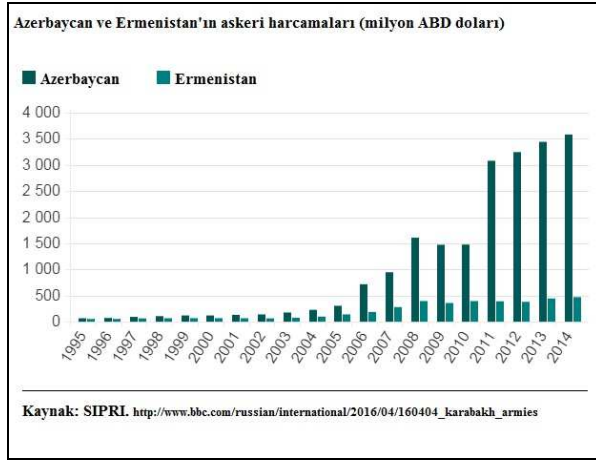
Dağlık Karabağ sorununun son çeyrek yüzyılda halledilmemesi soruna taraf olan devletlerin bölge ile bütünleşmesi, sosyal ekonomik sorunların halledilmesi, bölgede hayata geçirilen uluslararası projelerin verimliliğini düşürmüştür (genellikle Ermenistan açısından), silahlanma yarışını tetiklemiştir. Azerbaycan ve Ermenistan şgrekli olarak savunma kapasitelerini artırmaya çalışmıştır. Azerbaycan sadece Rusya'dan değil, diğer devletlerden de silah alabilmesine karşın, Ermenistan genellikle sadece Rusya'dan silah almıştır. Bunun başlıca nedeni Ermenistan'ın ekonomik durumu ve Rusya'ya bağımlı olmasıdır. Ermenistan Rusya'dan kredi alarak silah temin etmektedir.

Almanya'da faaliyet gösteren "Bonn International Center for Conversion" (BICC) teşkilatının hazırladığı "Global Militarisation Index" raporuna göre Ermenistan Avrupa'da en çok silahlanmış devlettir. Bu listede ikinci yerde Rusya yer almaktadır. Ermenistan üç yıldır bu listenin başındadır. Rapor hazırlanırken her bin kişiye düşen asker sayı, GSYİH'da silahlanma masrafları, askeri harcamalar, sağlık harcamaları, ordunun sayı ve ağır silahlar göz önünde bulundurulmuştur (Доклад: Армения-самая милитаризованная страна в Европе, armenianreport.com, 26.03.2016).

2007-2009 yıllarında Ermenistan silahlanma üzere dünyada sekizinci yerde, 2012-2014 yıllarında dördüncü yerde, 2013'te üçüncü yerde olmuştur. Ermenistan sürekli olarak askeri bütçesini artırmaktadır. 2001'de 65, 2002'de 75 milyon dolar olan askeri bütçesi 2014'te 472 (Объем расходов на оборонные цели в Армении в 2014 году составит около 200 млрд.

драмов – президент, arka.am, 05.12.2014), 2015'te 450, 2016'da ise 430 milyon dolar olmuştur. 2014 yılında Ermenistan'ın askeri bütçesi 470 milyon dolar olsa da, askeri harcamaları 500 milyon dolar olmuştur (Доклад о состоянии армянской армии, panarmenian.net, 12.02.2015). 2017 yılında ise Ermenistan'ın askeri bütçesinin 439.7 milyon dolar olması öngörülmektedir (Армения в 2017 году увеличит расходы на оборону, panarmenian.net, 29 сентября 2016). Bundan başka Ermenistan müttefiklerinden daha ucuza silah almaktadır.

2003-2009 yıllarında Azerbaycan'ın askeri bütçesi toplam 7 milyar dolar olmuştur (Военные расходы Азербайджана на 2003-2009 гг. составят семь миллиардов долларов, day.az, 18.10.2008). 2014'te 3.786 (Gələn il Azərbaycanın hərbi büdcəsi 3 milyard 786 milyon dollar olacaq, kasp.az, 18.10.2013). 2015'te 4.215, 2016'da 1.767 (Военные расходы Армении и Азербайджана на 2016 год: Незначительный рост на фоне угрозы эскалации конфликта, panarmenian.net, 09.10.2015). 2017'de 1.800 milyar dolardır (Азербайджан в 2017 году потратит на оборону 2,9 млрд манат, minval.az, 09.29.2016). 2017 askeri harcamaları toplam bütçenin %17,4'ne tekabül etmektedir.

Şubat 2016'da Ermenistan Savunma Bakan Yardımcısı David Tonoyan AGİT'in Vyana'da her beş yılda bir düzenlenen 'Savunma doktrini yaklaşımı' adlı seminerde ülkesinin savunma doktrininde değişiklikler edileceğini bildirmiştir. Tonoyan, mevcut doktrinde kabul edilen 'pasif savunma' sistemi yerine 'karşısını alma, önleyici' (deterrence system) sisteme geçeceklerini, bu sistemin özünde refleks ve önleyici prensiplerin olduğunu vurgulamıştır (Давид Тоноян объявил об изменении оборонной доктрины Армении, Iragir.am, 18.02.2016). Savunma doktrinine refleks ve önleyici prensiplerin yer aldığı devletler ise geleneksel olarak militarist devletlerdir. Nitekim Ermenistan'ın Nisan 2016 tarihinde işgal altında tuttuğu bölgelerde ateşkes antlaşmasını bozarak geniş çaplı askeri operasyonlara başlaması savunma doktrinindeki değişikliğin göstergesidir.

Ermenistan'a 'İskender' Balistik Füze Sisteminin Satılması

Ermenistan son çeyrek yüzyılda bölge güvenliğini ciddi şekilde tehdit eden güvenlik politikası hayata geçirmiştir. İşgalci politikasına karşı Rusya, ABD ve Avrupa Birliği tarafından ciddi baskılarla karşılaşmayan, zaman zaman desteklenen Ermenistan, işgal politikasına devam etmek için sürekli olarak silahlanmaktadır. İlginç olan ise bu silahlanma politikasının BM Güvenlik Konseyi üyesi ve AGİT Minsk grubu üyesi olan devletler tarafından desteklenmesi ve silah satılmasıdır.

2016'da Ermenistan'ın bağımsızlığının 25. yıldönümü kutlamalarında Rusya'dan aldığı 'İskender' balistik füze sistemini askeri törende sergilenmesi yukarıdaki iddiayı desteklemektedir.

Rusya'nın Yaklaşımı

Rusya basınında Ermenistana verilen 'İskender' ballistik füzesi ile ilgili haberlerin esas içeriği şöyle olmuştur: 'Ermenistan ve Azerbaycan arasında askeri denge sağlanmıştır.' (Захарова: При вооружении Армении и Азербайджана РФ руководствуется сохранением баланса сил в регионе, panarmenian.net, 24 октября 2016) Bu Rusya'nın Dağlık Karabağ Savaşı'nda arabuluculuk misyonunun temelini teşkil eden 'ne zafer, nede mağlubiyet' prensipini bir daha onaylanmasıdır. Rusya bölgeye yönelik siyasi ve güvenlik politikasına uygun olarak Dağlık Karabağ sorununun halledilmesini istememektedir.

Ermenistan'ın Rusya'dan 'İskender' ballistik füzesi almak istemesi ile ilgili haberler 2015'ten itibaren bölge basınında tartışılmaktaydı. Görünen odur ki Rusya bu silahı Ermenistan'a satmak için uygun zamanı beklemiştir.

Konuyu iki açıdan ele almak mümkündür: Birincisi, konuya Rusya'nın bölge siyaseti çerçevesinde baktığımızda, Dağlık Karabağ sorununa savaştan taraflara- Azerbaycan ve Ermenistan'a silah satarak silah piyasasında konumunu korumaya çalışması, Dağlık Karabağ sorununun halledilmesini uzatması ve sorunun savaş yolu ile çözülmesinin karşısının alınması olduğunu görmekteyiz. Rusya'nın Ermenistan'a 'İskender' ballistik füzesini satması Dağlık Karabağ sorununun halledilmesi sürecine hiçbir şekilde katkı sağlayamaz.

İkincisi, Rusya'nın Güney Kafkasya'da siyasi, ekonomik ve güvenlik çıkarlarının korunmasıdır. Bu çıkarlar sadece Rusya'nın Güney Kafkasya siyaseti çerçevesinde şekillenmiyor, aynı zamanda ABD ve Avrupa Birliği'nin de Güney Kafkasya'ya yönelik siyaseti esas faktörlerden biridir. Önümüzdeki süreçte ABD ve Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya'ya yönelik siyasetinde yeni açılımların ortaya çıkması muhtemeldir. Yani Rusya Ermenistan'a 'İskender' füze sistemini satmakla, hem Azerbaycan'ın siyasi, askeri manevra kabiliyetini, hem de ABD ve Avrupa Birliği'nin bölge siyasetini belli ölçüde sınırlandırmıştır.

Nisan olaylarından sonra Rusya'nın Azerbaycan'a yeni silahlar satacağı konusunda haberler yayımlandığında Ermenistan resimleri Rusya'nın Azerbaycan'a silah satışını eleştirirken, Rusya Başbakan Yardımcısı Dmitri Rogozin 'Ermenistan Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı çerçevesinde Rus-

ya'nın müttefikidir, Azerbaycan ise ödeme kabiliyeti olan stratejik tarafdaşımızdır' (Рогозин: Азербайджан – не союзник, а платежеспособный стратегический партнер, rus.azatutyun.am, 12.04.2016) diyerek konuya açıklık getirmiştir.

Rusya'nın Ermenistana 'İskender' ballistik füze sistemini satması sadece Dağlık Karabağ sorununda bu ülkenin konumunu güçlendirmekle ilgili değil, ABD ve Avrupa'nın bölge siyasetini kısıtlamak, Azerbaycan'ın ABD, NATO, Avrupa ve Türkiye (Erol 2013, s. 15-32) ile ilişkilerini geliştirmesinin önünü almakla da ilgilidir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı Ermenistan'a 'İskender' ballistik füze sisteminin satılması ile ilgili görüş bildirirken, 'Azerbaycan ve Ermenistan Rusya için dost ülkelerdir ancak silah satışı ile ilgili Savunma Bakanlığı ilgilenmektedir' (МИД России о поставках «Искандеров» в Ереван, yerkir.am, 21.09.2016) diyerek konuyu geçiştirmiştir. Yani bu açıklama aslında Rusya DİB resmisinin konuyla ilgili hiçbir fikir bildirmemesi demektir.

ABD'nin Yaklaşımı

Rusya'nın Ermenistan'a 'İskender' balistik füze sistemi satması ABD ve Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya siyasetine kısıtlamaya yönelik olduğu iddia edilmektedir. Bununla ilgili ABD Savunma Bakanlığı resmi Michael Carpenter Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Memmedyarov ile 22 Eylül'de görüşerken taraflar arasında askeri işbirliğinin geliştirilmesinin önemine değinmişlerdir (Эльмар Мамедъяров встретился с помощником министра обороны США, 1news.az, 21.09.2016). Güvenlik uzmanı, ABD Hükümeti'nin dış politika danışmanı Steven Blanck konuyla ilgili görüşlerini açıklarken mevzu bahis olan silahın oldukça tehlikeli olduğunu bildirmiştir. Blanck bununla Güney Kafkasya'nın güvenliğinin ciddi şekilde tehdit edildiğini, bu silahın nükleer başlık taşıma kapasitesine sahip olduğunu vurgulamıştır (Американские аналитики считают реалистичной возможность установки в Армении российского «Искандер-М», panarmenian.net, 21.07.2015).

Rusya Kaliningrad'a 'İskender' ballistik füze sistemini yerleştirirken ABD ve Avrupa devletleri bu ülkeye baskılarını artırırken, Ermenistan'a bu füze sistemini sattığında ise nedense sessiz kalmayı tercih etmişlerdir.

ABD Hükümeti 'İskender' ballistik füze sisteminin Güney Kafkasya'ya konuşlandırılmasından ve Ermenistana satılmasından rahatsızdır ama bu konuda tutumunu net bir şekilde dile getirmemektedir. Nitekim Güney Kafkasyada artık ikinci 'İskender' füze sistemi yerleştirilmiştir. Birinci füze sistemi 2014'te NATO Türkiye'ye 'Patriot' füzelerini yerleştirdikten sonra Rusya'nın Ermenistan'daki 102. askeri üssüne konuşlandırılmıştır.

Ermenistan'ın Yaklaşımı

Ermenistan iktidarı 'İskender' füze sisteminin bağımsızlık yıldönümü töreninde sergilenmesinden sonra militarist açıklamalar vermiştir. Ermenistan Savunma Bakanı Yardımcısı David Tonoyan 'Denge olmamalıdır, biz üstün olmalıyız,' (Давид Тоноян : Военного баланса не должно быть – мы пре-

восходим, tert.am, 22.09.2016). DİB Yardımcısı Şavarş Koçaryan 'Biz savaşa hazırız,' (Мы готовы к войне: Шаварш Кочарян, ru.1in.am, 22.09.2016). Kafkas Enstitüsü Direktörü Aleksandr İskenderyan 'Şimdi Azerbaycan'ın ciddi mali sorunları vardır, ekonomistlere inanırsak bu sorunları daha da derinleşecektir.' (Политолог: Азербайджанскому лобби не удалось предотвратить продажу Россией «Искандеров» Армении, art-sakhpress.am, 22.09.2016) gibi değerlendirmeler yapmışlardır.

Minsk Grubu Eşbaşkanlarının Yaklaşımı

Minsk Grubu eşbaşkan devletlerin arabuluculuk girişimleri henüz hiçbir sonuç vermemiştir. 'İskender' ballistik füze sisteminin Ermenistan'a satılmasından sonra eşbaşkan devletlerden olan ABD bazı eleştirilerde bulunsa da, Fransa konuyla ilgili görüşlerini bildirmemiş, füzeyi satan Rusya'nın DİB'i ise silah satışı ile Savunma Bakanlığı ilgilenmektedir diyerek meseleyi geçiştirmiştir.

Dünya silah ticaretinde adı geçen üç devletin ilk sırada yer alması göz önünde bulundurulursa, neden bu konuda ciddi açıklamalar vermedikleri belli olmaktadır. 'İskender' ballistik füze sistemini veya benzer teknik özelliğe sahip füzeyi Azerbaycan satın alsaydı eşbaşkan devletlerin nasıl tepki vereceğini tahmin etmek zor olmasa gerek.

Dağlık Karabağ sorununun halledilmesi için uğraşan Minsk Grubu eşbaşkanlarından birinin soruna taraf olan Ermenistan'a 'İskender' ballistik füze sistemini satması, diğerlerinin ise suskunluğu oldukça manidardır. Bir de bu devletlerin arabuluculuk misyonunu üstlenmesi onların soruna bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Devletlerin konumlandığı coğrafi bölge genellikle o devletlerin dış ve güvenlik politikasının şekillenmesinde önemli role sahiptir. Büyük devletler konumlarından yararlanarak dünya genelinde siyaset hayata geçirmeye çalışırken, küçük devletler için bu dezavantaj oluşturabilir. Coğrafi konumu itibarıyla Güney Kafkasya devletleri bu bağlamda tarihsel olarak birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetlerin feshedilmesinden sonra değişik dış ve güvenlik politikaları izleyen Güney Kafkasya devletleri son çeyrek yüzyılda bölgenin güvenliğinin temin edilmesi konusunda ortak paydaya gelememişlerdir; bu da doğal olarak bölge dışı devletlerin kendilerinin ulusal çıkarlarını gözeten politikalar geliştirmelerine neden olmuştur.

Bu gün bölgenin güvenliğini tehdit eden en önemli konu Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesidir. Ermenistan'ın uzlaşmaz tavır sergilemesi nedeniyle sorun çeyrek yüzyıldır devam etmekte, bölge güvenliğini ölümsüz yönde etkilemekte, silahlanma yarışını beraberinde getirmektedir.

Son çeyrek yüzyılda bölge ve bölge dışı devletler güvenliğin temin edilmesi amacıyla çeşitli projeler üretseler de, bu projelerin hiçbiri hayata geçirilememiştir. Bölge devletleri güvenlik konusunu ön planda tutmadıkları ve Batı dünyasından destek alamadıkları sürece güvenlik her zaman kırıl-

gan yapıya sahip olacaktır. Bu da doğal olarak ABD ve Rusya arasında bölge uğrunda mücadelede bir şekilde hissedilecektir.

Bölge devletleri büyük ve zengin değildir, ekonomileri gelişme aşamasındadır ve zaman zaman ciddi problemler yaşamaktadırlar; silahlanmaya harcanan paraların geri dönüşü olmadığı için sosyal, ekonomik alanda sorunları halen devam etmektedir. Ermenistan GSYH'ta göre silahlanma yarışında bölge devletleri arasında birinci yerde yer almaktadır.

ABD ve Rusya bölge güvenliğinin korunmasında rol alsalar da, geleneksel olarak bu konuda anlaşmaya varamamışlardır. Ermenistan ise bu devletlerden siyasi ve askeri destek alarak yayılcı politikasına devam etmektedir.

Minsk Grubu eşbaşkan devletler Dağlık Karabağ sorununun çözümü için kurulsun da, bugüne kadar sorunun halledilmesine olumlu katkı sağlayamamışlardır. Bu durum Minsk Grubu'nun soruna arabuluculuk statüsüne uygun tarafsız yaklaşımından dolayı bugün de devam etmektedir.

КАУНАКՇԱ

Авакян Гагик, «Армения: обеспечение спокойствия», Кавказ: вооружен и разобщен, сс. 37-50.

'Азербайджан в 2017 году потратит на оборону 2,9 млрд манат', <http://minval.az/news/123625344>, 09.29.2016.

'Американские аналитики считают реалистичной возможность установки в Армении российского «Искандер-М»', <http://www.panarmenian.net/rus/news/-195072/>, 21 июля 2015.

Арешидзе Мамука, «Южный Кавказ: региональная интеграция», http://www.scirs.org/russian/analytic/round_one/areshidze.htm

'Армения в 2017 году увеличит расходы на оборону', <http://www.panarmenian.net/rus/news/222054/>, 29.09. 2016.

'Армения первая в мире страна, получившая от РФ «Искандер» - Модест Колеров', <http://www.tert.am/ru/news/2016/09/21/kolero/2140427>, 21.09.16.

Арутюнян Артак, «Историко-ретроспективный анализ политики России на Южном Кавказе», *Южный Кавказ: Проблемы региональной безопасности и интеграции*, РАУ, Т.1, No 1, 2004, <http://caucasus.rau.am/doc/arutunyan.pdf>

Багдасарян Лаура, «Сотрудничество стран Закавказья: теоретические рассуждения и практические противоречия», *Центральная Азия и Кавказ*, http://www.cac.org/online/2002/journal_rus/cac-02/12.bagru.shtml

Балаян Тигран, «Карабахская проблема: перспективы возобновления переговорного процесса», *Непризнанные государства Южного Кавказа и этнополитические процессы на Юге России: сборник научных статей*/ Кол.авт. Центр системных региональных исследований и прогнозирования ИППК РГУ и ИСПИ РАН; Ред. Игорь Прокопьевич Добаев, Виктор Владимирович Черноус.

- Бурнистов Павел, «О некоторых подходах к пониманию российско-грузинских отношений», *Конфликтный потенциал и процессы трансформации в Кавказском регионе*, Центр Кавказский исследования, 4 (16), Москва, май 2006, сс. 11-17.
- ‘Военно-политическая расстановка сил Каспийско-Центральноазиатском регионе’, Под ред. Ашимбаев М.С, Алматы 2003.
- ‘Военные расходы Азербайджана на 2003-2009 гг. составят семь миллиардов долларов’, <http://day.az/news/politics/133652.html>, 18 Октября 2008.
- ‘Военные расходы Армении и Азербайджана на 2016 год: Незначительный рост на фоне угрозы эскалации конфликта’, <http://www.panarmenian.net/-rus/news/198677/>, 09.10.2015.
- Волохонский Михаил, «Турецкие и Иранские факторы на Южном Кавказе», *Конфликтный потенциал и процессы трансформации в Кавказском регионе*, 4 (16), Москва, май 2006, сс. 3-10.
- Галстян Грачя, «Основы региональной безопасности», http://www.scirs.org/rus-sian/analytic/round_one/galstyan.htm
- Гвинджия Максим, «Абхазия: проблемы безопасности сохраняются», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 115-124.
- Георгий Жоржолиани: *Исторические и политические корни конфликта в Абхазии*, Грузия, Тбилиси, Изд. Мецниериба 2000.
- ‘Давид Тоноян объявил об изменении оборонной доктрины Армении’, <http://www.lragir.am/index/rus/0/co-untry/view/47005>, 18.02.2016.
- ‘Давид Тоноян: Военного баланса не должно быть – мы превосходим’, <http://www.tert.am/ru/news/2016/09/22/tonoyan/2141096>, 22.09.16.
- Дарчишвили Давид, «Грузия: заложница оружия», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 77-114.
- Делягин Михаил, «Референдум про Запад», <http://www.globalaffairs.ru/article/0/6106.html>, 13.09.2006
- ‘Доклад о состоянии армянской армии: В 2014 году Армения в военных целях израсходовала около \$500 млн’, <http://www.panarmenian.net/rus/-news/188170/>, 12.02.2015.
- ‘Доклад: Армения – самая милитаризованная страна в Европе’, <http://www.armenianreport.com/pubs/127008/>, 2016-03-26.
- Жегнети Константин, «Несколько соображений по проблемам региональной безопасности Южного Кавказа», http://www.scirs.org/-russian/analytic/round_one/zgenti.htm
- Захаров Владимир, Силаев Николай, ‘Политика США и НАТО в Кавказе: возможные последствия’, *Центр Кавказский исследования*, 1 (3), Москва, 2005, сс. 14-19.
- ‘Захарова: При вооружении Армении и Азербайджана РФ руководствуется сохранением баланса сил в регионе’, <http://www.panarmenian.net/rus/news/-223971/> 24.10.2016.

- 'История Армянского народа', <http://www.armenica.wizard.am/History/history22.html>
- Караханян Ахвани, «Проблемы и перспективы Южно Кавказского сотрудничества», http://www.scirs.org/russian/analytic/round_one/karaxanian.htm
- Кисриев Энвер, «Дагестан: сила в балансе», Кавказ: вооружен и разобщен, сс. 145-162.
- Коппитерс Бруно, «Заключение: Кавказ как комплекс безопасности», Спорные границы на Кавказе, Под ред. Бруно Коппитерс, Москва, Вес мир, 1996, сс. 213-225.
- Коппитерс Бруно, «Региональная система безопасности для Кавказа», Центр Кавказский исследоваие, Том V, No 1-2, 2000, <http://-poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/Vol5/coppieters.htm>
- Котанджян Гайк Саргисович, Этнополитология консенсуса-конфликта: цивилизационные проблемы теории и практики, Москва, Луч, 1992, сс.104-120.
- Кукулина Ида, «Проблемы безопасности в Черномоско-Каспийском регионе», Мировая экономика и муждународное отношения, Моск-ва 2002, No: 1, сс. 90-97.
- Лакоба Станислав, *Абхазия после двух империй, XX-XXI vv*, Москва, Изд. Материк 2004.
- Лтжава Г.Р, *Абхазия: Анатомия межнациональной напряженности*, ЧИМО, Москва 1999.
- Малышева Дина, «Конфликты у южных рубежей России», *Pro et Contra*, Том V, No 3, сс. 7-33.
- Мамедов Рустам, «Международно-правовой статус Каспийского моря как пограничного озера», *Международное права*, Баку, No:1.
- Матвеева Анна, «Оружие и вопросы безопасности на Кавказе», *Кавказ: вооружен и разобщен*, Под редакцией Анны Матвеевой и Данкана Хизкока (Duncan Hiscock) Перевод с английского: Максим Пядушкин, Евгений Загайнов, Москва, феврал 2004, сс. 23-36.
- 'МИД России о поставках «Искандеров» в Ереван', <http://www.yerki.am/ru/news/view/113602.html>, 21 Сентябрь 2016.
- Минасян Сергей, «Военно- политическое сотрудничество России и Армении в контексте проблем региональной безопасности Южного Кавказа», Воронежский ГУ, Серия социальный наук, 2005, No 1, с. 338.
- 'Мы готовы к войне: Шаварш Кочарян', <http://ru.1in.am/1167700.html>, 2016-09-22.
- 'Объем расходов на оборонные цели в Армении в 2014 году составит около 200 млрд. драмов – президент', http://arka.am/ru/news/economy/obem_ra-skhodov_na_oboronnye_tseli_v_armenii_v_2014_godu_sos-tavit_okolo_200_mlrd_dramov_prezident/, 05.12.2014.
- Парастаев Алан, «Северная и Южная Осетия: старые конфликты и новые тревоги», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 125-144.

- Пашаева Г, «Система региональной безопасности на Южном Кавказе - мифы и реалии, *Центральная Азия и Кавказ*, No: 1, (13) 2001, http://www.cac.org/online/2001/journal_rus/cac-01/03.pashr.shtml
- ‘Политолог: Азербайджанскому лобби не удалось предотвратить продажу Россией «Искандеров» Армении’, <http://artsakhpress.am/rus/news/52175/poli-tolog-azerbaiydzhanskomu-lobbi-ne-udalos-pred-otvratit-prodazhu-rossieiy-iskanderov-armenii.html>, 22.09.2016.
- Референдум о независимости Южной Осетии назначен на 12 ноября, http://www.analiti-ka.az/articles.php?item_id=20060911053359926&sec_id=25
- ‘Рогозин: Азербайджан – не союзник, а платежеспособный стратегический партнер’, <http://rus.azatutyun.am/a/27670946.html>, 04.12, 2016. Ростов-на-Дону: Изд-во Северо-Кавказского научного центра высшей школы (СКНЦ ВШ), 2005.с. 90-99.
- Саркисян Манвэл, *Политические проблемы Кавказа и Армении*, Ереван 1998, с. 11.
- Тренин Дмитрий, «Интересы безопасности и политики России в Кавказском регионе», *Спорные границы на Кавказе*, Под ред. Бруно Коппитерс, Москва, 1996, с. 103.
- Трехсторонний план решения приднестровского вопроса, Кишинев, Киев, январь 2006, www.carnegie.ru/en/pubs/books/9802doklad_Prednistrovie.pdf
- Федотук Андрей, «Ловушка по соседству», <http://www.globalaffairs.ru/articles/6099.html>, 12.09.2006.
- Хаиндрава Ивлиан, «На Южном Кавказе пересекаются два вектора, ИА REG-NUM, <http://www.regnum.ru/news/polit/708782.html>, 21.09. 2006; Дмитрий Косырев, «Кто отвечает за безопасность постсоветского пространства?», <http://www.newsarmenia.ru/analytics/20060921/415-93416.html>, 21 sentyabr 2006.
- Хилл Фиона, Таспинар Омер, «Россия и Турция на Кавказе: сближение ради сохранения статус кво?», Программа исследований по России и ННГ, Январь 2006, www.ifri.org/files/Russie/hilltaspinar_russe.pdf
- Хоштария-Броссе Едишер, «Кавказский политический узел в прошлом и нас-тоящем», *Центральная Азия и Кавказ*, 2001, No: 5, (17), ss. 80-86, http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-05/08.kosru.shtml
- Шамба Т.М, и Непрошин А.Ю, «Как вернуть суверенитет Абхазии», *Гражданин*, №1, 2004 г. <http://www.grazhdanin.com/-grazhdanin.phtml?var=Vipuski/2004//statya8&number=%B91%A02004%E3>
- Шахназарян Давид, «Армяне на пороге 21-го века», *Независимая газета*, 27. 06.2001.
- Шугарян Рубен, «Стабильность на Кавказе: восемь принципов регионального сотрудничества», *Центральная Азия и Кавказ*, 2001, № 1 (13), http://www.cac.org/online/2001/journal_rus/cac-01/01.shugr.shtml

- 'Эльмар Мамедъяров встретился с помощником министра обороны США', <http://www.1news.az/politics/20160921101143573.html>, 21.09.2016.
- «Южный Кавказ: Национализм, конфликты и меньшинства», <http://www.minorityrights.org/translatedpubs/SouthCaucasus%5BRussi-an%5D.pdf>
- Юнусов Ариф, «Азербайджан: в ожидании перемен под бременем истории», *Кавказ: вооружен и разобщен*, сс. 51-72.
- Baev Pavel, *Russia's Policies in the Caucasus*, London, The Royal Institute of International Affairs, 1997.
- Barry Buzan, *People, States and Fear, An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. New York-London: Harvester Wheatsheaf, 1991, pp. 186-229.
- Brzezinski Zbigniew, *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives* (N.Y., 1997), pp. 123-124.
- Cabbarlı Hatem, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Azerbaycan*, sayı 344, Yıl: 50. Eylül-Ekim 2002, ss. 21-26.
- Cornell Svante E., "Autonomy as a Source of Conflict. Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective", *World Politics*, Ocak 2002, s. 54.
- Crossiant M. P., Cynthia M. Crossiant, "The caspian Sea Status Dispute: Azerbaijani Perspectives", *Caucasian Regional Studies*, Vol: 3, No: 1, 1999.
- Dov Lynch, *The Conflict in Abkhazia. Dilemmas in Russian Peacekeeping Policy*, Londra, The Royal Insitute of International Affairs, 1998.
- Erol Mehmet Seyfettin ve Amirbek Aidarbek, "Avrasya'da Yeni Tehditler ve Güvenlik Arayışları: Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütünün Geleceği", *Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları, Türkiye'nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler*, der. Mehmet Seyfettin Erol, Barış Kitap, Ankara, 2011, s. 313-334.
- Erol Mehmet Seyfettin ve Oğuz Şafak, "NATO ve Kriz Yönetimi", *Krizler ve Kriz Yönetimi: "Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar"*, eds. Mehmet Seyfettin Erol ve Ertan Efegil, Barış Kitap, Ankara, 2012, s.345-369.
- Erol Mehmet Seyfettin, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Siyasi, Güvenlik ve Kültürel Açılardan Analizi", *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, der. Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dostluk Derneği Yayınları, Ankara, 2013, s. 15-32.
- 'Gələn il Azərbaycanın hərbi büdcəsi 3 milyard 786 milyon dollar olacaq', <http://www.kaspi.az/az/az/gelen-il-azerbaycanin-herbi-budcesi-3-milyard-786-milyon-dollar-olacaq/>, 18.10.2013.
- Hansen G., "Humanitarian Action in the Caucasus: A Guide for Practitioners", *Humanitarianism and War Project, and Local Capacities for Peace Project*, Watson Institute, Brown University, Providence RI, 1998.

- Kanbolat Hasan, Ekici Gökçen, "21. Yüzyıl Başında Kafkasya'da İşbirliği Araştırmaları ve Ekonomik Boyutları", *Jeo Ekonomi*, II. cilt, sayı 2-3, Yaz/Sonbahar 2000, ss. 31-37.
- Kotanjian Gayk, "The South Caucasus: Developing A Regional Security Architecture", *NDU-SNSEE*, 2004, The "Strategic Assessment of Central Eurasia", research report published by CACI and the Atlantic Council of the US done at the request of the US Joint Chiefs of Staff in February 2001, P. 56-71.
- Macfarlane Minear S.N., L. and S. Shenfield, "Armed Conflict in Georgia: Case in Humanitarian Action and Peacekeeping", *Providence*, Watson Institute, Brown University, Occasional Paper no. 21, 1996.
- Nugman G., "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdleri*, ilkbahar 1998, sayı 13.
- Ogan Sinan, "Küresel Mücadelenin Yeni Rekabet Alanı: Karadeniz", <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat1=1&yazi=907>, 22.06.2007.
- Öztürk Osman Metin, *Rusya Federasyonu Askeri Doktrini*, ASAM Yayınları, Ankara 2001, Rusya-Ukrayna Araştırmaları Dizisi-2, s. 36.
- The Russia Journal, http://www.russiajournal.com/start/-politics/article_-67_3106htm
- Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı: Karadeniz*, der. Osman Metin Öztürk, Yalçın Sarıkaya, Platin Yayınevi, Ankara 2005.

AZERBAJCAN-TÜRKİYE-İRAN ÜÇGENİ: POLİTİK SORUNLARIN GÖLGESİNDE EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÇABALARI

Fatma Aslı KELKİTLİ*

ÖZET

Bu makale Soğuk Savaş sonrası dönemde Azerbaycan, Türkiye ve İran arasındaki üçlü diplomatik ve ekonomik ilişkiye ışık tutmayı hedeflemiştir. Üç ülke yıllar içinde Dağlık Karabağ problemi, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ve bazı Ortadoğu meseleleri gibi ciddi siyasal sorunların ortaya çıkmasına rağmen sürdürülebilir bir ilişki kurmayı başarmışlardır. Bakü, Ankara ve Tahran arasındaki siyasal ilişkilerin daha da güçlenmesinde ve gelişmesinde vazgeçilmez rol oynayan ekonomik bağlar ise Ekonomik İşbirliği Teşkilatı bünyesinde vücut bulan bazı bölgesel ulaştırma projeleri ve muhtemel enerji ve yatırım teşebbüsleri bir tarafa bırakılırsa gelişmeye açıktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, İran, politik sorunlar, ekonomik işbirliği çabaları

ABSTRACT

This article aims to throw light on the trilateral diplomatic and economic relationship between Azerbaijan, Turkey and Iran in the post-Cold War era. The three countries have managed to build up a sustainable rapport over the years despite the unveiling of serious political matters such as the Nagorno-Karabakh problem, the status of the Caspian Sea and the disagreements on some Middle Eastern issues. The economic ties which play an indispensable role on the consolidation and development of the political association between Baku, Tehran and Ankara have yet to improve further set aside some regional transportation projects which came into existence within the confines of the Economic Cooperation Organization along with prospective energy and investment initiatives.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Iran, political problems, economic cooperation efforts

Tarihsel olarak Aras nehrinin kuzey ve güneyindeki toprakları kapsayan Azerbaycan'ın bugünkü nüfus yapısı büyük ölçüde 10. ve 11. yüzyıllarda Orta Asya'dan bölgeye göç eden Oğuz Türkleri'nin kurduğu Büyük Selçuklu

---

* Yardımcı Doçent Doktor, İstanbul Arel Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. E-posta: kelkitlikongur@yahoo.com veya aslikelkitli@arel.edu.tr

devleti döneminde şekillenmiştir (Shaffer 2002: 18). Selçukluların zayıflaması ve güçten düşmesiyle beraber Azerbaycan toprakları 13. yüzyılın ortalarında Hülagu Han'ın hükümdarlığındaki Moğol İlhanlı devletinin egemenliğine girmiş (Altstadt 1992: 7), 14. yüzyılda ise bölgeye Türk Akkoyunlu ve Karakoyunlular hakim olmuştur.

15. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'da iki yüzyıldan uzun sürecek Safevi hükümdarlığı başlamıştır. 1501 yılında Tebriz'i ele geçirerek kendisini Şah ilan eden Safevi hükümdarı İsmail'in döneminde devletin resmi mezhebi Şiilik olarak ilan edilmiş, Safeviler kendilerini Sünni dünyanın lideri olarak konumlandıran ve Anadolu topraklarını kontrol eden Osmanlılar ile yoğun bir rekabet içine girmişlerdir (Cleveland 2005: 58-59). 16. ve 17. yüzyılda iki devlet arasında sürekli tekrarlanan savaş ve çatışmalara neden olan bu rekabetin şiddeti Safevilerin 18. yüzyılın başlarında iyice zayıflamaları nedeniyle azalmış, hatta Osmanlılar 1727 yılında Tebriz, Kirmanşah, Luristan ve Hemedan gibi önemli noktaları ele geçirmeyi başarmışlardır (Kashani-Sabet 2000: 17). Bu durum Afşar Türk soyundan Nadir Şah'ın 1736'da İran'da idareyi ele almasına kadar sürmüştür, onun yönetimindeki İran ordusu Osmanlıları geri çekilmeye zorlamıştır (Atabaki 2000: 11).

Nadir Şah'ın 1747 yılında ölümüyle İran'ın Azerbaycan üzerindeki egemenliği büyük yara almıştır. Bu dönemde Azerbaycan toprakları kuzeyde Karabağ, Şeki, Bakü, Şirvan, Gence, Derbent, Kuba, Talış, Nahçıvan, Erivan ve güneyde Tebriz, Urumiye, Erdebil, Hoy, Maku, Karadağ ve Meraga hanlıkları tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Swietochovski 1995: 2). 19. yüzyılda ise Azerbaycan'da İran ve Osmanlı etkisinin azalıp Çarlık Rusya'sının hegemon güç olarak ortaya çıktığı bir dönem başlamıştır. 1812 yılında İran ile yapılan savaştan galip gelen Rusya Ekim 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması ile Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbent, Kuba, Bakü hanlıklarının tamamı ve Talış Hanlığı'nın bir kısmını ele geçirmiştir (Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, 2015a). 1826 yılında İran kaybettiği toprakları geri almak için Rusya'ya karşı bir saldırı başlatmış fakat tekrar yenilerek Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Erivan ve Nahçıvan hanlıkları da Rus egemenliğine girmiştir (Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, 2015b). Böylece Aras nehrinin kuzeyindeki Azerbaycan toprakları Rus Çarlığı'nın yönetimine girerken nehrin güneyindeki topraklarda İran hakimiyetini korumuştur.

Azerbaycan'da çok kısa süren Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920) deneyimi haricinde neredeyse iki asır süren Rus egemenliği 18 Ekim 1991 tarihinde Bakü'nün ilan ettiği bağımsızlık bildirisi ile sona ermiş, Sovyetler Birliği'nin 26 Aralık 1991'de resmen feshedilmesiyle de Azerbaycan bağımsız bir devlet olarak uluslararası sistemdeki yerini almıştır. Azerbaycan ile etnik, tarihsel, dilsel, dinsel ve kültürel bağlara sahip olan Türkiye ve İran ise bu yeni devleti kısa süre içinde tanıyıp diplomatik ilişki kurmuşlardır. Bu çalışma Soğuk Savaş sonrası dönemde Güney Kafkasya bölgesinin önemli bir dinamiği haline gelen Azerbaycan-Türkiye-İran üçlü

ilişkinde odaklanacaktır. Makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Bakü-Ankara-Tahran arasındaki diplomatik ilişkiler incelenirken, ilişkileri sürekli ve kurumsal bir çerçeveye oturtma çabaları üzerinde durulacaktır. İkinci bölüm üç devlet arasındaki siyasi ilişkileri yoğun bir şekilde etkileyen Dağlık Karabağ, Hazar'ın statüsü ve Ortadoğu sorunlarına yoğunlaşacaktır. Son bölümde ise üç devlet arasındaki ekonomik işbirliği çabaları Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) bünyesinde gerçekleştirilen bölgesel ulaştırma projeleri ve olası enerji ve yatırım projeleri bağlamında incelenecektir.

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Azerbaycan-Türkiye-İran Arasında Diplomatik Bağlar

9 Kasım 1991 tarihinde Başbakan Mesut Yılmaz başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış, böylece Türkiye Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmuştur ("Azerbaycan'ı Tanıdık", 1991). 23-24 Ocak 1992 tarihlerinde Ankara'yı ziyaret eden Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Süleyman Demirel ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ile görüştüktan sonra iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan dostluk ve işbirliği antlaşmasını imzalamıştır. Antlaşmayı müteakiben Türkiye Azerbaycan ile siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkilerini ilerletmek için çalışmalara başlamıştır.

Soğuk Savaş'ın sona erip Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla Batı dünyasının gözünde stratejik değerinin azalıp yalnız kalacağı endişesine kapılan Türkiye, Güney Kafkasya ve Orta Asya'da çoğunluğu Türk olan yeni devletlerin kurulmasını memnuniyetle karşılamıştır. Rusya'nın politik ve ekonomik sorunları nedeniyle eski Sovyet coğrafyasına gerekli dikkat ve ilgiyi yönelmediği bir dönemde ABD ve Avrupa Birliği Avrasya bölgesinde mevcut dünya düzenine karşı sert eleştiriler getiren, anti-Batı söyleme sahip teokratik İran'a karşı yarım yüzyıldır Batı ittifakının sadık bir müttefiki olan, işleyen bir parlamenter düzene ve dünya ekonomisine entegre bir ekonomiye sahip olan seküler Türkiye'yi desteklemiştir. Ankara'daki dış politika yapıcılarının da bu fırsat penceresinden yararlanıp Türkiye'ye tarihsel, etnik, dilsel ve kültürel düzlemde en yakın olan ülke olan Azerbaycan'ın bağımsızlığını sürdürmesine yardımcı olacak bir dış politika çizgisi izlemeye başlamıştır.

İran ise Türkiye'den farklı olarak Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılıp bağımsız bir devlet olarak dünya sahnesine çıkmasını temkinli bir şekilde karşılamıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımamasından 16 gün sonra on günlük bir ziyaret için Sovyetler Birliği'ne gelen İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti "*Sovyet cumhuriyetleri ile ilişkilerimizi Sovyetler Birliği ile ilişkilerimiz çerçevesinde geliştirmek istiyoruz. Bu nedenle Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayacağız.*" (Ayın Tarihi, 1991) açıklamasında bulunmuştur. İran'ın tanıma konusundaki çekingenliğinin temel nedeni sınır komşusu olan, başta ABD olmak üzere Batı dünyası ile yakın ilişkiler geliştirme potansiyeline sahip ve enerji kaynakları açısından zengin bir Azerbaycan'ın kendi nüfusunun neredeyse yarısını oluşturan Türk soylu vatandaşları için cazibe merkezi olup İran devletinin bütünlüğünü tehlikeye

atma ihtimaliydi. Üstelik bu yersiz bir korku değildi zira İran 20. yüzyılda; 1908, 1920 ve 1945 yıllarında Türklerin üç defa ayaklanmasına sahne olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinin kesinleşmesinden sonra İran 25 Aralık 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya karar vermiş, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov da ilk yurtdışı gezisini Ocak 1992'de İran'a gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sırasında Ermeniler tarafından ambargo uygulanan ve Azerbaycan'ın kara sınırı olmadığı için gerekli yardımı yapamadığı Nahçıvan ile bağlantı kurulabilmesi için İran topraklarının kullanılması, Nahçıvan'da serbest ekonomik bölge kurulması ve Azerbaycan ile İran arasında ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi kararlaştırılmıştır (Durdular 1995: 128). Bu ziyaretten bir ay sonra Şubat 1992'de Muttalibov beraberinde bir heyetle İran Devrimi'nin 13. yıl kutlamaları için tekrar Tahran'ı ziyaret etmiş, Muttalibov'un heyetinde bulunan bir bakan İran'ın sınırları içerisinde yer alan Doğu ve Batı Azerbaycan'ın bu ülkeden ayrılarak Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmesinin mümkün olmadığını belirterek İran'ın kaygılarını yatıştırmaya çalışmıştır (Cafersoy 2001: 114).

İran bu dönemde Azerbaycan ile politik ve ekonomik ilişkilerini geliştirirken, dini boyutu da ihmal etmemiş, ülkeye din adamları ve başta Humeyni'nin eserleri olmak üzere dini kitaplar göndermiştir. Türkiye, Azerbaycan ile ilişkisinde etnik ve milli bağları vurgularken, İran'ın vurgusu dini beraberliktir. Nitekim bu bağlamda İran'ın dini ve siyasi liderleri zaman zaman Türkiye'nin dış politika çizgisini eleştirmişlerdir. İran'ın dini lideri Ali Hamaney Azerbaycan'da İslami şevkin patlak verdiğini bunda etnik ve milliyetçi saiklerin rol oynadığını düşünmenin büyük hata olacağını belirtirken (Swietochovski 1994: 126), İran'ın 15-kişilik Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi üyelerinden biri olan Muhammed Cevad Laricani Türkiye'nin bağımsızlığını yeni kazanmış çoğunluğu Müslümanlardan oluşan eski Sovyet cumhuriyetlerinde seküler demokrasi inşa etme çabalarına verdiği desteğin bu ülkelerdeki İslami uyanışı engelleme amaçlı olduğunu ve İran'ın İslami hükümetine karşı Batı'nın kültürel saldırısına katkıda bulunan bir öncü kuvvet rolü oynadığını iddia etmiştir (Drozdiak, 1991).

7 Haziran 1992 tarihinde Azerbaycan'da ilk defa gerçekleştirilen demokratik seçimlerde Türk birliği görüşüne sahip Ebülfez Elçibey'in cumhurbaşkanı seçilmesi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yeni bir ivme kazandırırken İran-Azerbaycan ilişkilerini gerginleştirmiştir. Elçibey ilk yurtdışı gezisini göreve başladıktan sekiz gün sonra 24-27 Haziran 1992 tarihlerinde Türkiye'ye gerçekleştirmiş, 26 Haziran'da TBMM Genel Kurulu'na hitaben yaptığı konuşmada Azerbaycan'ın siyasi gelişiminde Türkiye'deki demokratik sistemi örnek alacağını belirtmiştir. Elçibey konuşmasında ayrıca üstü kapalı olarak İran'ı eleştirmiş, Ortaçağ'dan kalma yönetim biçimiyle İran'ın er ya da geç çökeceğini iddia etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi 1992: 177). İran bu söylemden rahatsız olsa da Ağustos 1992'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tefvik Kasimov'u kabul etmiş ve iki ülke Tebriz ve Nahçıvan'da karşılıklı konsolosluk açmaya karar vermişlerdir. İran ayrıca Azer-

baycan'a doğal gaz satacak, İran topraklarından geçerek Nahçıvan'a ulaşan enerji hatlarının ve altyapının iyileştirilmesine yardımcı olacaktı (Akdeveli-oğlu 2004: 148). Bakü ve Tahran arasındaki ilişkiler bu ziyarete rağmen bir türlü rayına oturamamış, Elçibey İran'ın ısrarlı davetlerine rağmen bu ülkeyi ziyaret etmekten kaçınmıştır. İran'ın Nahçıvan'da konsolosluk açmasına rağmen Tebriz'de kurulması kararlaştırılan Azerbaycan konsolosluğuna bir türlü izin vermemesi ve 1992'de Doğu Azerbaycan topraklarını bölmeye karar verip Erdebil eyaletini oluşturması Azerbaycan'ın tepkisini çekmiş, Elçibey'in Azerbaycan'ı güney-kuzey olarak ayırmadığını ve Güney Azerbaycanlıların Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet kurumlarında görev alabileceğini söylemesi Azeri-İran ilişkilerini iyice çıkmaza sürüklemiştir (Cafer-soy 2001: 120).

Elçibey'in askeri bir darbe ile Haziran 1993'te görevden el çektirilmesi ve yerine uzun yıllar Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin Genel Sekreteri görevini üstlenen Haydar Aliyev'in gelmesi İran tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Aliyev, 1981 yılında bir grup yabancı gazeteciye Sovyet Azerbaycan'ı halkının İran Azerbaycan'ı ile birleşmeyi arzuladığını söylese (Goudarzi vd. 2015: 123) de cumhurbaşkanı olduktan sonra bu tür irredentist söylemlerden uzak durmuştur. Aliyev, Elçibey'den farklı olarak Azerbaycan'ın dış politikasında önceliği Türkiye'ye vermemiş, Türkiye ile bağlara önem vermekle beraber Rusya ve İran ile de ilişkileri tamir etme yoluna girmiştir. İran, 26-28 Ekim 1993 tarihlerinde Azerbaycan'a Soğuk Savaş sonrası cumhurbaşkanı düzeyindeki ilk seyahati gerçekleştirmiş, İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani ziyaret sırasında dostluk ve işbirliği mutabakatı ve ekonomik, bilimsel ve kültürel işbirliği antlaşmaları imzalamıştır (Heydar Aliyev Heritage International Online Library, 2014). Haydar Aliyev İran'a 29 Haziran-2 Temmuz 1994 tarihlerinde iade-i ziyaret gerçekleştirmiş ve ortak sınır komisyonu kurulması, İran doğal gazının Nahçıvan'a ihracatı, su, elektrik, bilim, kültür, tıp, radyo ve televizyon alanlarında ikili işbirliği, ortak ekonomik yatırımlar, Hudaferin projesinin tamamlanması ve Hazar Denizi'nde işbirliği ile ilgili birçok antlaşma imzalanmıştır (Winrow 1995: 97).

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-İran siyasi ilişkileri Elçibey dönemine kıyasla daha pozitif bir seyir izlese de İran'ın Azerbaycan'da dini kanallar vasıtasıyla nüfuz elde etme çabalarından dolayı iki ülke arasında zaman zaman gerginlikler baş göstermiştir. İran'dan mali yardım aldığı düşünülen Azerbaycan İslam Partisi'nin Adalet Bakanlığı'ndaki kaydı 1995'te iptal edilmiş, Azerbaycan camilerinde vaaz veren İranlı mollalar ülkelerine geri gönderilmiştir. 2000 yılında Azerbaycan, İran'la bağlantılı olduğu iddia edilen Ceyşullah adlı radikal İslami örgüte mensup birçok kişiyi yargılayıp hapse göndermiştir (Cornell 2006: 60-61). İlişkideki bir diğer gerilim unsuru ise İran'ın Haziran 1993'te Azerbaycan'ın güneydoğusunda İran sınırına yakın Lenkeran, Lerik, Massali, Yardımlı, Celilabad, Bilasuvar ve Astara bölgelerinde Albay Alikram Humbetov tarafından başlatılan Talış ayaklanmasına destek verdiği iddialarıdır (Halliday 1996: 84). Sayıları

76.000 civarında olan Farsçaya yakın bir dil konuşup (Mammadov 2013: 52) kültürel olarak İran'a yakın olan Talışlar 1990 yılında da yine Humbetov önderliğinde bağımsız bir devlet kurmak için harekete geçmişler fakat ayaklanma Sovyet birlikleri tarafından bastırılmıştı (Fuller 1994: 29). 1993'teki ayaklanma da benzer şekilde Ağustos'ta Azerbaycan hükümet güçleri tarafından sona erdirilmiştir.

Türkiye, Azerbaycan'ın Rusya'nın kontrolü altına girebileceği endişesiyle Haydar Aliyev'in yönetimine ilk başta mesafeli yaklaşmıştır. Aliyev'in Devlet Başkanı görevini vekaleten yürüttüğü dönemde Azerbaycan Milli Meclisi'nin Haziran 1993'te Elçibey döneminde Azeri petrolünü çıkartıp işleyecek, çoğunluğunu Batılı enerji şirketlerinin oluşturduğu ve Türkiye'nin de Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) aracılığıyla hisseye sahip olduğu antlaşmayı iptal etmesi, Eylül 1993'te Moskova'da temaslarda bulunduktan sonra Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na gireceğini bildirmesi ve *"Bizim Rusya ile ilişkilerimiz uzun yıllar sürdü, bunları kırmak, ayırmak olmaz."* (Aydın Tarihi, 1993a) şeklindeki açıklamaları Türkiye'nin kaygılarını doğrular nitelikte sinyaller vermiştir. Yeni Azerbaycan yönetimi de Türkiye'de dış politika ve güvenlik çevrelerinde Elçibey yanlısı grupların var olmasından dolayı ikili diplomatik ilişkilerin gelişimini ağırdan almıştır.

Azerbaycan'da 3 Ekim 1993 tarihinde gerçekleşen devlet başkanlığı seçimlerini Haydar Aliyev'in kazanması ve ülkedeki liderliğinin kalıcı olacağını ortaya çıkmasının ardından hem Azerbaycan ile siyasi ilişkilerde yeni bir sayfa açmak hem de Türkiye'nin Güney Kafkasya bölgesinde gerçekleşmesi muhtemel enerji ve ulaşım projelerinden dışlanmasını engellemek amacıyla Ankara Bakü ile ilişkilerini tekrar rayına sokmaya karar vermiştir. Bu bağlamda Cumhurbaşkanı Demirel 22 Aralık 1993'te bir gazeteye verdiği röportajda *"Azerbaycan'ın iradesi kendisine aittir. Azerbaycan ile ilişkiler devletler arasındadır ve biz onların işine karışamayız. Bizim istediğimiz şey, Azerbaycan'da istikrardır."* (Aydın Tarihi, 1993b) açıklamasını yaparak Aliyev'e zeytin dalı uzatmıştır. Röportajın ardından kısa bir süre sonra Haydar Aliyev Türkiye'ye 8-11 Şubat 1994 tarihleri arasında ilk resmi ziyaretini gerçekleştirmiş, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Başbakan Tansu Çiller ve TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk ile görüşmüştür. Aliyev'in ziyareti sırasında iki ülke arasında birçok işbirliği antlaşması imzalanmış, Aliyev, Azerbaycan petrolünün Batı pazarlarına erişimini sağlayacak olan konsorsiyumda Türkiye'nin payını arttırarak Ankara'nın kaygılarını yatıştırmıştır. İki ülke ayrıca Aliyev'in Mart 2001'deki Türkiye ziyaretinde Azerbaycan doğal gazının Türkiye'ye sevkiyatını içeren bir antlaşma imzalamışlardır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2015a).

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye diplomatik ilişkileri sürekli ve düzenli bir hale gelmiştir. Aliyev Ankara'ya üç resmi, iki gayri-resmi, 15 çalışma gezisi gerçekleştirirken, Türkiye'den Bakü'ye cumhurbaşkanlığı seviyesinde dört resmi ziyaret gerçekleşmiştir (Heydar Aliyev Heritage International Online Library, 2015). Aliyev'in Türkiye'yi sık sık ziyaret

etmesinde Demirel ile kendisinin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı olduğu dönemde kurduğu kişisel dostluğun da etkisi olmuştur. İki devlet başkanı ikili, bölgesel, küresel toplantılarda sık sık bir araya gelip istişarelerde bulunmuş, bunun da Azerbaycan-Türkiye siyasi ilişkilerine olumlu yansımaları olmuştur.

Haydar Aliyev'in vefat etmesinden sonra 15 Ekim 2003 seçimlerinde Azerbaycan Devlet Başkanı seçilen İlham Aliyev babası zamanında ana hatları şekillenen dış politika çizgisine sadık kalmış, Rusya, Türkiye ve İran ile dengeli siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı ve Başbakanı ile görüşmelerde bulunmak üzere 21 kez Türkiye'ye gelmiş (Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, 2015c; Embassy of the Republic of Azerbaijan in the Republic of Turkey, 2015; İpek vd. 2015; "Çanakkale'de Dev Anma Töreni", 2015; "Eski Türk Devleti", 2015; "Azerbaycan Devlet Başkanı", 2016; "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev", 2016), Türkiye'den de kendisine cumhurbaşkanı seviyesinde 12 ziyaret gerçekleşmiştir (Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, 2015c; Embassy of the Republic of Azerbaijan in the Republic of Turkey, 2015; Şenyüz 2014; "Cumhurbaşkanı Erdoğan Bakü'de", 2015; Çelikkan 2016). Bu ziyaretlerden en önemlilerden biri olan 16-17 Ağustos 2010 tarihli gezide Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Aliyev Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nı imzalamış bu antlaşmaya göre iki ülke ortak savunma araçları tasarlayıp üretmeye, ortak askeri tatbikatlar gerçekleştirmeye ve ekonomik ilişkilerini derinleştirmeye karar vermişlerdir (TBMM, 2010). Aliyev, 15 Eylül 2010'da Türkiye'yi ziyareti sırasında da Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile birlikte iki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulmasına dair bir antlaşma imzalamıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2015b). 2011'de İzmir, 2012'de Gebele, 2013, 2014, 2015 ve 2016'da Ankara'da gerçekleştirilen konsey toplantıları iki ülkenin devlet ve hükümet başkanları ve bakanlarını düzenli aralıklarla bir araya getirerek ikili, bölgesel ve küresel gelişmeler hakkında görüş alışverişinde bulunmalarını ve ortak strateji ve politikalar geliştirmelerini sağlamaktadır (T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, 2016).

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan-İran diplomatik ilişkileri Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine kıyasla daha geriden gelse de yükselen bir grafik çizmiştir. Aliyev İran'a beşi resmi olmak üzere toplam altı ziyaret gerçekleştirirken, İran cumhurbaşkanları Azerbaycan'a yedisi resmi olmak üzere toplam sekiz ziyaret gerçekleştirmişlerdir (Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, 2015d; "Adeli: No Successor for", 2015; Ahışalı 2016; "İran Cumhurbaşkanı Ruhani", 2016). Bu ziyaretlerin ilki Muhammed Hatemi tarafından 5-7 Ağustos 2004 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Hatemi 11 yıl aradan sonra Azerbaycan'ı ziyaret eden ilk İran Cumhurbaşkanı olurken Azerbaycan ve İran arasındaki sınırın barış, dostluk ve kardeşlik sınırı olduğunu belirtmiş, iki ülke arasında konuşmayla çözülemeyecek bir sorun olmadığını altını çizmiştir ("Iran-Azerbaijan's 10 Agreements", 2004). İran

verdiği sözü 12 yıl sonra tutarak Azerbaycan'ın Tebriz'de konsolosluk açmasına izin vermiş, iki ülke ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda on işbirliği antlaşması imzalamıştır. Azerbaycan'a en büyük ilgiyi ise İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad göstermiş, ülkeye dört resmi bir de çalışma gezisi yapmıştır. Bunda İran'ın nükleer programı nedeniyle uluslararası arenada kendisini kuşatılmış hissetmesi ve kendisine yöneltilebilecek herhangi bir saldırı karşısında hasımlarının Azerbaycan topraklarını kullanmalarını engellemek istemesinin büyük payı olmuştur.

Türkiye, Azerbaycan ve İran Türkiye'nin girişimleriyle 2011 yılında üçlü bir siyasi ve ekonomik işbirliği mekanizması kurmuştur. Bu çerçevede üç devletin dışişleri bakanları düzenli aralıklarla bir araya gelmekte üçlü siyasi konular, bölgesel ve küresel meseleler hakkında fikir alışverişinde bulunmakta ve ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirme yollarını araştırmaktadırlar. 16 Nisan 2011 tarihinde İran'ın Urumiye kentinde gerçekleşen ilk toplantıda konuşan İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihi üç ülkenin de ekonomik ilişkiler ve işbirliğinin geliştirilmesinin Güney Kafkasya bölgesinde barış ve istikrarın sağlanmasına yardımcı olacağına inandığını belirtmiştir (T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2011). Bu bağlamda ticaret, sanayi, yatırım, ulaştırma, enerji ve kültür ve turizm alanlarında ortak projeler geliştirilmesi için bir üçlü ekonomik komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Taraflar ayrıca İran'ın Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nın sınırları çerçevesinde nükleer teknolojiye sahip olma hakkının saklı olduğunun altını çizmişlerdir ("Iranian, Turkish, Azeri FMs", 2011).

İkinci üçlü toplantı Nahçıvan'da 7 Mart 2012 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Kasım 2011'de kurulan Üçlü Ekonomik Komisyon bünyesinde ticaret, endüstri ve yatırım, ulaşım, enerji, turizm ve kültür alt komiteleri kurulmuş ve toplantı tarihleri belirlenmiştir (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, 2012). Katılımcılar Baku-Tiflis Kars demiryoluna mevcut Nahçıvan-Culfa-Tebriz demiryolunun bağlanması olasılıklarını incelemeye karar vermişlerdir. Toplantı sonrasında yapılan açıklamada taraflar barışçıl amaçlı nükleer enerji geliştirme çabalarını desteklediklerini belirtip, topraklarının içlerinden birine karşı yapılabilecek bir operasyonda kullanılmasına izin vermeyeceklerini ifade ederek İran'ın bu yöndeki kaygılarını gidermişlerdir (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, 2012).

Eylül 2013'te Van'da gerçekleştirilmesi planlanan üçüncü toplantı ise Mayıs 2012'de İran ve Azerbaycan arasında ciddi bir siyasi krizin patlak vermesi nedeniyle yapılamamıştır. 8 Mayıs'ta İran dini otoritelerinin Azerbaycan'ın Tebriz başkonsolosluğu önünde Azerbaycan'ın dini politikalarını eleştiren bir protesto gösterisi düzenlemesine Azerbaycan üç gün sonra İran'ın Bakü büyükelçiliği önünde düzenlenen ve İran'ın Ermenistan ile iyi ilişkilerini eleştirip, Azerbaycan karşıtı politikalarına son vermesini isteyen karşı bir gösteri ile cevap vermiştir (Zasztowt 2012: 5). Gösterileri takiben iki ülke yaklaşık bir ay süresince karşılıklı olarak büyükelçilerini çekmiş,

kriz İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın EİT toplantısı için Bakü'yü ziyaret etmesiyle bir nebze olsun yatışmıştır.

Türkiye, Azerbaycan ve İran arasındaki üçüncü üçlü toplantı 14 Mart 2014 tarihinde Van'da gerçekleşmiştir. Toplantıda alt komiteler tarafından ortaya konan çalışmaların somut projelere dönüşüp hayata geçirilebilmesi amacıyla 2014-2016 yılları için Üçlü Sektörel İşbirliği Eylem Planı kabul edilmiştir (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, 2014). Toplantıda ayrıca bölgesel sorunların egemenliğe saygı, toprak bütünlüğü, uluslararası olarak tanınmış sınırların değişmezliği ilkeleri uyarınca barışçıl yollarla çözüme kavuşması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Üç ülke arasındaki son üçlü toplantı 5 Nisan 2016 tarihinde Ramser'de gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle düşük yoğunluklu çatışmaların başladığı bir dönemde gerçekleşen toplantının sonuç bildirgesinde soruna atıf yapılarak Azerbaycan ve Ermenistan'ın aralarındaki anlaşmazlığı ivedilikle ve uluslararası hukuka uygun bir şekilde çözüme kavuşturmalarının gerekliliği vurgulanmıştır ("Iran, Turkey, Azerbaijan Sign MoUs", 2016).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin üzerinden geçen çeyrek asırdan uzun süre zarfında Azerbaycan'ın iki önemli bölgesel güç olan Türkiye ve İran ile ikili siyasi ilişkileri kurumsallaşmış, sürekli ve düzenli bir seyir izlemeye başlamıştır. Son senelerde ikili işbirliğinin bir adım ötesine geçilerek Bakü-Ankara-Tahran arasında üçlü bölgesel işbirliği mekanizmaları oluşturulmaya çalışılmaktadır. 2011 yılından beri gerçekleştirilen üçlü toplantılar ülkeler arasındaki iletişimi artırıp politik diyalogu güçlendirse de henüz somut bir ortak ekonomik proje geliştirilememiş ve bölgesel sorunlara çözüm getirecek yöntemler ve araçlar ortaya konamamıştır.

Makalenin ikinci kısmında Türkiye, Azerbaycan ve İran arasındaki ilişkileri yakından etkileyen Dağlık Karabağ, Hazar'ın statüsü ve Ortadoğu sorunlarına odaklanılacak ve bu sorunların üçlü ilişki üzerindeki yansımaları incelenecektir.

Güney Kafkasya ve Ortadoğu Sorunlarının Azerbaycan-Türkiye-İran İlişkilerine Etkileri

Dağlık Karabağ: Çözülemeyen Kördüğüm

19. yüzyıldan itibaren Rus Çarlığı'nın kontrolü altına giren, 20. yüzyılın büyük bölümünde Azerbaycan tarafından yönetilen fakat nüfusunun büyük kısmını Ermenilerin oluşturmasına dayanarak¹ Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Karabağ Ermenilerinin birleşme taleplerine Ermenistan'ın olumlu yanıt verdiği² Dağlık Karabağ Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinin hemen ardından Azerbaycan için en önemli ulusal güvenlik sorunu haline gelmiştir. 1988-1994 yılları arasında Azeri ordusu ile Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı

¹ Sovyetler Birliği'nde 1989 yılında gerçekleştirilen son nüfus sayımına göre Dağlık Karabağ'ın nüfusunun %76'sını etnik Ermeniler oluşturuyordu. (Baguirov 2008: 4).

² Ermenistan Meclisi 15 Haziran 1988'de Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesi talebini onaylamıştır. (Herzig 1999: 13).

Ermeni kuvvetleri arasında devam eden savaş sonucunda hem bölgenin hem de çevresindeki yedi rayonun³ kontrolünü kaybeden Azerbaycan 20 yıldan uzun bir süredir diplomatik kanalları kullanarak topraklarını geri almaya çalışmaktadır.

Güney Kafkasya'nın iki önemli bölgesel gücü olan Türkiye ve İran savaşın patlak verdiği ilk günlerden itibaren sorunla yakından ilgilenmiş, çatışmaların daha da yayılıp bölgesel barışı tehdit etmesinden endişe duymuşlardır. Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollardan çözümü için arabuluculuk yapma isteği Ermenistan ile yaşadığı sorunlardan dolayı mümkün olmamıştır. Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını 16 Aralık 1991 tarihinde tanısa (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2015c) da Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirgesi'nde 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin Ermenilere uyguladığını iddia ettiği soykırımın uluslararası tanınırlığını sağlama çabalarına destek vereceğini belirtmesi ve Türkiye'nin Doğu Anadolu topraklarından Batı Ermenistan olarak bahsetmesi nedeniyle iki ülke arasında diplomatik ilişki kurmak mümkün olmamıştır (The Government of the Republic of Armenia, 2015). İran'ın 1992 yılının kış ve ilkbahar aylarında çatışan taraflar arasında ateşkes sağlama çabaları ise Karabağ Ermenileri'nin işgal ettikleri alanı genişletip Mayıs'ta Şuşa'yı ve Laçin'i ele geçirmeleri ve Nahçıvan'a saldırılar düzenlemeleri nedeniyle akim kalmıştır (Goldenberg 1994: 169-170). Elçibey yönetimi İran'ı diplomatik platformlarda Azerbaycan'ın yanında görünüp el altından Karabağ Ermenileri'ne silah ve cephane yardımı yapmakla ve eğitim vermekle suçlamıştır (Aydın Tarihi, 1992; Halliday 1996: 84).

Karabağ Ermenilerinin 4 Nisan 1993'te Kelbecer'i işgal edip Laçin'den sonra Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan ikinci koridoru açmaları Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınır kapısını kapatmasına neden olurken Ankara işgale son vermek için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı ve Birleşmiş Milletler nezdinde girişimlerde bulunmuş, Türkiye'nin çabaları sonucu 30 Nisan 1993'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nden işgal güçlerinin Kelbecer ve yakın zamanda işgal edilmiş diğer Azeri topraklarından çekilmesini ve bütün çatışmaların ve düşmanca hareketlerin bir an önce durdurulmasını içeren 822 sayılı karar çıkmıştır (United Nations Security Council, 1993a). Fakat bu karar Ermeni saldırılarını engellemekte yetersiz kalmış, Ermeniler Azerbaycan'daki iktidar değişikliğinden doğan karışıklık ortamından da yararlanarak 24 Temmuz'da Ağdam'ı ele geçirmişlerdir. Türkiye Güvenlik Konseyi'ni acilen toplantıya çağırılmış, Konsey'in aldığı 853 sayılı kararda Ermenistan'dan 822 sayılı kararın uygulanabilmesi için Dağlık Karabağ Ermenileri üzerinde nüfuzunu kullanması istenmiştir (United Nations Security Council, 1993b).

Karabağ Ermenileri saldırılarını Ağustos-Kasım 1993 tarihleri arasında güneye yönelterek İran sınırına yakın Fizuli, Cebrail, Kubatlı ve Zengilan rayonlarını işgal etmiş, Nahçıvan'ı da tehdit etmeye başlamışlardır. İşgal edilen rayonlardan İran'a doğru 200.000 kişilik bir göçün başlaması (Rame-

³ Ağdam, Cebrail, Fizuli, Kelbecer, Kubatlı, Laçin, Zengilan.

zanzadeh 1996) ayrıca Türkiye'nin de taraf olduğu 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması ile Azerbaycan'a bağlı özerk bir toprak parçası olduğu tescillenen Nahçıvan'ın Ermeni işgaliyle burun buruna kalması üzerine Ankara ve Tahran Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvuruda bulunarak Ekim ve Kasım aylarında Ermenilerin Azerbaycan topraklarındaki işgallerinin sona ermesini isteyen ve yaşadıkları topraklardan ayrılmak zorunda kalıp mülteci durumuna düşen Azerilerin zor durumlarına işaret eden iki kararın kabul edilmesine katkıda bulunmuşlardır (United Nations Security Council, 1993c; United Nations Security Council, 1993d). Türkiye ve İran İslam Konferansı Örgütü'nde de işbirliği yaparak Ermenilerin saldırganlığını kınayan ve Ermeni güçlerinin işgal ettikleri bütün Azeri topraklarından hemen çekilmelerini ve Ermenistan'ın Azerbaycan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı duymasını vurgulayan kararların çıkmasını sağlamışlardır (Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, 2015e; "The Eighth Islamic Summit", 2015).

Türkiye ve İran'ın diplomatik hamleleri Dağlık Karabağ sorununu çözememiş, resmi ateşkes ancak Mayıs 1994'te Rusya'nın araya girmesiyle sağlanabilmiştir. Bu tarihten itibaren de taraflar arasındaki barış görüşmeleri ABD, Rusya ve Fransa'nın eş başkanlıkları altında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı bünyesinde kurulan Minsk Grubu vasıtasıyla yürütülmektedir. Türkiye bu mekanizmaya üye olarak katılırken Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın üyesi olmayan İran süreç dışında kalmıştır.

Dağlık Karabağ sorununun bir an önce iki tarafın da kabul edeceği makul ve sürdürülebilir bir çözüme kavuşmasına Türkiye büyük önem vermektedir. Böyle bir çözüm Azerbaycan ve Ermenistan'ın sağlıklı bir komşuluk ilişkisine adım atmasını sağlarken, Türkiye ve Ermenistan arasındaki gergin siyasi atmosferi yumuşatıp ikili ilişkilerin normalleşmesine katkıda bulunacaktır. Ermenistan'ın iki komşusuyla siyasi ve ekonomik bağlarını güçlendirmesi Azerbaycan ile ihtilafından dolayı dışlandığı bölgesel enerji ve ulaşım projelerine erişimine olanak tanıırken, Türkiye'nin de Güney Kafkasya'daki bölgesel güç konumunu pekiştirecektir. Bu nedenle Ankara, 1990'ların başından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun çözümüne yönelik yapılan müzakereleri hararetle desteklemiştir.

İran ise Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ üzerindeki egemenliği ve toprak bütünlüğünü tanıyıp sorunun barışçıl yollardan çözüme kavuşturulma çabalarını desteklediği yönünde açıklamalar yapsa (Aydın Tarihi, 1993c) da mevcut durumdan Azerbaycan'ı meşgul edip Güney Azerbaycan konusunda İran'ı rahatsız edecek adımlar atmasına engel olduğu ve Azerbaycan ve Türkiye ile ekonomik ilişki kuramayan Ermenistan'ın kendisine olan bağımlılığını artırdığı için memnundur. 1999 yılında Ermenistan ile Dağlık Karabağ'ı bağlayan Laçın'ın Ermenistan'a bırakılması karşılığında, Azerbaycan ve Nahçıvan arasında bir koridorun açılmasını sağlayacak olan, Ermenistan'a ait Meğri kentinin Azerbaycan'a verilmesini içeren çözüm planına Ermenistan'la olan sınırı ortadan kalkacağı için en önce karşı çıkanlardan birisi İran olmuştur (Libaridian 2007: 262).

Paylaşılmayan Deniz Hazar

Dünyanın en büyük iç denizi olan Hazar Denizi 2013 yılı itibariyle kanıtlanmış ve potansiyel olmak üzere toplam 48 milyar varil petrol ve 292 trilyon feet küp doğal gaz rezervlerine sahiptir (US Energy Information Administration, 2013). 2012 rakamlarına göre Hazar havzasında günde ortalama 2.6 milyon varil petrol üretilmekte bu da dünya petrol arzının % 3.4'üne tekabül etmektedir (US Energy Information Administration, 2013). Soğuk Savaş döneminde Hazar'ın hukuki statüsü 1921, 1935 ve 1940 yıllarında Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanan antlaşmalar ile belirlenmiş, iki devlete Hazar Denizi'nde seyrüsefer özgürlüğü ve on yıllık alanda balıkçılık hakkı verilmiştir (Poyraz 2011: 31). Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından Hazar'a kıyıdaş ülkeler olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını elde etmeleri statükoyu sürdürülemez hale getirmiştir. 1996 yılından beri beş ülke özel temsilcileri aracılığıyla Hazar'da yeni bir hukuki rejim oluşturmaya çalışmaktadırlar fakat görüş farklılıkları ve çelişen çıkarlar yeni bir antlaşmanın ortaya çıkmasını engellemektedir.

Petrol ve doğal gaz kaynakları büyük ölçüde Hazar Denizi'nde yer alan Azerbaycan ve petrol üretiminin % 92'sini doğal gaz üretiminin ise % 74'ünü Hazar'da gerçekleştiren Kazakistan (US Energy Information Administration, 2013) orta hat prensibine dayanarak Hazar'ın beş ulusal sektöre bölünmesini istemektedir. Sovyetler Birliği'nin 1970 yılında Hazar Denizi'ni Sovyet ve İran bölgelerine ayırdığını, Sovyetler'e ayrılan kısmı da sektörel bazda Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında bölüştürdüğünü belirten Bakü ve Astana bu durumun 1993 yılında Rusya Başbakanı Viktor Chernomyrdin tarafından da onaylandığını vurgulamaktadır (Mehdiyouun 2000: 185-186).

Zengin petrol ve doğal gaz yataklarının büyük kısmı Sibirya, Sahalin Adası ve Arktik bölgesinde yer alan Rusya Federasyonu toplam petrol üretiminin sadece %1'ini ve doğal gaz üretiminin de sadece %2'sini Hazar havzasında gerçekleştirmektedir (US Energy Information Administration, 2013). Dolayısıyla ekonomik çıkarlar Rusya'nın Hazar politikasının belirlenmesinde hiçbir zaman temel belirleyici etken olmamıştır. 19. yüzyıldan beri bölgenin başat gücü olan Rusya yeni bağımsızlıklarını kazanmış eski Sovyet cumhuriyetlerinin Batılı enerji şirketleri ile antlaşmalar imzalayıp petrol ve doğal gaz kaynaklarını Rusya'yı bypass eden boru hatları aracılığıyla dünya pazarlarına ulaştırmak istemelerinden rahatsızlık duymuştur. Bu nedenle Moskova, Azerbaycan'ın Hazar'daki petrol rezervlerinin çıkartılıp, işlenip, Batı pazarlarına aktarılmasını amaçlayan ve Rus şirketi Lukoil'in de hissesinin bulunduğu fakat çoğunluk hisselerinin Batılı petrol şirketlerine ait olduğu konsorsiyumun Azerbaycan ile imzaladığı ortaklık antlaşmasından sadece 15 gün sonra Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ne Hazar'da tek taraflı hareketlerin kanun dışı olduğu ve kıyıdaş devletlerin ortak yönetim ilkesi gereğince Hazar Denizi'ni ilgilendiren her tür tasarruf ile ilgili olarak ortak karar almaları gerektiğini belirten bir mektup göndermiştir

(Permanent Representative of the Russian Federation to the United Nations 1994: 195-196).

Azerbaycan ve Kazakistan'ın Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğal gaz kaynaklarını değerlendirmek için Batılı şirketlerle yaptıkları antlaşmaların uygulanmasını ABD'nin sürece yoğun desteği ve içeride yaşadığı zorluklar özellikle ekonomik problemler ve ülke bütünlüğünü tehdit eden ayrılıkçı Çeçen hareketi nedeniyle engelleyememesi ve Rus şirketlerinin uzun yıllardır faaliyet gösterdikleri ve yeterli bilgi ve deneyime sahip oldukları bir bölgede yarış dışı kalmaları Moskova'nın uzlaşma yoluna gitmesine neden olmuştur. Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan ile Hazar'daki deniz yatağını orta hat ilkesine göre bölen ikili antlaşmalar yaptıktan sonra taraflar 2003 yılında bir araya gelerek yine orta hat prensibi uyarınca Hazar'da paylaşımına gitmiş, Kazakistan %27, Rusya %19, Azerbaycan %18 pay almıştır (François 2009: 3).

Petrol üretiminin büyük bölümünü Hazar'da gerçekleştiren fakat üretim rakamlarının Azerbaycan ve Kazakistan'ın çok gerilerinde kaldığı (US Energy Information Administration, 2013) ayrıca doğal gaz kaynaklarının büyük kısmı karada olan Türkmenistan Hazar'da hukuki bir çerçeve oluşturulmasına Azerbaycan ve Kazakistan kadar hayati önem atfetmemiştir. 1990'lı yılların başlarında Rusya'nın Türkmen ordusundan Rus subaylarını ve İran sınırını koruyan Rus sınır muhafızlarını geri çekebileceği ve Volga Nehri üzerindeki geçişleri sınırlayabileceği uyarıları üzerine (Menon 1998: 16) Rusya ve İran ile benzer şekilde Hazar'da ortak yönetim prensibini benimseyen Türkmenistan Rusya'nın politikasında değişiklik yapması üzerine kendisini daha serbest hissederek Şubat 1998'de Azerbaycan ile orta hat ilkesine dayanan ikili bir antlaşma imzalamıştır. Fakat iki ülke Azerbaycan'ın Kepez Türkmenistan'ın Serdar adını verdiği petrol sahasının mülkiyeti konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir (Askari vd. 2006: 6).

İran Hazar havzasında henüz petrol ve doğal gaz üretimine başlamamıştır. Petrol ve doğal gaz kaynaklarının büyük kısmı Basra Körfezi'nde yer alan İran'ın Hazar'daki mevcut kaynakları oldukça sınırlıdır (US Energy Information Administration, 2013). Elverişli coğrafi konumuna rağmen ABD'nin muhalefeti nedeniyle bölgedeki petrol ve doğal gaz boru hattı projelerinden dışlanan ve taşıma gelirlerinden mahrum kalan Tahran, Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi konusuna yakın ilgi göstermektedir. Soğuk Savaş sonrası ilk yıllarda Rusya ve Türkmenistan ile beraber ortak yönetim ilkesini belirleyen İran bu iki ülkenin fikirlerini değiştirmelerinden sonra Hazar'ın beş ülke arasında eşit sektörlere bölünmesi fikrini dillendirmeye başlamıştır. İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya arasındaki antlaşmaların ortaya çıkardığı sektörel dağılıma kendisine sadece %13 civarında bir alan kaldığı için karşı çıkmaktadır (O'Lear 2004: 175).

İran ve Azerbaycan arasında Hazar konusundaki görüş farklılıkları 2001 yılının Temmuz ayında iki ülkeyi mülkiyeti tartışmalı bir petrol sahası nedeniyle silahlı çatışmanın eşiğine getirmiştir. 23 Temmuz 2001'de Azerbaycan'ın Araz-Alov-Şark İran'ın Elburz olarak adlandırdığı petrol sahasın-

da İngiliz petrol şirketi BP adına araştırma yapan Azerbaycan'a ait Jeofizik-3 ve Alif Hacıyev isimli araştırma gemileri İran'a ait bir savaş gemisi ve savaş uçakları tarafından taciz edilmiş, araştırma yaptıkları alandan çekilmemeleri durumunda saldırıya uğrayacakları tehdidine maruz kalmışlardır ("Iran, Azerbaijan Mired", 2001). Bunun üzerine BP Araz-Alov-Şark'taki petrol arama çalışmalarını durdurduğunu ilan etmiştir. Türkiye, Azerbaycan-İran gerginliğinde Bakü'nün yanında yer almış, İran'ın Türkiye Büyükelçisi Hüseyin Lavasani'ye sözlü bir nota vererek ülkesinin Azerbaycan ile ilişkilerini uluslararası hukuk ve Birleşmiş Milletler Şartı'nın temel prensibi olan kuvvet kullanmama ve kuvvet kullanma tehdidine başvurmama çerçevesinde sürdürmesini istemiştir (Ergan 2001). Olayın üzerinden bir ay geçtikten sonra da 25 Ağustos 2001 tarihinde Türkiye'nin kuruluşuna önemli katkılarda bulunduğu Azerbaycan Harp Okulu'nun ilk mezunlarının diploma töreni için Bakü'ye giden Genel Kurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'na F-5 jet uçaklarından oluşan bir akrobasi timi eşlik etmiştir. Türkiye'nin İran ile yaşadığı ihtilafta Azerbaycan'a verdiği desteğin somut bir yansıması olarak değerlendirilen bu jest, İran tarafından kışkırtıcı bulunmuştur ("Bakü'de Türk Şovu", 2001).

Azerbaycan-İran arasındaki Hazar anlaşmazlığı kıyıdaş devletlerin periyodik olarak gerçekleştirdikleri zirve toplantılarında⁴ giderilmeye çalışılsa da Hazar'ın hukuki rejimini belirleyecek ilk görüşmelerin başlaması üzerinden 20 yıldan uzun süre geçmesine rağmen beş devletin de üzerinde mutabık kaldığı bir antlaşmanın hala ortaya çıkmaması, tartışmalı petrol ve doğal gaz sahalarının varlığı ve İran'ın bölgesel enerji projelerine dahil edilmemesi Azerbaycan-İran ilişkilerini ve dolaylı yoldan da İran-Türkiye ilişkilerini olumsuz yönde etkileme potansiyeline sahiptir.

Ortadoğu Sorunları'nın Güney Kafkasya'ya Yansımaları

Azerbaycan-Türkiye-İran üçgeninin Ortadoğu'daki kesişim noktasını İsrail ile ilişkiler ve İran'ın nükleer programı etrafında dönen tartışmalar oluşturmaktadır. Türkiye, 1990'ların başlarında İsrail-Filistin arasında yürütülen Oslo Barış Süreci'nin ikili ilişkilere olumlu etkisiyle İsrail ile diplomatik ilişkilerini tekrardan büyükelçilik seviyesine yükseltmiş⁵, bunu gelişen ekonomik ve askeri ilişkiler izlemiştir. Derinleşen askeri bağlar bu dönemde Türkiye-İsrail ilişkisinin çimentosunu oluşturmuş, imzalanan terörizm ve diğer suçlarla mücadele ve askeri eğitim işbirliği antlaşmaları çerçevesinde taraflar askeri istihbarat paylaşımına ve personel değişimine başlamış, ortak tatbikatlar gerçekleştirmişlerdir (Murinson 2010: 109). Türkiye, ayrı-

---

⁴ Hazar'a kıyısı olan beş devlet 2002 yılından beri devlet başkanları düzeyinde düzenli toplantılar gerçekleştirmektedir. Bu toplantıların ilki 2002'de Astrahan'da, ikincisi 2007'de Tahran'da, üçüncüsü 2010'da Bakü'de, dördüncüsü 2014 yılında Astrahan'da, beşincisi 2015 yılında Bakü'de ve sonuncusu 2016 yılında Astrahan'da gerçekleştirilmiştir (Daly 2014; Orujova 2015; "Astana Hosts Meeting", 2016).

⁵ İsrail'in 1980 yılında Kudüs'ün tamamını başkenti olarak ilan etmesi üzerine Türkiye 30 Kasım 1980 tarihinden itibaren bu ülkedeki temsil seviyesini İkinci Katip düzeyine indirmişti (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2015d).

lıkçı PKK terörü ile mücadelesinde kullanacağı fakat ABD ve başta Almanya olmak üzere Avrupa devletlerinin temin etmekte gönülsüz davrandığı bazı silah ve askeri teçhizatı da İsrail'den satın almış, ayrıca ABD'nin önerisi ile F4 ve F16 uçaklarının modernizasyonunu da İsrail'e yaptırmıştır.

İsrail 1950'li yıllarda geliştirdiği ve Ortadoğu'daki kuşatılmışlığını bölgenin Arap olmayan Müslüman devletleriyle yakın ilişkiler kurarak kırmasını öngören Çevre İttifakı doktrini bağlamında özel önem atfettiği Türkiye ile sonunda çok yönlü ilişkiler içerisine girmeyi başarmıştır. Tel Aviv, Sovyetler'in yıkılmasıyla beraber doktrinin coğrafi kapsamını daha da genişleterek nüfusunun büyük kısmını Müslümanların oluşturduğu Azerbaycan ve beş Orta Asya devleti ile de ilişkilerini geliştirmeye yönelmiştir. Bu ülkeler içerisinde Azerbaycan, İsrail'in başlıca hasımları arasında yer alan İran ile olan uzun sınırı, zengin petrol ve doğal gaz kaynakları ve çok eski tarihlerden beri ülkede yaşayan Yahudi nüfusunun varlığı⁶ ile İsrail'in öncelik listesinin ilk sıralarında yer almıştır. Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin kurulup geliştirilmesinde Türkiye'nin de katkısı olmuştur. Krizlerle örselenen zayıf ekonomisi ve yetersiz teknik kapasitesi nedeniyle Azerbaycan'a yeterli yardımı yapamayan Ankara, İsrail'in bu noktada kayda değer bir alternatif olacağını düşünmüştür.

İsrail Azerbaycan'ın bağımsızlığını 25 Aralık 1991 tarihinde tanımış, Nisan 1992'de iki devlet arasında diplomatik ilişkiler kurulmuş, Şubat 1993'te de İsrail Bakü'de büyükelçilik açmıştır (Aras 2002a: 59). İlerleyen yıllarda Azerbaycan-İsrail ilişkileri ticaret ve askeri işbirliği alanlarında çarpıcı gelişme kaydetmiştir. İkili ticaret hacmi 2014 yılında dört milyar dolara ulaşırken (Daly 2015), ekonomik ilişkilerin temelini İsrail'in Azerbaycan'dan satın aldığı petrol ve doğal gaz oluşturmuştur⁷. İsrail şirketleri enerjiye ilaveten tarım, telekomünikasyon, sulama, turizm, ve tıp alanlarında Azerbaycan'da yatırımlar gerçekleştirmişlerdir.

ABD ve Avrupa Birliği ülkelerinin Dağlık Karabağ'ı askeri yöntemlerle geri almaya çalışabileceği dolayısıyla Ermenistan ile arasındaki mevcut göreceli çatışmasızlık durumunu sona erdirip Güney Kafkasya'da istikrarsızlık yaratacağı endişesiyle silah ve teçhizat satmaktan imtina ettikleri Azerbaycan, tedarikçi olarak sadece Rusya'ya bağlı kalmak istemediği için İsrail'den yardım istemiştir. İsraili firmaların Azerbaycan'ın uluslararası havaalanının güvenlik sistemini kurup, Haydar Aliyev'in yurtdışı ziyaretlerinde kendisine İsraili güvenlik elemanlarının eşlik etmesiyle başlayan ikili askeri ilişkiler (Bourtman 2006) İsrail'in Azerbaycan'a hafif silahlar, toplar ve hava kuvvetleri için ekipman satmasıyla devam etmiş (Göksel 2015:

⁶ Sayıları 11.000-12.000 arasında olduğu tahmin edilen Azerbaycan Yahudileri ağırlıklı olarak Kuba ve Bakü'de yaşamaktadırlar. Çoğunluğu Kuba'da yaşayan Dağ Yahudileri'nin M.Ö. 6. yüzyılda Azerbaycan'a Ortadoğu'dan göç ettiği düşünülürken, daha çok Bakü ve çevresinde yerleşmiş olan Aşkenazlar 19. yüzyılın ikinci yarısında Bakü'nün bir petrol merkezi olarak ortaya çıkmasından sonra bu şehre gelmeye başlamışlardır. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle de yine bir kısım Aşkenaz Doğu Avrupa'dan Azerbaycan'a göç etmiştir (Bishku 2009: 35; Abilov 2009: 149-150).

⁷ İsrail tükettiği petrolün %40'ını Azerbaycan'dan satın almaktadır. (Lindenstraus 2015: 73).

668), Şubat 2012'de Azerbaycan'la İsrail'in 1.6 milyar dolarlık bir silah alım antlaşması imzalamasıyla yeni bir boyut kazanmıştır (Souleimanov vd. 2014: 480). Bu antlaşmayla birlikte İsrail Azerbaycan'a insansız hava araçları, uçaksavarlar ve füze savunma sistemleri gibi daha sofistike savunma araçları temin etmeye başlamıştır.

İran, Azerbaycan'la İsrail arasında yakın ilişkilerin kurulmasına sürecin en başından itibaren karşı çıkmış Türkiye'yi İsrail'in İslam dünyasına sızmasına yardım etmekle suçlamıştır (Barkey 1995: 155). İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu'nun Ağustos 1997'de Bakü'yü ziyaret edip Haydar Aliyev tarafından ağırlanması ve Netanyahu'nun görüşme sırasında İran'a karşı İsrail-Türkiye-Azerbaycan arasında üçlü işbirliği mekanizması oluşturulması teklifi İran'ın şimşeklerini Azerbaycan'ın üzerine çekmiş, Tahran Bakü'ye İsrail'in yayılcı emellere sahip başbakanını ağırlayarak bölgedeki ve dünyadaki Müslüman devletlerle ilişkilerini istikrarsızlaştıracağı uyarısını yapmıştır ("Iran Radio Slams", 1997).

Ağustos 2002'de İran'ın Natanz'daki uranyum zenginleştirme tesisi ile Arak'taki ağır su reaktörünün açığa çıkması ve Kasım 2002'deki seçimlerde Türkiye'de iktidar değişikliği yaşanıp ülkenin yönetimine çoğunluğu İslami referanslara sahip muhafazakar kadrolardan oluşan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin gelmesi Ortadoğu'daki dengeleri değiştirmiştir. AKP ve özellikle Başbakan Recep Tayyip Erdoğan İsrail'in Batı Şeria ve Gazze'de yeni yerleşim yerleri inşa etmesini, Gazze'deki askeri operasyonlarını ve Filistinlilere muamelesini sert bir dille eleştirmiş İsrail'i birçok defalar devlet terörü uygulamakla suçlamıştır ("İsrail'in Saldırısı Normalleşme", 2014). İkili ilişkiler İsrail'in 31 Mayıs 2010'da Gazze'ye yardım götüren Mavi Marmara gemisine saldırısında dokuz Türk vatandaşının hayatını kaybetmesiyle büyük yara almış, 2011 yılında karşılıklı büyükelçiler geri çekilmiş ve askeri antlaşmalar askıya alınmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2015d).

Türkiye, İsrail ile ihtilafında Azerbaycan'ı yanında görmek istemiş, Türkiye'nin Azerbaycan Büyükelçisi Hulusi Kılıç 19 Eylül 2011 tarihinde yaptığı bir açıklamada "*Türkiye'nin tarih boyunca Azerbaycan'a hep yakın durduğunu, Azerbaycan'ın hassasiyetlerinden dolayı Ermenistan'la sınırını 18 yıldır kapalı tuttuğunu belirtmiş, kardeş bir ülkenin sorununun Azerbaycan'ın da sorunu olmasını gerektiğini vurgulamıştır*" ("Azerbaijan Should Revise", 2011). Kılıç ayrıca İsrail'e Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı üzerinden petrol satışı yapıldığını İsrail'in bunu dikkate alarak hareket etmesi gerektiğini sözlerine eklemiştir.

Azerbaycan, İslam Konferansı Örgütü'ne üyeliği ve bu örgütün ona Dağlık Karabağ konusunda koşulsuz destek veren tek uluslararası organizasyon olması, Birleşmiş Milletler'de Dağlık Karabağ konusunda çıkan kararlarda Arap devletlerinin oylarına ihtiyacı olması ve İran'ı tahrik etmek istememesi gibi nedenlerden dolayı İsrail'le diplomatik ilişkilerine mesafe koymuş, Tel Aviv'in ısrarlı taleplerine rağmen İsrail'de büyükelçilik açmamıştır. Fakat İran ve Türkiye'den farklı olarak Azerbaycan güçlü ekonomik

ve askeri bağlarla bağlı bulunduğu İsrail'i Gazze'de uyguladığı politikalar-dan dolayı açık bir şekilde eleştirmekten kaçınmış, Gazze'deki durum konu-sundaki endişelerini ifade eden ve Filistinlilerin bölgede barış ve istikrarı kurma çabalarını ve bağımsız bir Filistin devleti kurulmasını desteklediğini belirten bir Dışişleri Bakanlığı açıklamasıyla yetinmiştir (Mir-İsmail 2009). BTC'den İsrail'e petrol akışı sürmüş, Azerbaycan Parlamentosu'nun Dış İlişkiler Komitesi üyelerinden Asım Mollazade "*Azerbaycan'ın Türkiye'nin kardeşi olduğunu fakat aynı zamanda bağımsız bir ülke olduğunu*" söyleye-rek İsrail'e karşı petrol ambargosu uygulamayı düşünmediklerini belirtmiş-tir (Agayev 2014). Türkiye İsrail ile diplomatik ve askeri ilişkileri asgari düzeye indirirse de ikili ticaret hacmi Mavi Marmara olayından sonra bile her sene artış gösterip 2014 yılında beş milyar doları geçtiği için Azerbaycan'ı bu konu hakkında daha fazla sıkıştırmamıştır.⁸

İran nükleer silah yapmak için değil barışçıl amaçlarla nükleer teknolo-ji geliştirdiğini iddia etse de Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nı nükleer faaliyetleriyle ilgili haberdar etmediği için ABD, Avrupa Birliği ve İsrail'in tepkisini çekmiş ve nükleer programını askıya alması yönünde baskılara ve yaptırım tedbitlerine maruz kalmıştır. Türkiye nükleer silahlarla donatılmış İran'ın Güney Kafkasya, Orta Asya ve Ortadoğu'da nüfuz elde etme yarışın-da kendisinden bir adım önde olacağını farkında olsa da ihtilafın diploma-tik yollarla aşılması yönünde çaba harcamış, Irak ve Suriye'deki savaşlarla zaten yeterince karışmış ve hırpalanmış olan Ortadoğu'nun tekrar yeni bir alt üst olmaya maruz kalmasına engel olmaya çalışmıştır.

İsrail başlıca hasımlarından biri olan İran'ın nükleer silahlara sahip olma ihtimalini ülkenin ana güvenlik sorunlarından biri olarak görmüştür. Bu bağlamda Azerbaycan'ın önemi İran'la sınır komşusu olması dolayısıyla artmış, İsrail İran'a karşı rahat istihbarat faaliyeti yürütebilmek için Ba-kü'yle ilişkilerini daha da ilerletmiştir. İsrail'in Hazar Denizi boyunca ve İran sınırına yakın noktalara elektronik dinleme istasyonları kurduğu (Whitmore 2012), İran'ın nükleer fizikçilerine yönelik suikastlar düzenle-mek için Azerbaycan topraklarını kullandığı (Zasztowt 2012: 5) ve Na-tanz'daki nükleer tesislere Nahçıvan'dan insansız hava araçları gönderdiği (Agayev 2014) iddialarını Azerbaycan yalanlamış, buna karşılık İran'ı ülke-deki ABD ve İsrail hedeflerine yönelik istihbarat ve tedhiş faaliyetlerinde bulunmak üzere Azerbaycan topraklarına ajan sokmakla suçlamıştır (Khali-fa-zadeh 2013: 64).

İran'ın Nisan 2015'te kendisine uygulanan yaptırımların hafifletilmesi karşılığında nükleer programını askıya almayı kabul etmesiyle Azerbaycan ile konu nedeniyle yaşadığı gerilim azalsa ve Azerbaycan-Türkiye-İran ara-sında enerji ve ulaştırma alanlarında muhtemel ortak projelerden konu-şulmaya başlansa da İsrail'in varılan antlaşmadan memnun kalmaması ve İran'a karşı askeri seçeneği masaya sürmek için hala uygun fırsatı kolluyor

---

⁸ AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılından itibaren aradan geçen 12 senede Türkiye-İsrail ticaret hacmi global ekonomik krizin etkisinin hissedildiği 2009 yılı haricinde her sene artış göster-miştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2015; Arbell 2015).

olması Azerbaycan-İran ilişkilerinde potansiyel bir gerginlik unsuru olarak geçerliliğini korumaktadır.

Güney Kafkasya ve Ortadoğu'da ciddi bölgesel sorunların varlığı ve tarafların bu sorunlara ilişkin zaman zaman birbirlerinin pozisyonlarıyla çelişen tutumlar almaları Azerbaycan-Türkiye-İran üçlüsünün politik ilişkilerinin gelişmesinin ve derinleşmesinin önündeki en temel engel olarak ortaya çıkmıştır. Güney Kafkasya'daki Dağlık Karabağ ve Hazar'ın hukuki durumunun belirlenmesi konularında Azerbaycan'ın yanında saf tutan Türkiye, Mavi Marmara krizinden beri Tel Aviv ile önemli ticari ve güvenlik ilişkileri geliştirmiş Bakü'den farklı olarak İsrail ile ilişkilerini sadece ekonomik düzlemde sürdürmeye gayret etmektedir. Dağlık Karabağ meselesinde Azerbaycan ve Ermenistan'a eşit mesafeden yaklaşan İran ise, İsrail ile yoğun ekonomik ve askeri ilişkiler içerisinde olan Azerbaycan'ın nükleer programı konusunda İsrail ekseninde politikalar takip etmesinden çekinmektedir. Türkiye, İran'ın barışçıl amaçlarla nükleer teknoloji üretmesine fazla ses çıkarmazken topraklarına İran'ı hedef alabilecek NATO'ya ait füze savunma sistemleri kurulmasını kabul ederek İran'a verdiği desteğin sınırları olduğunu göstermiştir.

Makalenin son kısmında Azerbaycan, Türkiye ve İran arasında kalıcı ve sağlam bir işbirliğinin ortaya çıkabilmesi için kilit önemde olan üçlü ekonomik ilişkilerin durumu incelenecektir. Bu bağlamda öncelikle EİT bünyesindeki bölgesel ulaştırma planlarına odaklanılacak daha sonra muhtemel enerji ve yatırım projeleri üzerinde durulacaktır.

Üçlü Ekonomik Bağları Güçlendirme Çabaları

Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk yıllarında Azerbaycan, Türkiye ve İran arasındaki üçlü ekonomik ilişkiler EİT bünyesinde sürdürülmeye çalışılmıştır. 1985 yılında İran, Pakistan ve Türkiye arasında ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini geliştirmek amacıyla Tahran merkezli olarak kurulan EİT 1992 yılında Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tajikistan ve Türkmenistan'ı üye olarak kabul ederek (Economic Cooperation Organization, 2015) etki alanını Güney Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru genişletmiştir. EİT, üye devletler arasındaki anlaşmazlıklar, bölge içi ticaretin düşük rakamlarda seyretmesi ve zirvelerde kabul edilen antlaşmaların ülke parlamentolarında geç onaylanması gibi nedenlerden dolayı çok fazla somut proje üretmese de ulaştırma alanında birtakım faaliyetler içinde yer almıştır. Azerbaycan ve beş Orta Asya cumhuriyetinin eski ulaşım hatlarının elden geçirilip yerlerine yenilerinin inşa edilmesi oldukça önemliydi zira bu ülkelerin otoyollarının ve demiryollarının büyük kısmı kuzeye, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'ya doğru uzanıyordu halbuki EİT'teki ülkelerin hatları güneyde Sovyetler Birliği'nden mümkün mertebe uzak olacak şekilde inşa edilmişti (Pomfret 1997: 661).

Soğuk Savaş sonrası ortaya ortaya Doğu-Batı koridoru ulaşım projelerinden en önemlisi 21 Kasım 2007'de Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye cumhurbaşkanları tarafından temeli atılan Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryoludur (Lussac 2008: 212). 826 kilometre uzunluğuna sahip olması planla-

nan demiryolu 721 kilometre uzunluğundaki mevcut Bakü-Tiflis-Ahılkelek hattına 105 kilometrelik Ahılkelek-Kars hattının eklenmesiyle inşa edilecektir (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları, 2014). Teknik sorunlar, finansal güçlükler, hükümet değişiklikleri nedeniyle inşaatında gecikmeler yaşanan hattın uzun vadede üç milyon yolcu ve 17 milyon yük taşıma kapasitesi olacağı tahmin edilmektedir (Ulaştırma Bakanlığı, 2008). BTK'nın Kazakistan'ın Aktau-Aktoqay demiryolu hattına bağlanmasıyla kapsadığı coğrafi alanın daha da genişlemesi hedeflenmektedir. BTK'nın Nahçıvan-Culfa-Tebriiz demiryolu hattına bağlanması böylelikle İran'ın da projeye dahil olması gündemdedir ("Azerbaijan, Iran, Turkey", 2012; Veliyev 2015).

EİT bünyesinde geliştirilen 375 kilometrelik Kazvin-Rast-Astara ve Astara demiryolu projesi İran ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayacaktır (Economic Cooperation Organization 2013a: 30). Hat kuzeyde Rusya üzerinden Avrupa'ya güneyde de Basra Körfezi üzerinden güneydoğu Asya'ya uzanmaktadır. Demiryolundan gelecekte 15-20 milyon yük ve 1.5-2 milyon yolcu taşınması amaçlanmaktadır (Javarov 2015). Ekonomik sorunlar, ambargolar ve yasaklarla uğraşan İran şu ana kadar hattın sadece yarısına tekabül eden Kazvin-Rast kısmını inşa edebilmiştir. Projenin hızlı bir şekilde tamamlanabilmesi için Tahran acil mali yardıma ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda İran'ın Yol ve Kentsel Kalkınma Bakanı Abbas Akhoundi Eylül 2014'te Azerbaycan ve Rusya'ya demiryoluna yatırım yapmaları çağrısında bulunmuştur ("Qazvin-Astara-Railway To Be Completed", 2014).

EİT bünyesinde İstanbul-Tahran-İslamabad ve İstanbul-Tahran-Taşkent-Almatı yük treni projeleri de 2010 yılı itibariyle hayata geçirilmiştir (Economic Cooperation Organization 2013: 29-30). Fakat teknik sorunlar, siyasal ve ekonomik problemler nedeniyle seferler zaman zaman iptal olmakta, sevkiyatların ulaştırılması gecikmektedir (Gündüz 2014). Altyapı yenileme ve geliştirme çalışmaları tamamlandıktan sonra bu trenlerle yolcu taşınması da düşünülmektedir.

Azerbaycan, Türkiye ve İran arasında bir diğer muhtemel işbirliği alanı enerjidir. Azerbaycan Haydar Aliyev döneminden beri İran'ı geliştirdiği enerji projelerine entegre etmeye çalışmaktadır. Bakü, BTC'nin sözleşme aşamasında da İran Ulusal Petrol Şirketi'ne oluşturulan konsorsiyumda % 5'lik hisse vermişti. Fakat Washington 1996 yılında Kongre tarafından kabul edilen ve İran ve Libya ile iş yapan şirketlere ekonomik yaptırımlar uygulanmasını içeren İran-Libya Yaptırımlar Yasası'nı öne sürerek Azerbaycan'dan İranlı şirketin konsorsiyumdan çıkartılmasını istemiştir. Hatta ABD'nin Bakü büyükelçisi Richard Kauzlarich bir adım daha ileri giderek, Azerbaycan'ın ABD'nin isteğini kabul etmediği takdirde %40 hisseye sahip ABD firmalarının konsorsiyumu terk edecekleri tehdidinde bulunmuştur (Souleimanov vd. 2007: 104). Azerbaycan'ın ABD'nin isteğini kabul etmesi İran'la arasında gerginlik yaşanmasına neden olmuştur. Tahran'ın Rusya'yla beraber Hazar Denizi için ortak yönetim çağrısında bulunmasının temel nedeni BTC'den dışlanmasıdır.

Azerbaycan İnan ile daha fazla sorun yaşamamak için İnan Ulusal Petrol Şirketi'nin iştiraki olan NIKO'ya Haziran 1996'da Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait olan kısmında yer alan Şah Deniz doğal gaz sahasında arama, geliştirme ve üretim paylaşımı faaliyetlerinde bulunmak için bir araya getirilen konsorsiyumda %10 pay vermiştir (SOCAR, 2015). Aynı konsorsiyumda TPAO'nun da %9 payı bulunmaktadır. Benzer şekilde Lenkeran-Talış petrol sahasında arama, geliştirme ve üretim paylaşımı faaliyetlerini yürütmek için Ocak 1997'de oluşturulan ortaklığa, İnan'ın Petrol Endüstri Mühendisliği ve İnşaat Şirketi %10 hisse ile dahil edilmiştir ("Azerbaijan Oil Contracts", 2015). Konsorsiyumlarda hiçbir ABD firması yer almadığı için Washington İnan'ın bu projelere davet edilmesine ses çıkarmamıştır (Aras 2002b: 17).

Azerbaycan ve İnan 2005 (Elik 2012: 145) ve 2011 (Sadri 2012: 388-389) yıllarında doğal gaz takas antlaşmaları imzalamışlardır. Bu antlaşmalara göre İnan Nahçıvan'a Salmas-Nahçıvan boru hattı aracılığı ile doğal gaz ihraç ederken Azerbaycan İnan'ın kuzey bölgelerine Astara-Kazi-Magomed boru hattı aracılığı ile doğal gaz göndermektedir (US Energy Information Administration, 2015). Türkiye enerji ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla iki devletten de petrol ve doğal gaz ithalatı gerçekleştirmektedir. 2015 yılında Türkiye'nin satın aldığı petrolün %14'ü İnan'dan %1'i Azerbaycan'dan gelirken (T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu 2016a: 6) doğal gazın %16'sı İnan'dan %13'ü Azerbaycan'dan gelmiştir (T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu 2016b: 6). Üç devlet ayrıca EİT bünyesinde ortak elektrik pazarı oluşturmaya çalışmaktadırlar (Economic Cooperation Organization 2013b).

İnan kendisine uygulanan yaptırımların hafifletilmesiyle beraber bölgesel enerji projelerine tekrar ilgi duymaya başlamıştır. Bu bağlamda Azerbaycan'ın ulusal petrol şirketi SOCAR'ın başkanı Rövnag Abdullayev Nisan 2015'te İnan'ın Hazar Denizi'ndeki Şah Deniz II doğal gaz sahasından çıkarılan gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasını hedefleyen Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) projesiyle ilgilendiğini açıklamış, eğer uygun fiyatta anlaşılırsa İnan enerji şirketlerinden birine SOCAR'ın hisselerinden bir kısmını satabileceklerini belirtmiştir (Muradova 2015).

Soğuk Savaş sonrası dönemde Azerbaycan, Türkiye ve İnan arasındaki siyasal sorunlar ve İnan'a uygulanan yaptırımlar üç ülkenin ortak yatırım projeleri geliştirmesini engellemiştir. İnan bu durumu ortadan kaldırmak amacıyla 2012 yılında Nahçıvan yakınlarında yer alan Maku'da serbest ticaret bölgesi kurduğunu ilan etmiş ve burada üretilen ve ihraç edilen mallardan gümrük vergisi alınmayacağını belirterek Azerbaycan ve Türkiye'den serbest ticaret bölgesine yatırım yapmalarını istemiştir (Weitz 2015: 7). Maku'da ilk etapta İnan ve Türkiye'nin hazır giyim sektörü için üretim yapacak bir fabrika kurması öngörülmektedir ("İnan ile Türkiye'den", 2015). Van'da ve Van'a iki saat uzaklıkta bulunan İnan'ın Hoy kentinde de ortak serbest bölgeler kurma çalışmaları bulunmaktadır. Fakat gümrük mevzuatı farklılıklarından dolayı süreç çok yavaş ilerlemektedir (Alp 2015).

Sonuç

Türkiye ve İran ile yakın tarihsel, etnik, dinsel, ve kültürel bağlara sahip olan Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin feshedilmesi ve bağımsızlığını kazanmasını takiben bu iki ülke ile de diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurmuştur. Ayaz Muttalibov döneminde pro-Rus Ebulfez Elçibey döneminde pro-Türk özelliklere sahip olan Azerbaycan dış politikası baba oğul Aliyevler döneminde daha dengeli bir görünüm almış; Bakü, Güney Kafkasya'nın üç önemli gücü olan Rusya, Türkiye ve İran ile ilişkilerini sağlıklı ve istikrarlı bir zemine oturtmaya çabalamıştır. Azerbaycan'dan hem Türkiye hem de İran'a üst düzey ziyaretler gerçekleşirken, 2011 yılında Türkiye'nin girişimleri sonucu dışişleri bakanları tarafından oluşturulan üçlü mekanizma üç ülke arasındaki siyasi ve ekonomik işbirliğini kalıcı ve kurumsal boyuta getirmiştir.

Dağlık Karabağ meselesinde kayıtsız şartsız Azerbaycan'ın yanında saf tutan Türkiye'den farklı olarak Ermenistan'ın konu ile ilgili tezlerine açık olan İran, Hazar Denizi kaynaklarının paylaşımında uygulanacak yöntem ile ilgili olarak da Bakü ile ters düşmüş, Ankara'nın Azerbaycan'a arka çıkması sonucu Türkiye-İran ilişkileri de gerginleşmiştir. İsrail ile ilişkiler noktasında üç ülkenin de farklı politikalar izlemesi ve Batılı devletler ile varılan anlaşmaya rağmen İran'ın nükleer programı ile ilgili belirsizliğin devam etmesi Bakü, Ankara ve Tahran arasındaki diğer ihtilaf konularını oluşturmaktadır.

Siyasal anlaşmazlıklar ve İran'ın uzun yıllardır maruz kaldığı yaptırım ve kısıtlamalar üç ülke arasında ekonomik işbirliği fırsatlarını baltalamış sadece EİT bünyesinde sınırlı sayıda bölgesel ulaştırma projeleri gerçekleştirilebilmiştir. Yaptırımların hafiflemesi ve özellikle ABD-İran arasındaki yumuşamanın kalıcı olması durumunda İran uzun zamandır dışlandığı bölgesel enerji projelerine katılabilecek ve Azerbaycan ve Türkiye ile ortak yatırımlar üzerinde çalışabilecektir. Bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda Tahran'ın özellikle Dağlık Karabağ ve Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirlenmesi konularında Azerbaycan'ın tezlerine yaklaşması mümkündür bu da üçlü ilişkilere pozitif bir etkiye bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- (1991, Kasım 26). *Ayın Tarihi*.
(1992, Haziran 26). *TBMM Tutanak Dergisi*, XIV (1): 176-178.
(1992, Temmuz 9). *Ayın Tarihi*.
(1993a, Eylül 9). *Ayın Tarihi*.
(1993b, Aralık 22). *Ayın Tarihi*.
(1993c, Ağustos 18). *Ayın Tarihi*.
ABILOV Shamkhal (2009). "The Azerbaijan-Israel Relations: A Non-Diplomatic, But Strategic Partnership", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, IV (8): 147-167.
"Adeli: No Successor for GECF Top Position". (2015, Kasım 21). *Iran Daily*.

- AGAYEV Zulfugar (2014, Eylül 29). "Israel's Top Oil Supplier Endures Gaza as Azeri Ties Grow". *Bloomberg*.
- AHISHALI Mustafa Melih (2016, Şubat 23). "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev İran'da Çeşitli Görüşmeler Gerçekleştirdi". *AA*.
- AKDEVELİOĞLU Atay (2004). "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", *Uluslararası İlişkiler*, I (2): 129-160.
- ALP Sedat (2015, Ağustos 6). "Türkiye-İran Ortak Serbest Bölge Kuruyor, Mevzuat Uyumlaştırılıyor". *Dünya*.
- ALTSTADT Audrey L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford: Hoover Institution Press.
- ARAS Bülent (2002a). "Israel's Strategy in Azerbaijan and Central Asia", *The New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position* (s. 52-68). London: Frank Cass.
- ARAS Bülent (2002b). "Turkey's Policy Toward the Caspian Sea Region Basin", *The New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position* (s. 7-26). London: Frank Cass.
- ARBELL Dan (2015, Şubat 19). "Turkey-Israel Relations: A Political Low Point and an Economic High Point". *Brookings*.
- ASKARI Hossein-Roshanak Taghavi (2006). "Iran's Financial Stake in Caspian Oil", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXXIII (1): 1-18.
- "Astana Hosts Meeting of Caspian Littoral States' FMs". (2016, Temmuz 13). *Azertac*.
- ATABAKI Touraj (2000). *Azerbaijan: Ethnicity and the Struggle for Power in Iran*, New York: I.B.Tauris.
- "Azerbaijan, Iran, Turkey Sign Nakhchivan Declaration". (2012, Mart 7). *News Azerbaijan*.
- "Azerbaijan Oil Contracts, Lankaran-Talysh", http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/62_folder/62_articles/62_socar_lankaran.html, (3.09. 2015).
- "Azerbaijan Should Revise Relations with Israel – Hulusi Kilic". (2011, Eylül 19). *ANS Press*.
- "Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev Türkiye'de". (2016, Ekim 9). *Habertürk*.
- "Azerbaycan Devlet Başkanı Tarihi Zirve için Türkiye'de". (2016, Mart 15). *TRT Haber*.
- "Azerbaycan'ı Tandırdık". (1991, Kasım 10). *Milliyet*.
- BAGUIROV Adil (2008). "Nagorno-Karabakh: Basis and Reality of Soviet-era Legal and Economic Claims Used to Justify the Armenia-Azerbaijan War", *Caucasian Review of International Affairs*, II (1): 1-14.
- "Bakü'de Türk Şovu". (2001, Ağustos 25). *Radikal*.
- BARKEY Henri J. (1995). "Iran and Turkey: Confrontation across an Ideological Divide". Alvin Z. Rubinstein ve Oles M. Smolansky (Eds.), *Regional Power Rivalries in the New Eurasia: Russia, Turkey, and Iran* (s. 147-168). Armonk: M. E. Sharpe.
- BISHKU Michael B. (2009). "The South Caucasus Republics and Israel", *Middle Eastern Studies*, XLV (2): 295-314.

- BOURTMAN Ilya (2006). "Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace", *The Middle East Quarterly*, XIII (3), <http://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace>, (30.08.2015).
- CAFERSOY Nazım (2001). *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara: ASAM.
- CLEVELAND William L. (2005). *Modern Ortadoğu Tarihi* (tr. Mehmet Harmancı), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- CORNELL Svante E. (2006). "The Politicization of Islam in Azerbaijan", *Silk Road Paper*: 1-75.
- "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Bakü'de". (2015, Haziran 12). *Habertürk*.
- "Çanakkale'de Dev Anma Töreni". (2015, Nisan 24). *TRT Türk*.
- ÇELİKKAN Erdinç (2016, Nisan 25). "Erdoğan Bakü'de". *Hürriyet*.
- DALY John C. K. (2014, Ekim 10). "Caspian Summit Increases Russia's Regional Power", *Eurasia Daily Monitor*, XI (180).
- DALY John C. K. (2015, Ocak 15). "Azerbaijan: Israel's Closest Muslim Ally". *Silk Road Reporters*.
- DROZDIK William (1991, Kasım 24). "Iran and Turkey Vie for Political, Economic Influence in Soviet Muslim States". *Washington Post*.
- DURDULAR Ercan (1995). "İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası", *Avrasya Dosyası*, II (1):124-131.
- ECONOMIC COOPERATION ORGANIZATION (2013a). "Annual Economic Report", <http://www.ecosecretariat.org/in2.htm>, (2.09.2015).
- ECONOMIC COOPERATION ORGANIZATION (2013b). "1st Expert Group Meeting on Establishment of the ECO Regional Electricity Market", http://www.ecosecretariat.org/ftpoot/Press_Rls/2013/Nov/elm.htm, (3.09.2015).
- ECONOMIC COOPERATION ORGANIZATION (2015). "Brief Introduction", http://www.ecosecretariat.org/detail_info/about_eco_d.htm, (2.09.2015).
- ELİK Süleyman (2012). *Iran-Turkey Relations, 1979-2011: Conceptualising the Dynamics of Politics, Religion and Security in Middle-Power States*, Abingdon:Routledge.
- EMBASSY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE REPUBLIC OF TURKEY (2015). "Chronology of Official Relations", <http://www.azembassy.org.tr/files/file/Chronology%20of%20official%20relations.pdf>, (17.08.2015).
- ERGAN Uğur (2001, Ağustos 13). "Türkiye'den İran'a Azerbaycan Notası". *Hürriyet*.
- "Eski Türk Devleti Askerleri Aliyev'i Karşladı". (2015, Ocak 15). *Hürriyet*.
- FRANÇOIS Renaud (2009). "Caspian Sea: The Headache of Sharing it Out", *European Strategic Intelligence and Security Center Analysis*: 1-6.
- FULLER Elizabeth (1994). *Azerbaijan at the Crossroads*, London: Royal Institute of International Affairs.
- GOLDENBERG Suzanne (1994). *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder*, Atlantic Highlands: Zed Books.

- GOUDARZI Masoumeh Rad-Abdollah Baei Lashaki-Samereh Fasihi Moghaddam Lakani (2015). "Turkish-Foreign Policy in South Caucasus and Its Impact in Iran-Azerbaijan Relationship", *Journal of Politics and Law*, VIII (1): 122-129.
- GÖKSEL Oğuzhan (2015). "Beyond Countering Iran: A Political Economy of Azerbaijan-Israel Relations", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XLII (4): 655-675.
- GÜNDÜZ Ayşe Ekin (2014, Temmuz 8). "Pakistan'dan Türkiye'ye Tren Seferi". *Star*.
- HALLIDAY Fred (1996). "Condemned to React, Unable to Influence: Iran and Transcaucasia". John F. R. Wright, Suzanne Goldenberg ve Richard N. Schofield (Eds.), *Transcaucasian Boundaries* (s. 71-88). London: UCL Press.
- HERZIG Edmund (1999). *The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia*, New York: Pinter Publishers.
- HEYDAR ALIYEV HERITAGE INTERNATIONAL ONLINE LIBRARY (2014). "Azerbaijani-Iranian Relations, General Historical Background, Foreign Policy, Azerbaijan-Asia", <http://lib.aliyevheritage.org/en/6163780.html>, (16.08.2015).
- HEYDAR ALIYEV HERITAGE INTERNATIONAL ONLINE LIBRARY (2015). "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri, Genel Tarihi Bilgiler, Dış Politika, Azerbaycan-Türk Dünyası", <http://lib.aliyevheritage.org/tk/4610295.html>, (17.08.2015).
- "Iran-Azerbaijan's 10 Agreements". (2004). *Iran International Magazine*, (31).
- "Iran, Azerbaijan Mired in Wrangling Over Caspian Oil Exploration". (2001, Temmuz 26). *People's Daily*.
- "Iran Radio Slams Azerbaijan for Hosting Israeli PM". (1997, Ağustos 30). *Reuters*.
- "Iran, Turkey, Azerbaijan Sign MoUs". (2016, Nisan 5). *IRNA*.
- "Iranian, Turkish, Azeri FMs Ink Statement on Joint Cooperation". (2011, Nisan 17). *Fars News Agency*.
- İPEK Turgay-Bedir Altunok (2015, Mart 17). "Cumhurbaşkanları Erdoğan, Aliyev, Margvelaşvili Kars'ta TANAP'ın Temelini Attı". *Hürriyet*.
- "İran Cumhurbaşkanı Ruhani Azerbaycan'da". (2016, Ağustos 7). *TRT Haber*.
- "İran ile Türkiye'den Hazır Giyimde Ortak Yatırım". (2015, Ağustos 26). *HT Ekonomi*.
- "İsrail'in Saldırısı Normalleşme Sürecine Büyük Darbe Vurdu". (2014, Temmuz 19). *TRT Haber*.
- JAVAROV Temkin (2015, Ağustos 4). "Iran Reveals Time of Constructing New Railway". *Trend News Agency*.
- KASHANI-SABET Firoozeh (2000). *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation, 1804-1946*, Princeton: Princeton University Press.

- KHALIFA-ZADEH Mahir (2013). "Israeli-Azerbaijani Alliance and Iran", *Middle East Review of International Affairs*, XVII (1): 56-70.
- LIBARIDIAN Gerard J. (2007). *Modern Armenia: People, Nation, State*, New Brunswick: Transaction Publishers.
- LINDENSTRAUSS Gallia (2015). "Israel-Azerbaijan: Despite the Constraints, a Special Relationship", *Strategic Assessment*, XVII (4): 69-79.
- LUSSAC Samuel (2008). "The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and its Geopolitical Implications for the South Caucasus", *Caucasian Review of International Affairs*, II (4): 212-224.
- MAMMADOV Halit (2013). "Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-İran İlişkileri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, VIII (15): 45-71.
- MEHDIYOUN Kamyar (2000). "International Law and the Dispute Over Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea", *The American Society of International Law*, XCIV (1): 179-189.
- MENON Rajan (1998). "Treacherous Terrain: The Political and Security Dimensions of Energy Development in the Caspian Sea Zone", *NBR Analysis*, IX (1): 7-44.
- MIR-ISMAIL Alman (2009, Ocak 21). "Azerbaijan, Trapped Between Palestinians and Israel, Takes a Pragmatic Position", *Eurasia Daily Monitor*, VI (13).
- MURADOVA Mina (2015, Nisan 15). "Azerbaijan and the Iran Agreement". *The Central Asia-Caucasus Analyst*.
- MURINSON Alexander (2010). *Turkey's Entente with Israel and Azerbaijan: State Identity and Security in the Middle East and Caucasus*, New York: Routledge.
- O'LEAR Shannon (2004). "Resources and Conflict in the Caspian Sea", *Geopolitics*, IX (1): 161-186.
- ORUJOVA Nigar (2015, Mart 6). "Caspian Sea States Reach Agreement in Baku". *Caspian Center for Energy and Environment*.
- PERMANENT REPRESENTATIVE OF THE RUSSIAN FEDERATION TO THE UNITED NATIONS (1994, Ekim 5). "Position of the Russian Federation Regarding the Legal Regime of the Caspian Sea", *International Organizations and the Law of the Sea Documentary Yearbook*: 195-196.
- POMFRET Richard (1997). "The Economic Cooperation Organization: Current Status and Future Prospects", *Europe-Asia Studies*, XLIX (4): 657-667.
- POYRAZ Yasin (2011). "Hazar'ın Hukuki Rejimine İlişkin Sorunlar ve Kıyıdaş Devletlerin Çözüm Çabaları", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, VII (28): 27-55.
- "Qazvin-Astara Railway To Be Completed through Trilateral Investment". (2014, Eylül 19). *IRNA*.
- RAMEZANZADEH Abdollah (1996). "Iran's Role as Mediator in the Nagorno-Karabakh Crisis". Bruno Coppieters (Ed.), *Contested Borders in the Caucasus*, <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0701.htm>, (26.08.2015).

- REPUBLIC OF AZERBAIJAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (2015a). "Treaty of Gulistan (1813)", <http://www.mfa.gov.az/en/content/809>, (10.08.2015).
- REPUBLIC OF AZERBAIJAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (2015b). "Treaty of Turkmenchay (1828)", <http://www.mfa.gov.az/en/content/810>, (10.08.2015).
- REPUBLIC OF AZERBAIJAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (2015c). "Azerbaijan-Turkey Relations, High Level Mutual Visits, Heads of States", <http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaijan%20-%20Turkey%20relations.pdf>, (17.08.2015).
- REPUBLIC OF AZERBAIJAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (2015d). "Azerbaijan-Iran Relations, High Level Visits and Meetings, Heads of States", http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaijan_-_Iran_relations_18.09.2014.pdf, (14.08.2015).
- REPUBLIC OF AZERBAIJAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (2015e). "Conflict between Armenia and Azerbaijan", <http://www.mfa.gov.az/en/content/550>, (26.08.2015).
- REPUBLIC OF TURKEY MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (2012, Mart 7). "Nakhchivan Statement of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, the Islamic Republic of Iran and the Republic of Turkey", http://www.mfa.gov.tr/nakhchivan-statement-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-the-islamic-republic-of-iran-and-the-republic-of-turkey_-07-march-2012_-nakhchivan.en.mfa, (18.08.2015).
- REPUBLIC OF TURKEY MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS (2014, Mart 14). "Van Statement of the Third Trilateral Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, the Islamic Republic of Iran and the Republic of Turkey", http://www.mfa.gov.tr/van-statement-of-the-third-trilateral-meeting-of-the-ministers-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-azerbaijan_-the-islamic-rep.en.mfa, (18.08.2015).
- SADRI Houman A. (2012). "Iran and the Caucasus States in the 21st Century: A Study of Foreign Policy Goals and Means", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, XIV (3): 383-396.
- SHAFFER Brenda (2002). *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, Cambridge: The MIT Press.
- SOCAR (2015). "Production, Shah-Deniz", <http://www.socar.az/socar/en/activities/production/shah-deniz>, (3.09.2015).
- SOULEIMANOV Emil-Ondrej Ditrych (2007). "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighbourhood", *Middle East Policy*, XIV (2): 101-116.
- SOULEIMANOV Emil, Maya Ehrmann-Hüseyin Aliyev (2014). "Focused on Iran? Exploring the Rationale Behind the Strategic Relationship Between Azerbaijan and Israel", *Southeast European and Black Sea Studies*, XIV (4): 471-488.
- SWIETOCHOVSKI Tadeusz (1994). "Azerbaijan's Triangular Relationship: The Land Between Russia, Turkey and Iran". Ali Banuazizi ve Myron

- Weiner (Eds.), *The New Geopolitics of Central Asia and its Borderlands* (s. 118-135). London: Indiana University Press.
- SWIETOCHOVSKI Tadeusz (1995). *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, New York: Columbia University Press.
- ŞENYÜZ Selçuk (2014, Eylül 3). "Cumhurbaşkanı Erdoğan'a Bakü'de Resmi Karşılama". *Hürriyet*.
- TBMM (2010, Ağustos 16). "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması", <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf>, (17.08.2015).
- T.C. BAŞBAKANLIK BASIN YAYIN VE ENFORMASYON GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2011, Nisan 17). "Üçlü Urumiye Mutabakatı", <http://www.byegm.gov.tr/turkce/haber/l-urumye-mutabakati/7648>, (18.08.2015).
- T.C. BAŞBAKANLIK KAMU DİPLOMASİSİ KOORDİNATÖRLÜĞÜ (2016). "Yüksek Düzeyli İşbirliği Mekanizmaları", <http://kdk.gov.tr/haber/yukse-duzeyli-isbirligi-mekanizmalari/452>, (18.01.2017).
- T.C. ENERJİ PİYASASI DÜZENLEME KURUMU (2016a). *Petrol Piyasası 2015 Yılı Sektör Raporu*, Ankara: T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu.
- T.C. ENERJİ PİYASASI DÜZENLEME KURUMU (2016b). *Doğal Gaz Piyasası 2015 Yılı Sektör Raporu*, Ankara: T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu.
- "The Eighth Islamic Summit Conference Final Communique", http://jang.com.pk/important_events/oic2003/8th.htm, (26.08.2015).
- THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA (2015). "Armenian Declaration of Independence", <http://www.gov.am/en/independenc>, (26.08.2015).
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET DEMİRYOLLARI (2014, Ekim 20). "Kars-Bakü Demiryolu Hattı Toplam 826 km Olacak", <http://tcdd.net/baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi-tcdd-net-haber>, (2.09.2015).
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (2015a). "Uluslararası Antlaşmalar", <http://ua.mfa.gov.tr/>, (16.08.2015).
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (2015b). "Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (11.08.2015).
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (2015c). "Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (26.08.2015).
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI (2015d). "Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (30.08.2015).
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (2015). "Dış Ticaret İstatistikleri", http://www.tuik.gov.tr/jsp/arama/konu_arama_tem.jsp?araType=hb&QUERY=&bitis=&baslangic=&komut=search_0&metod=sonucGetir&BULTEN_ID=D%FD%FE+Ticaret+%DDstatistikleri&BULTEN_ID=D%3F%3F+Ti

- caret+%3Fstatistikleri&HB_ARA_TYPE=1&d-5442-p=2&BULTEN_ADI=D%FD%FE+Ticaret+%DDstatistikleri&YIL_ADI=0, (31.08.2015).
- ULAŞTIRMA BAKANLIĞI (2008, Temmuz 29). "DLH İnşaatı Genel Müdürlüğü'nün Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu Projesi", http://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=14&ved=0CC0QFjADOApqFQoTCIXPgNf42McCFaS_cgodmXQH4g&url=http%3A%2F%2Fwww.dlh.gov.tr%2FBLSM_WIYS%2FDLH%2Ftr%2FDemiryolu_Haber%2F20100520_102407_10288_1_10315.doc&usg=AFQjCNE8xiH9nLsY48hNMAhIATjMKdoSKw, (2.09.2015).
- UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL (1993a). "Resolution 822", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/614/48/PDF/N9361448.pdf?OpenElement>, (26.08.2015).
- UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL (1993b). "Resolution 853", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement>, (26.08.2015).
- UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL (1993c). "Resolution 874", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N9355741.pdf?OpenElement>, (26.08.2015).
- UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL (1993d). "Resolution 884", <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement>, (26.08.2015).
- US ENERGY INFORMATION ADMINISTRATION (2013, Ağustos 26). "Overview of Oil and Natural Gas in the Caspian Sea Region", <http://www.eia.gov/beta/international/regions-topics.cfm?RegionTopicID=CSR>, (27.08.2015).
- US ENERGY INFORMATION ADMINISTRATION (2015). "Overview, Iran", http://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/countries_ling/Iran/iran.pdf, (3.09.2015).
- VELIYEV Dunyamali Emiroglu (2015, Mayıs 8). "The New Stage of Integration Processes in Eurasia: The Baku-Tbilisi-Kars Railway Project". *Eurasian Research Institute Commentary*.
- WEITZ Richard (2015). "Caspian Triangles: Azerbaijan's Trilateral Diplomacy-A New Approach for a New Era", *Central Asia Economic Papers*, (14): 1-16.
- WHITMORE Brian (2012, Şubat 17). "The Iran Conflict Comes to the Caucasus". *Radio Free Europe/Radio Liberty*.
- WINROW Gareth M. (1995). "Azerbaijan and Iran". Alvin Z. Rubinstein ve Oles M. Smolansky (Eds.), *Regional Power Rivalries in the New Eurasia: Russia, Turkey, and Iran* (s. 93-111). Armonk: M. E. Sharpe.
- ZASZTOWT Konrad (2012). "Iran, Turkey and Azerbaijan: Heading Towards a Regional Crisis?", *The Polish Institute of International Affairs Policy Paper*, (35): 1-9.

BÜYÜK GÜÇLERİN MÜCADELESİNDE AKDENİZ: REFAH ŞİLEPİ ÖRNEĞİ

Evren KÜÇÜK*

ÖZET

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın en şiddetli yıllarında, İngiltere'den sipariş ettiği 4 destroyer ve 4 denizaltıyı almak için askeri personelinin oluştuğu bir kafileyi Refah Şilepi'yle Port Said'e göndermişti. 23 Haziran 1941'de yola çıkan Refah Şilepi, Mersin açıklarında kimliği belirsiz bir denizaltı tarafından torpillenerek batırılmıştı. Refah Şilepi'nde 168 kişi hayatını kaybetmiş ve 32 kişi kurtulabilmişti. Refah Şilepi Olayı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde sert tartışmalara neden olmuş ve olayda ihmali olan kişilerin yargılanmaları istenmişti. Olayda ihmali olduğu düşünülen kişilerden, Milli Müdafaa Vekili ve Münakalat Vekili sert eleştirilere maruz kalmıştı. Her iki vekil olayın sonuçlanmasını beklemeden istifaya gitmişti. Olayda sorumlu tutulan diğer kişilerin de mahkeme kararıyla beraatları sağlanmıştı. Refah Şilepi Olayı'nda hayatlarını kaybeden kişiler, aradan on yıl geçtikten sonra, 27 Haziran 1951 tarihinde, şehit kabul edilmişti. Hayatlarını kaybedenler için 23 Haziran 1972'de Refah Şehitleri Anıtı açılmıştı. Bu çalışmadaki amaç büyük güçlerin Akdeniz'deki mücadelesinde Türkiye'nin yerini ve buna örnek olarak Refah Şilepi'nin batırılması olayını (Türk ve İngiliz arşiv belgelerine dayanarak) aydınlatmaktır. Ayrıca Refah'ın batırılmasından sonra Almanya ve İngiltere'nin birbirlerini suçlamaları ve birbirlerine karşı yürüttükleri propagandaya değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz, Denizaltı, İngiltere, Mersin, Refah Şilepi.

ABSTRACT

Turkey sent delegation consisting of military personal to Port Said by Refah Freighter during the most violent years of Second World War in order to take four destroyers and four submarines on the previous order from England. 168 people lost their lives and 32 people had been able to save in June 23, 1941 in sunk Refah Freighter that was torpedoed by unidentified submarine in Mersin. The case of Refah Freighter led to fierce debates in Grand National Assembly of Turkey and had requested the prosecution of persons who neglect in this event. As the names considered as negligence in the incident, Chairman of the National Defense and Deputy of Transportation were subjected to harsh criticism. Both

---

* Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kastamonu. kucukevren@gmail.com

deputies had resigned before waiting for the conclusion of the event. Other persons who also were held responsible for the incident were acquitted by a court decision. People who lost their lives in the Refah Freighter event was considered as martyrs after the lapse of ten years, on June 27, 1951. On June 23, 1972 was opened Refah Martyrs Monument for those who lost their lives. The aim of this work is to illuminate the place of Turkey in the struggle of the great powers in the Mediterranean and (based on Turkish and British archive documents) for example the sunk of Refah Freighter. In addition, there will be referred to the propaganda war which Germany and England used against each other after the sinking of the Refah.

Keywords: Mediterranean, Submarine, England, Mersin, Refah Freighter

Türkiye II. Dünya Savaşı yıllarında bir yandan İngiltere-Fransa ile “*Karşılıklı Yardım Antlaşması*” (19 Ekim 1939) imzalarken öte yandan Almanya ile de “*Dostluk ve Saldırmazlık Pakti*”na 18 Haziran 1941 tarihinde girmişti. Sovyetler Birliği ise 25 Mart 1941 tarihinde Türk Hükümetine başvurarak 1925 tarihli “*Tarafsızlık ve Saldırmazlık Pakti*”nin geçerli olduğunu söylemişti. 1941 yılı Avrupası’nın siyasi haritasında Türkiye, tümüyle Mihver veya Mihver yanlısı devletlerle sarılmıştı ve savaşa müdahil olmamak için elinden gelen tüm gayreti göstermişti. Türkiye için I. Dünya Savaşı tecrübesi unutulmamıştı ve mecbur olmadıkça ve savunma gereği belirlenmedikçe çeşitli ittifaklara girmenin ne gibi zararlar getirdiğini iyice kavramıştı. Fakat Türkiye’nin bütün çabalarına rağmen gerek Mihver gerekse Müttefik Devletler, Türkiye’yi savaş ortamına çekmek için savaşın başından sonuna kadar büyük çaba göstermişti. (Deringil 2009:1) Türkiye, II. Dünya Savaşı boyunca izlemiş olduğu tarafsızlık politikasına rağmen savaşın etkilerinden kurtulamamıştı.

II. Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi 1941 yılında da İtalya’nın Akdeniz’deki faaliyetleri ve yabancı bandıralı gemilere saldırıları güvenlik problemlerinin artmasına yol açmıştı. 1941 yılında savaş tüm şiddetiyle devam ederken Akdeniz’de deniz haydutluğu da artmıştı. Savaş öncesinde meçhul denizaltıların saldırılarının artması ve ekonomik çıkarları da olumsuz etkilemesi üzerine mevcut statükonun korunması için Nyon’da bir konferans yapılması kararlaştırılmıştı. Söz konusu konferansa katılan devletlerden biri de Türkiye olmuş ve “konferans diplomasisi” metoduyla çözüm bulunmaya çalışılmıştı. 14 Eylül 1937’de Nyon Anlaşması ile Akdeniz’de ticaret gemilerine, denizaltıların ve 17 Eylül 1937’de de Cenevre Antlaşması ek bir antlaşma olarak deniz üstü gemilerin ve uçakların saldırılarına karşı alınacak önlemler kararlaştırılmıştı (Dilek 2012:1523-25). Fakat tüm büyük güçlerin katılmaması konferansın etkinliğini azaltmıştı. Revizyonist devletlerin Akdeniz ve Karadeniz’deki faaliyetleri, Türkiye’yi de yakından ilgilendirmişti. Çünkü denizaltıların saldırıları ve mayınlı tuzakları, tarafsız bir ülke olan Türk gemilerini de olumsuz bir şekilde etkilemişti.

Nitekim Türkiye, II. Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen 1941 yılında, Türk bandıralı Refah Şilepi'ni Akdeniz'de kaybetmişti. Bu olay Türk basınında hemen yer almamış, üç gün sonra Anadolu Ajansı vasıtasıyla kamuoyuna duyurulmuştu. Türk yetkililer, gerek iç politikada gerekse dış politikada temkinli davranmaya büyük özen göstermişti. Ele alacağımız Refah Şilepi, terminoloji bakımından farklılık arz etmektedir. Kaynaklarda Refah için, şilep, vapur, gemi, yük gemisi vb. terimler kullanılmıştır. Metinde şilep terimine yer verilmiştir çünkü söz konusu gemiyi, şilep ifadesi karşılamaktadır. Fakat tırnak içindeki alıntılar olduğu gibi aktarılmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında batırılan Türk gemileriyle ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar ise özellikle gazetelerden yararlanılmış ve Türk kaynaklarına göre yazılmıştır. Söz konusu çalışma ise The National Archives ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerine göre değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Refah Şilepi'nin Hazırlıkları

II. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce Türkiye, ordusunu güçlendirmek amacıyla İngiltere'den bazı taleplerde bulunmuş ve 1930'da yapılmış olan karşılıklı yardımlaşma sözleşmesi gereğince 4 denizaltı, 4 muhrip, 12 çıkarma gemisi ve 4 uçak filosu sipariş etmişti. İngiltere, kritik bir dönemde, Türkiye'ye haber göndererek 'Burak Reis', 'Murat Reis', 'Oruç Reis', ve 'Uluç Reis' adları verilen denizaltılar ve 4 uçak filosunu almak üzere gerekli mürettebatın gönderilmesini istemişti. Dışişleri Bakanlığı'nın durumu Başbakanlık katına bildirmesi üzerine söz konusu görev Milli Müdafaa ve Münakalat (Ulaştırma) Bakanlıklarına havale edilmişti. Şilepin hazırlığı için de Milli Müdafaa Vekâleti, Deniz Askeri Nakliyat Genel Komutanlığını görevlendirmiş ve askeri kafilenin Mısır'a götürülmesi için Ulaştırma Vekâletinden bir gemi kiralanarak hazırlanmasını istemişti. Refah Şilepi dikkat çekmeyeceği düşüncesiyle bu görev için seçilmişti (Ünal, 2006: 55-56, Arslan, 2001: 82). Çünkü bu dönemde Akdeniz âdete bir güç gösteri merkeziydi. Özellikle Mihver ve Müttefik Devletlerin denizaltıları, Akdeniz'de yoğun faaliyet içinde olup birbirlerinin gemilerini batırmaktaydı. Nyon Anlaşması'ndaki maddelere göre, Adriyatik Denizi ve Tirenayen hariç Akdeniz'in kontrolü İngiliz ve Fransız donanmalarına bırakılmıştı (Dilek 2012:1526). Fakat 1939 yılında söz konusu anılaşmanın feshedilmesiyle Akdeniz'de sular tekrar ısınmış bu da beraberinde "deniz haydutluğu"nu tekrar gündeme getirmişti. Mihver ve Müttefik donanmalarına ait bazı denizaltıların kimliklerini gizleyip yabancı bandıralı gemilere saldırmaları Akdeniz'deki güvensizliği 1941 yılında zirveye taşımıştı.

İngiltere'ye gidecek heyet için oluşturulan komisyon, Türk donanması denizcilerinin sicillerine bakarak saptamıştı. Bu görev için 21 deniz subayı, 63 denizci erbaş, 68 denizci er, 20 Kara Harp Okulu öğrencisi ile 28 kişilik mürettebat olarak toplam 200 kişi seçilmişti. Fakat şilepte 201 kişi bulunduğu ve bunlardan birinin de İngiliz subayı olduğu yönünde kazazedelerden alınmış bilgiler de mevcuttu (ZC, 4.7.1941: 31-32, Hürriyet, 1972:1, Türkmen, 199:105, Metel, 1995: 85). İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği, söz ko-

nusu seyahat için Türk personeline 14 Haziran'da vize vermişti. İngiltere'ye gidecek personelin seçmelerini yapan Denizaltı Filosu Makine Mühendisi Binbaşı Namık Taçkın: "*İngiltere'ye gidecek heyet seçilirken kalanların mevcut denizaltı kadrolarında bir aksaklık yaratmamalarını dikkate aldık. Bu esaslar dâhilinde Sadık Altınca ile personel ayarlaması yaptık. Başlangıçta henüz Refah Şilepi ile gidileceği bilinmediği için kafiye kumandanı Yarbay Zeki Işın hariç hemen herkes 'Neden biz bu kafiye yokuz?' diye İngiltere'ye gidemeyecek olan askerlerin yakındıklarını söylemişti* [FO 371/30039 (R 6552/19/44), 24 Haziran 1941; Hürriyet 1972:6].

Refah Şilepi, II. Dünya Savaşı yıllarında ve hatta öncesinde de defalarca kiralanmıştı. Örneğin M. Kemal Atatürk zamanında Rusya'dan alınıp Odesa ve Sivastopol'a getirilmiş olan malzeme ve mühimmatın İstanbul'a sevki için 9,700 liraya kiralanmasına kararnameyle izin verilmişti (BCA 030.18.01.02/58.77.11). Refah, Benjamen ve Barzılay Vapurculuk Kumpanyası'na ait eski bir şilepti. R. Thomson and Sons firması tarafından 1901 yılında İngiltere Sunderland'da yapılmış, 1931 yılında Benjamen ve Barzılay Vapurculuk Kumpanyası'na satıldığı zaman S/S *Perseveranza* adını almıştı ve daha sonra Türkiye için satın alınan bu şilepe S/S *Refah* adı verilmişti. Sahipleri İstanbullu Musevi iki aileydi ve kayıtlarda isimleri Pertev Benjamen ve Adnan Barzılay olarak geçmekteydi. Boşken 2235 ton, doluyken 5912 tonluk olan Refah Şilepi, saatte 8,5 mil hız yapmakta ve telsizi 150 mil mesafeye kadar mesaj verebilmekteydi.¹

Refah Şilepi, 1931 yılından itibaren Türk karasularında faaliyete başlamıştı. II. Dünya Savaşı devam ederken, Barzılay-Benjamen kumpanyasına ait Türk bandıralı Refah Şilepi, 28 Ağustos 1940'ta Sömbeki Adası civarında iki İtalyan torpidosu muhafazasında Rodos limanına götürülmüş ve kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştı. (BCA, 030.10/169.173.9) II. Dünya Savaşı sırasında Akdeniz'de İtalyan tehdidi, Türk dış politikasını etkileyen önemli etmenlerden biri olmuş ve İtalya'nın revizyonist politikasına karşı Türkiye, Akdeniz'de bir denge unsuru olarak İngiltere'ye yakınlaşmıştı.

Meçhul Denizaltı ve Refah'ın Batırılması

Refah'tan önce denizaltıları ve destroyerleri tecrübe etmek amacıyla, birinci grup olarak adlandırılan sekiz kişilik bir Türk kafiyesi Sümer Şilepi'yle (Yarbay Rifat Özdeş kumandanlığında, Binbaşı Kazım Meriç, Önyüzbaşı Mazlum Özar, Yüzbaşı Melih Doğu, Yüzbaşı Kemal Özak, Yüzbaşı Hüsnü Heper, Yüzbaşı Niyazi Serdaroğlu, Üsteğmen Necmi Birol) Mısır-Nijerya-Sudan-İrlanda rotasıyla İngiltere'ye gönderilmişti (FO 371/30039 (R 6552/19/44), 16 Haziran 1941; Akbaş 2014:5) .

İkinci kafiye için İstanbul'daki Deniz Nakliyat Komisyonu tarafından tahsis edilen Refah Şilepi, 16 Haziran 1941 tarihinde İstanbul'dan demir alarak 21 Haziran'da Mersin'e varmıştı. Refah kafiyesi, yapılan sefer planına

¹ Refah Şilepi, 102 metre 20 santim boyunda, 7,8 metre genişliğindeydi. Beheri 3 ton kaldırma gücünde olan 9 adet bomba tipi vinci vardı. Gerektiğinde 5.7 cm'lik silah monte edilebiliyordu. En çok 10.5'lik topları taşımaya uygundu. Şilepin genişliği ve mil hızı kaynaklarda farklı verilmektedir. Geniş bilgi için Bkz. (Türkmen 1999:104, Akbaş 2009: 93).

göre 25 Haziran 1941 tarihinde Mısır'da olacaklardı ve burada kendilerini bekleyecek olan Quenn Mary transatlantiğinin koruması altında İngiltere'ye gideceklerdi. Bunun için de aralıksız olarak yolculuğun sürdürülmesi gerekiyordu. Refah Şilepi'nin, 22 Haziran'da Mersin'den demir alacak şekilde hareket etmesi gerekmekteydi; fakat şilepin o gün kalkmadığını, Milli Müdafaa Vekâleti ancak 23 Haziran'da öğrenmişti. Mersin'deki gecikmenin sebebi telefonla sorulduğunda bazı eksikliklerin tamamlanması nedeniyle geciktiği bildirilmişti (ZC 4.7.1941: 31, Ünal 2006: 56).

Kumpanya sahiplerine, şilepin Mısır'a giderek Milli Müdafaa Vekâleti'ne ait çeşitli malzemeleri Türkiye'ye getireceği söylenmişti. İzzet Dalgakıran'ın kaptanlığını yaptığı şilep, alelacele sefere hazırlanmış ve asıl amaç, kumpanyasından gizlendiği gibi kaptana da bildirilmediğinden, oldukça eksik bir şekilde demir almıştı. Yola çıkmadan önce kafiye, 20 Haziran 1941'de Ankara'ya giderek Deniz Kuvvetleri'ne ait muhtelif birliklerin yatakhanelerine yerleştirilmişlerdi. Aynı günün akşamı, Mersin'e doğru yola çıkmak üzere Toros Ekspresi'ne binmeleri emredilmişti (Ünal 2006: 56-57, Öndeş 2006:141-146).² Büyük bir gizlilik içinde yapılmaya çalışılan Refah şilepi hazırlıkları plansız bir şekilde yürütülmüştü. Çünkü ne İngiltere'ye gidecek personelin yollukları hazırlanmış ne de kalacak yer temin edilmişti. Tarafsız bir ülke olmaya çalışan Türkiye'de gerek Müttefik gerekse Mihver devletlerin casuslarının cirit attığı bir ortamda hazırlıklar alelacele ve plansız yapılmıştı.

Mersin'e gelen kafiye Refah Şilepini görünce büyük şaşkınlık yaşamıştı; çünkü Mersin Liman Başkanı Zihni Koçak'a gizli tutulması kaydıyla, şilepin 200 kişilik bir askeri kafiye olarak yabancı bir limana hareket edeceği bilgisi yeni verilmiş ve her hangi bir hazırlık yapılmamıştı. Ayrıca şilepin kapasitesi 28 kişilik idi ve iki filikası vardı. Şilepte can salları dahi yoktu. 23 Haziran 1941 pazartesi günü Mersin Limanı Başkanı Zihni Koçak, Ulaştırma Vekâleti'ne durumu bildiren şifreli bir telgraf göndermişti. Refah'la gidecek olan kafiye ise Deniz Harp Okulu ve Lisesi'ne yerleştirilmişlerdi. Bu telgraf üzerine Denizcilik Müsteşarı Amiral Mehmet Ali Ülgen tarafından Mersin Üs Komutanlığına gönderilen mesajda *"Refah Vapurunda personel için kâfi miktarda kamara bulunmadığından lüzumu olan battaniye ve sair ihtiyaç malzemesi, geçici olarak Deniz Harp Okulu ve Lisesi Komutanlığı'nda temin ve talep vukuunda Refah Vapuruna teslim edilecektir"* direktifini vermişti. Bu mesaj üzerine Deniz Harp Okulu ve Komutanlığı'ndan zimmet makbuzu karşılığında kafilenin battaniye gibi ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştı (Öndeş 2006: 146-149; Akbaş 2009: 94). İngiltere'ye gidecek personel ve

---

² Kafilenin Merkez Bankası'na giderek yolluklarını almaları gerekiyordu; fakat bankanın mesaisini tamamlayarak kapandığı bildirilmişti. Bunun üzerine gelen bir talimatla bankanın bir kapısı açılarak kafiye içeri alınmış ve subaylar bin lira, erbaşlara beş yüz lira olarak tahakkuk ettirilen yollukların küçük bir kısmı Amerikan doları olarak ödenmişti. Böylece 20 Haziran Cumartesi Toros Ekspresi, Ankara Garından hareketle Mersin'e hareket etmiştir. 21 Haziran 1941 Cumartesi günü Ekspres, Mersin'e varmıştı. Aynı gün Hava Yüzbaşı Reşat Ersel komutasındaki Kara Harp Okulu öğrencileri arasından seçilmiş yirmi öğrenci de Mersin'e gelmişti (Ünal 2006: 56-57, Öndeş 2006:141-146).

öğrenciler için nasıl Ankara’da bir hazırlık yapılmamışsa Mersin’de de benzer durum yaşanmış, kalacak yer olarak Mersin’deki Deniz Harp Okulu ayarlanmış ve gerekli malzemeler buradan temin edilmeye çalışılmıştı.

Öndeş’in iddia ettiğine göre katile komutanı Yarbay Zeki Işın ve Kaptan İzzet Dalgakıran, şilepin donanımının son derece yetersiz olduğunu, bu şartlarda yola çıkmanın bu kritik göreve giden askeri personeli büyük bir tehlikeye atmak olacağını Denizcilik Müsteşarı Amiral Mehmet Ali Ülgen’e defalarca söylemesine rağmen Ülgen’in cevabı “*Aldığınız emre uyun!*” olmuştu (Öndeş 2011: 114).

Şilep, önemli eksiklikleri olsa da kafilenin yola çıkması için hazır hale getirilmişti. Fakat bu sırada uluslararası arenada önemli değişiklikler meydana gelmekteydi. Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında 25 Mart 1941’de “*Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı*” yenilenmişti. Ardında 18 Haziran 1941 tarihinde “*Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması*” imzalanmıştı. Fakat bu antlaşma İngilizlerin pek de hoşuna giden bir durum değildi. Bu antlaşmadan sonra İngilizler her ne kadar “*bir anlık paniğe*” kapılmış olsa da sonunda gelişmenin kaçınılmazlığını kabullenmişlerdi (Ünal 2006: 57-58; Deringil 2009:149). İngiltere’nin tepkisi sınırlı olmuştu. Çünkü İngiltere, baskı yaparak Türkiye’nin Almanya’ya daha da yaklaşmasını istememişti. Güneyini güvence altına alan Almanya ise 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyetler Birliği’ne saldırmıştı. Bu tarihten bir gün sonra 23 Haziran 1941’de Refah Şilepi, saat 17.30’da Mersin’den Port Said’e hareket etmişti. Almanların saldırısı Türkiye’yi olası bir ortak Alman-Sovyet saldırısından kurtarmıştı.

23 Haziran’da şilepin çeşitli noktalarına köprü üstüne, güverteye, ambar kapakları üstüne ve arka tarafa yayılmış olan katile için tehlikeli bir yolculuk başlamıştı. Refah Şilepi, 22.30 civarında bir patlamayla sarsılmış, bordosuna yediği torpille açılan gedikten içeri hızla su almaya başlamıştı. Bandırası belirsiz bir denizaltının attığı torpille ortasından ikiye bölünen şilepin mevcut iki filikasından biri, içinde uyuyanlarla birlikte havaya uçmuş, elektrik düzeneği bozulduğundan elektrikler kesilmiş ve şilepin telsizi kullanılmaz hale gelmişti. Güvertedeki patlamayla bazıları şehit düşmüş, bazıları ise kendilerini attıkları denizde köpek balıklarının kurbanı olmuştu (Hürriyet 1972: 6). Hayatta kalanlar mevcut tek filikanın başına hücum etmeleri üzerine Yüzbaşı Nevzat Erül; Muhittin Darga ve Kazım Okey’in de dirayetiyle tabancasını çekerek filika başındakileri düzene sokmuş ve böylece tek filikayla 28 kişinin hayatını kurtarmıştı. Muhittin Darga: “*Kurtulma ümidimizi kaybetmemiştik. Filikayı kaldıramadığımız için saat 02.00’ye kadar geminin yavaş yavaş batmasını bekledik. Filika su seviyesine gelir gelmez içine atladık. İngiliz, sandala atlayamamıştı. Sonradan boşluğunu öğrendik. Torpillendiğimiz sırada kurtuluruz ümidiyle denize atlayanlar da boşmuşlardı. Küreklerden direk yapıp battaniyeleri de yelken olarak kullandık. Kıbrıs’a gitmemiz 10 millik yakınlığı yüzünden daha elverişliydi fakat lodos bizi Türkiye kıyılarına doğru sürüklüyordu...*” sözleriyle faciayı anlatmıştı. Refah Şilepi, 4 saat kadar su üstünde kaldıktan sonra ikiye bölünerek batmıştı (ZC,4.7.1941:31). Refah şilepi personeli ve Kara Harp Okulu öğrencile-

ri 4 saat gibi uzun bir süre denizde kalmasına rağmen durumu yetkililere bildirememişti. Çünkü iletişim için gerekli teçhizatlar bozulmuştu bu da şilepin ne kadar eksikliklerle denize açıldığını göstermekteydi.

Şilepin mürettebatından Abdullah Şay, Kamil İnan ve Kadir Karaül ise yaptıkları bir sal üzerinde kurtulmayı beklerken, 25 Haziran sabahında bir ara Kadir Karaül, “*Bakın bakın geliyorlar, nihayet kurtuluyoruz, bizi kurtarmaya geliyorlar.*” Dedikten sonra kendini denize bırakmış ve dalgalar arasında kaybolmuştur. Saatler sonra bir motor Abdullah Şay ve Kamil İnan’ı alıp hayata döndürmüştü. Bu arada Doğan Şilepi de Hava öğrencisi Haydar Gürsan’ı ve Rahmi isimli bahriye erini kurtarmıştı (Öndeş 2006:202-204).

Refah Şilepi’nin batırılması olayı, kazazedelerinin Karataş’a çıkmasıyla yani 26-27 Haziran’dan itibaren haber olarak verilmeye başlanmıştı. Refah Şilepi Olayı, ilk duyurusu üç gün sansüre takıldıktan sonra ancak 26 Haziran 1941 tarihinde basında geniş yankı uyandırmış ve gazetelerin ilk sayfasından verilmişti.³ Anadolu Ajansı 26 (a.a): “*Haber aldığımızı göre, Mersin’den İskenderiye’ye hareket etmiş olan Türk bandıralı Refah Vapuru maalesef batmış ve içinde bulunan 185 yolcudan ve vapur tayfasından iki sandal içerisinde 50 kişi kadar Mersin’e çıkmıştır. Diğerlerinden daha bazısının da kurtarılacağı ümit edilmektedir. Vapurun bir torpille mi yoksa bir mayına çarparak mı battığı hakkında hükümetçe tahkikat yapılmaktadır*” açıklamasında bulunmuştu (Cumhuriyet 1941:1; Sabah 1990: 7). Böylece kamuoyu Anadolu Ajansıyla ilk haberi almıştı. Bu haberin tam doğru olmadığı yolcu ve kurtulanların sayılarının farklı olduğu 4 Temmuz 1941 tarihinde Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan’ın açıklamasıyla netlik kazanmıştı.

Refah Olayı’ndan sonra Türkiye’deki Mihver ve Müttefiklerin propaganda savaşı iyice gün yüzüne çıkmıştı. Almanlar yaptıkları açıklamalarla İngiltere’nin söz konusu destroyer ve denizaltıları teslim etmemek için şilepi batırdığını iddia etmişti. İngilizler de Reuters haber ajansı ve BBC Türkçe yayını ile Almanları ve Mihver devletleri suçlamıştı. İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi H. Knotchbull-Hugessen da Türk yetkililere olaydan ötürü taziyeye mesajını ileterek olayla bir ilgilerinin olmadığını dile getirmişti. Knotchbull-Hugessen’in de önerisiyle İngiltere’nin Akdeniz Kuvvetleri Komutanlığı bir açıklama yaparak söz konusu tarih ve saatte herhangi bir denizaltının veya uçaklarının o bölgede olmadığını söylemişti [FO, 371/30039 (R 6557/19/44), 26 Haziran 1941; FO 371/30040 (R 6756/19/44), 3 Temmuz 1941].

28 Haziran günü gazetelerde yeni bir tebliğ yayımlanmıştı Londra kaynaklı İngiliz tebliği: “*İngiltere’nin Ankara’daki Büyükelçisi, Hariciye Nezareti’nden aldığı talimat üzerine, Türk Refah Vapuru’nun Mihver devletleri tarafından haysiyetsizce torpillenmesindeki can kayıplarından dolayı, Türkiye’ye, İngiltere’nin büyük teessürlerini ve derin sempatisini bildirecektir*” şeklin-

³ Cumhuriyet, (27 Haziran 1941) “Bir Vapurumuz Akdeniz’de Batırıldı”, Son Posta, (27 Haziran 1941) “Müessif Bir Hadise, Türk Bandıralı Refah Vapuru Mersin’den İskenderiye’ye Giderken Battı”, Akşam, (27 Haziran 1941), “İskenderiye Yolunda Bir Vapurumuz Battı” Ulus, (27 Haziran 1941), Refah Vapuru Battı” manşetiyle duyurmaktaydı.

deydi (Cumhuriyet 28 Haziran 1941:1, Yeni Sabah 28 Haziran 1941:1). İngiliz tebliğine karşılık olarak Alman ve İtalyan makamları Berlin D.N.B aracılığıyla şu cevabı vermişti: “*Türk Refah Vapuru’nun Şarki Akdeniz’de batmış olduğu bildirilmiştir. Bu haberin yayınlanmasından biraz sonra İngilizler, hiçbir denizaltısının bu torpilleme ile ilgisinin bulunmadığını beyan etmişlerdir. Alman askeri makamları şu cihet üzerinde nazarı dikkati celp etmektedirler ki denizaltı harekâtının tanzimini bilen herkes için bu derece kısa zamanda harekâttâ bulunan denizaltılardan haber almanın imkânsız olduğu ma-lumdur. İngilizlerin bu garip ve fevkalade seri beyanatı, kendilerinin vicdan rahatsızlıklarını ispat etmektedir. Alman ve İtalyan makamlarının inceden inceye yaptıkları tetkikten sonra, Alman ve İtalyan harp filolarından bir ünitenin, Türk Refah Vapuru’nun kaybıyla herhangi bir alakası olabilmemesinin imkânsız bulunduğu beyan olunur*” (Cumhuriyet, 3 Temmuz 1941: 1). Almanlar, “propaganda savaş makinesiyle” yayımlamış oldukları haberlerle Türk-İngiliz İttifakını bozarak Türkiye’yi yanına çekmeye büyük gayret göstermekteydi. Nitekim Almanlar, 1941 yılında imzaladıkları Türk-Alman Dostluk Antlaşması ile Türkiye’yi İngiltere’den uzaklaştırdıkları havası vermekteydi. Refah Şilepi’nin batması üzerine İngiltere Ankara Büyükelçiliği derhal bir açıklamada bulunarak bu torpillenmeyle ilgili Mihver Devletlerini suçlamış ve olaydan ötürü Türkiye’ye üzüntülerini bildirmişti. Fakat kısa bir süre içinde İngiltere Ankara Büyükelçiliği’nin böyle bir açıklamada bulunması Almanların da dikkatini çekmiş ve hemen İngiltere aleyhinde kullanmaya başlamıştı. Çünkü II. Dünya Savaşı koşullarında denizaltıların faaliyetlerinden hemen haberdar olmak zordu. Almanlar da bu durumu basında özellikle belirtip Refah Şilepi Olayı’yla ilgili olarak İngiltere’yi suçlamıştı.

Olaydan sonra İngiltere’de destroyerlerin ve denizaltıların teslim edilmesi konusu tartışılmaya başlanmıştı. Özellikle İngiltere’nin Ankara Büyükelçiliği söz konusu araçların teslim edilmesi gerektiğini vurgulamasına rağmen Deniz Kuvvetleri geciktirilmesi taraftarıydı. Hatta İngiliz siyasetçiler de olaya müdahil olmuş bazıları denizaltı ve destroyerlerin teslimini eleştirmişti. [FO 371/30040 (R 6756/19/44), 3-5 Temmuz 1941] Çünkü kısa bir süre önce Türk-Alman Dostluk Antlaşması imzalanmıştı bu da İngilizleri rahatsız etmekteydi. İngilizler, Türkiye’yi tamamen kaybetmemek için tepkilerini asgari düzeyde tutmuştu.

İmzalayıcı devletlerin 1939 yılında Nyon Antlaşması’ndan çekilmeleri, ardından savaşın başlaması ve Mihver devletlerin saldırıları, Akdeniz’in jeostratejik ve jeopolitik durumunu daha da hassaslaştırmıştı. Winston Churchill, 1941 yılında Türkiye’yi, savaşa sokma konusunda umudunu yitirmemiş olsa da bir asker kaynağı olarak görmüştü. Almanya ise Türkiye’yi önce kesin tarafsızlığa ardından da elde edilen başarılar sonucunda aşama aşama yanına çekme gayreti içinde olmuştu (Deringil 2009: 136-137).⁴

---

⁴ Türkiye’nin dış politikası ve izlediği denge politikası için bkz. (Millman 1995: 483-508). Türkiye’nin tarafsızlığını korumak için 1940 yılında izlediği politika için bkz. Deringil 1982: 30-52).

Refah Olayı'ndan sonra İngiliz yetkililer, batırılma olayının Akdeniz açıklarında Mısır yakınlarında olmasından dolayı bir şaşkınlık yaşamıştı. Yetkililerin ilk korkusu muhtemel bir İngiliz denizaltısının Türk şilepini batırmasıydı. Büyükelçi H. Knotchbull-Hugessen, Deniz Kuvvetleri ve istihbaratı ile yaptığı yazışmalar neticesinde herhangi bir İngiliz denizaltısı veya uçağının söz konusu olayla ilgisinin olmadığı öğrenmişti. Bu durumu Türk Dışişleri Genel Sekreteri'ne de iletmişti. [FO 371/30039 (R 6557/19/44), 26 Haziran 1941] İngiltere'nin Akdeniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan Deniz Kuvvetlerine gönderilen gizli ve önemli bir mesajda "*Beyrut'tan? gelen bir Fransız denizaltısı bu olayı gerçekleştirmiş olabilir*" [FO 371/30039 (R 6557/19/44), 27 Haziran 1941].⁵ Fakat Büyükelçi Knotchbull-Hugessen, bu gizli bilgiyi ne Türk yetkililerle ne de basınla paylaşmıştı. İngiliz yetkililerine göre Fransızların Refah'ı batırmış olma ihtimali oldukça güçlüydü.

Yabancı basında da Refah'ın batırılması olayı yer almıştı örneğin The Times gazetesine göre bir denizaltı tarafından atılan iki torpidoyla Refah Şilepi batırılmıştı. Söz konusu gazeteye göre resmi olmayan bir rapora göre aynı tarihte Karadeniz'de Bartın açıklarında bir başka Türk şilepi de mayına çarparak batmış ve mürettebatı kurtarılmıştı (The Times 3 Temmuz 1941:3).

Refah Olayı'ndan sonra şilepin hangi devlet tarafından batırıldığı tartışması yaşanmış fakat herhangi bir sonuca ulaşılammış bunun yerine İngilizlerin, İtalyanların, Fransızların batırdığına dair iddialar ortaya atılmıştı. Nitekim kazazedelerden Haydar Gürsan ve İstanbul Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nda irtibat subayı Üst teğmen Kamran Evrenos da şilepin Fransızlar tarafından batırıldığını iddia etmişlerdi (Söylemez 2001: 24; Akbaş 2014: 102-103). Söz konusu olaydan bir yıl sonra Doğu Akdeniz'de Anaris adında bir Türk tanker gemisinin batırılması İtalya üzerindeki şüpheleri bir kez daha gündeme getirmişti. Denizaltının kimliğinin belirsiz olmasına rağmen olayın İtalya tarafından gerçekleştirildiği düşünülmüştü. 1942 yılında olduğu 1941 yılında da "gizemli bir patlama" sonucu batırılan Refah şilepinin de İtalyanlar tarafından batırıldığına inanılmıştı. Bu arada İtalyan basınında Türkiye aleyhinde haberlere yer verilmişti. (The Sunday Times, 19 Temmuz 1942:5) Refah Şilepi'nin, komutanlığını Yarbay Carrade Dal Pozzo'nun yaptığı İtalyan Ondina denizaltısı tarafından batırıldığı da iddia edilmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında sadece Refah değil başka Türk deniz araçları da batırılmıştı örneğin Kaynakdere, Çankaya, Hüdaverdi, Dinç Motoru. Ayrıca Türk sularında Struma Vapurunun batırılması, Milas'ın bombalanması gibi olaylar da gerçekleşmişti (Akbaş 2014:99-101,105).

⁵ İngilizler olaydan sonra Türk yetkililerine şu tarihlerde (1941 yılında) teslim etmeyi planlamışlar: Destroyerler: Sultanhisar, 5 Temmuz, Demirhisar 10 Eylül, Moravent Ağustos'un sonu, Gayret Eylül'ün sonu; Denizaltılar: Oruç Reis Ağustos'un başı, Murat Reis Ağustos'un sonu, Burak Reis Eylül'ün başı, Uluç Ali Reis Eylül'ün sonu fakat 1942 yılında Oruç Reis ve Murat Reis, 1946 yılında da Burak Reis teslim edilebilmişti. [FO 371/30040 (R 6756/19/44), 5 Temmuz 1941]

Refah olayından sonra olayın hangi devlet tarafından gerçekleştirildiği şüphesi özellikle İtalya üzerine yoğunlaşmıştı. İtalya'nın Akdeniz'deki saldırgan politikası ve Türkiye aleyhindeki faaliyetleri söz konusu iddiaları güçlendirmişti.

İhmalin Bedeli: TBMM'de Refah Tartışmaları ve İstifalar

Refah olayından sonra Türkiye, Akdeniz'de herhangi bir "güç gösterisi"nde bulunmadığı gibi, yüksek rütbeli komutanların olay yerinde incelemelerde bulunması, silahlı kuvvetlerin alarına geçirilmesi, olağan dışı uçak hareketleri ve donanmanın denize açılması gibi tutumlar içine de girişmemişti. Çünkü güç gösterisi, istenen sonuçları sağlamak bakımından olumlu olabileceği gibi, bazı durumlarda aksi sonuçlar verip, gerginliği büsbütün arttırabilirdi bu da Türkiye'yi (Mihver veya Müttefiklerin yanında) savaşa çekebilirdi (Dağ 2009: 141).

Tek-parti dönemi boyunca, ender görülen tartışmalardan biri de Refah Şilepi Olayı'dır. Konuyla ilgili tartışmalar, yalnızca parti içinde kalmamış, yönetimin kendi içinde de tartışmalara ve sert eleştirilere neden olmuş ve sonunda hükümet içinde bir siyasi bunalıma yol açmıştı. Söz konusu tartışma, Ulaştırma ve Milli Müdafaa Vekillerinin istifasına neden olmuştu (Koçak 2009:126). Refah Şilepiyle ilgili ilk resmi açıklamayı 4 Temmuz 1941'de Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan, TBMM'de yapmış ve böylelikle kamuoyu ancak 5 Temmuz 1941 tarihinden itibaren olaydan haberdar olmuştu. Arıkan mecliste olayı: "*Deniz subay erbaş ve erlerimiz, tayyare subay ve subay namzetlerimizi hamilen 23 Haziran 1941 Pazartesi günü saat 17.30'da Mersin'den Mısır'a müteveccihen, hareket eden Refah vapurunun, bilahare anlaşıldığına göre yine, aynı gün saat takriben, 22.30'da bir infilak neticesinde batmış olduğuna en büyük teessürle Yüksek Meclis'e arz etmekle acı çekmekteyim ve içim kan ağlıyor*" şeklinde dile getirmiştir (ZC 4.7.1941: 31; Cumhuriyet 5 Temmuz 1941:1,5). Arıkan, Refah'la ilgili açıklamada bulunduktan sonra olayla ilgili araştırmanın devam ettiğini belirtmişti. Böylece olay, ilk kez yetkili birinden öğrenilmiş bu da tartışmaları beraberinde getirmişti.

Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan'dan sonra söz alan İçişleri Bakanı Hilmi Uran şu açıklamayı yapmıştı: "*Bizim bugünkü teessürümüz, bizim bugünkü elemimiz, yüz bu kadar Türk çocuğunun yersiz ve lüzumsuz şekilde bir ihmalin, bir kusurun, bir aldırılmazlığın kurbanı olup olmadığı endişesinden doğmaktadır. Bizim bu endişemize görüyoruz, hükümet bugün tatminkâr cevap verecek bir mevkiye değildir. Fakat yine görüyoruz ki, hükümet de aynı hassasiyetle parmağını bu feci olayın üzerine koymuş ve hadisenin soruşturmasına başlamıştır. Biz bu soruşturmayı istiyoruz ve onu süratle, şiddetle ve hadise en küçük taksiri olanları dahi meydana atacak şekilde isabetle yapılmasını istiyoruz*" (ZC 4.7.1941: 32). II. Dünya Savaşı ortamında bu sert sözler çok da alışıldık bir durum değildi. Öyle ki İzmir Milletvekili Refik Şevket İnce, durumla ilgili düşüncesini ifade ettikten sonra konuşmasını şöyle sürdürmüştü: "*Refik Saydam Bey, (Başbakan) bu fevkalade nezaketi olan bir hadise değil mi? Bundan sizin vicdanınız sızlamıyor mu? Bu hadise bütün bir milletin vicdanını sızlatacak bir hadisedir. Bundan vicdanı sızlamayacak olan*

ancak hayvandır!...” diye sözlerine devam etmişti (Barutçu 2001: 507). Mecliste özellikle hükümet eleştirilmiş ve bu olaydan sorumlu olan her kim varsa cezalandırılmaları istenmişti. Hükümetin bu olaydan sorumlu tutulmasının nedeni gerekli önlemlerin alınmamış olması ve bir ihmal sonucu bu olayın meydana gelmiş olduğu milletvekillerin kanaatini oluşturmaktaydı. CHP Meclis Grubu’nda konuyla ilgili tartışmalardan sonra, Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan için yapılan güven oylamasında, 209 güvenoyuna karşılık, 14 güvensizlik oyu kullanılmış ve Parti Müstakil Grubu da Milli Müdafaa Vekili için ittifakla güvenoyu vermişti. Yönetimin, eleştiriler karşısında gösterdiği sert tepki, bu tür sert eleştirilere alışkın olmadığını ve ayrıca eleştirilere karşı hoşgörüsünün de bulunmadığını göstermekteydi. Tartışmalar, 5 Ağustos’ta yapılan CHP Meclis Grubu toplantısında da devam etmişti (Koçak, 2009:127-128). Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan, olay hakkında adli soruşturmanın askeri mahkeme (Örfi İdare Mahkemesi) tarafından yapıldığını ifade etmiş fakat bu açıklamaya rağmen meclisteki tartışmalar sona ermemiştir.

Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan, 1 Temmuz 1941 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği yazıda: Refah Şilepiyle “ *Vazife uğrunda maruz kaldıkları bu felaketten dolayı ölenlerin ailelerinin acılarını tahfiif ve kurtulanların uğradıkları zayıatı telafi için münasip bir miktar yardım yapılmasını*” talep etmişti (BCA, 030.10./140.5.15). Bunun üzerine çıkartılan kararnameyle ölenlerin varislerine 4.000 lira, kurtulanlardan da subaylara 800 lira, erbaş ve öğrencilere 400 lira ve erlere ise 100 lira verilmesi 4 Ağustos 1941 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştı (BCA, 030.18.01.02./95.65.20).

CHP Meclis Grubu’ndaki tartışmalardan üç-dört ay sonra Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan ve Münakalat Vekili Cevdet Kerim İncedayı, soruşturmanın sonucunu beklemeden istifa etmişlerdi. Cumhuriyet Gazetesinin haberine göre iki vekil Refah Şilepi tahkikatını kolaylaştırmak için çekilmişlerdi. Bunun üzerine her iki istifa kabul edilerek yerlerine asker kökenli Milli Müdafaa Vekâleti’ne Manisa Mebusu Emekli Korgeneral Ali Rıza Artunkal ve Münakalat Vekâletine Samsun Mebusu Emekli Amiral Fahri Engin atanmıştı (Koçak, 2009: 128-129, Akşam, 13 Teşrinisani 1941:1).

Başbakanlıktan Meclis’e gelen bir tezkereden anlaşıldığına göre: Genelkurmay tarafından yapılan soruşturma sonunda kanun ve talimatlara uymazlıkla ve dikkatsizlikle ölüme sebep oldukları ve memurluk görevlerini savsaklayıp gevşek davrandıkları kanısıyla Milli Müdafaa Vekâleti Deniz Müsteşarı Tümamiral Mehmet Ali Ülgen, Münakalat Vekâleti Taşıma İşleri Komisyonu Başkanı İbrahim Kemal Baybura, İstanbul Deniz Yollama Müdürü Binbaşı Ziya Timuçin, İstanbul Bölge Liman Başkanı Refik Ayantur, İstanbul Liman Fen Kurulu Başkanı Hayri Onur, Refah Şilepinin sahipleri Adnan Barzılay ve Pertev Benjamen, Mersin Liman Başkanı Zihni Koçak haklarında son soruşturmanın açılmasına karar verilerek kamu davası açılmış; Eski Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan ve Münakalat Vekili Cevdet Kerim İncedayı’nın yasama dokunulmazlıkları sebebiyle durumlarının incelenmeyecek yetkisizlik kararı verilmiş ve yasama dokunulmazlıkları hakkında

karar verilmek üzere dosya meclise gönderilmişti. Bunun üzerine Mecliste Recep Peker, Yusuf Kemal Tengirşenk, T. Fikret Sılay, Fuat Sirmen ve Münir Çağıl'dan oluşan bir komisyon seçilmişti (ZC 16.1.1942: 88-89; Komisyon Seçimi için bkz. ZC 2.2.1942: 217-237). Komisyon seçimi Refah Şilepi Olayı'nın tekrar tartışılmasına neden olmuş, beş kişilik komisyon hızlı bir çalışmayla birkaç gün sonra Meclis Başkanlığına raporunu sunmuştu.

Komisyon, raporunda şilepte yeterli sayıda kurtarma aracı olmadığı, mevcut kurtarma araçlarının da eksik olduğu ve şilepin sefer için incelendiğine ilişkin bir belge de bulunmadığını belirtmişti. Komisyon raporun sonuç kısmında şunlar denilmekteydi: *"Encümenimizin böyle iki sabık Vekil, mebus haklarında veya birinin hakkında tam bir mesuliyet veya âdemi mesuliyet kararına varması mümkün olamayacağından, hakikate vusul ise, ancak tahkikat ile mümkün olacağından, (...) eski Milli Müdafaa Vekili ile eski Münakalat Vekili haklarında Meclis tahkikatı açılması ekseriyetle kararlaştırılmıştır."* Fakat çoğunlukla kabul edilen komisyon raporuna, komisyon üyesi Fuat Sirmen ile Recep Peker muhalefet şerhi koymuş ve karara katılmamışlardı (Koçak 2009:131-132; ZC 2.2.1942: 217-237). Görüşmeler ve tartışmalar sonunda TBMM, eski vekiller hakkında soruşturma açılmasını gerek görmemiş ve yapılan oylamada eski vekil olan mebusların yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmamasına karar verilmişti. Olaydan sorumlu tutulan vekiller sadece bakanlık görevlerinden istifa etmiş fakat milletvekilliklerinden istifa etmemişti.

23 Haziran 1941 tarihinde meydana gelen Refah Şilepi Olayı'na, 29 Nisan 1943'de Ankara Ağır Ceza Mahkemesi bakmaya başlamıştı. Sanıklar; Milli Müdafaa Vekâleti Deniz Müsteşarı Tümamiral Mehmet Ali Ülgen, Münakalat Vekâleti Taşıma işleri Komisyonu Başkanı İbrahim Kemal Baybura, İstanbul Deniz Yollama Müdürü Binbaşı Ziya Timuçin, İstanbul Bölge Liman Başkanı Refik Ayantur, İstanbul Liman Fen Kurulu Başkanı Hayri Onur, Refah Şilepinin sahipleri Adnan Barzılay ve Pertev Benjamin ve Mersin Liman Başkanı Zihni Koçak idi. Olayın meydana geldiği günden bir yıl sekiz ay sonra yargılama 13 Aralık 1944'te sonuçlanmış karar tefhimi duruşmasıyla ancak beş oturum süren dava iddianamenin temelini Genelkurmay Başkanlığı'nın tahkikat raporu oluşturmuştu. Hazırlık tahkikatına göre olayda yasa ve talimatlara riayetsizlik, dikkatsizlik, vazifede ihmal ve ihtimamsızlıkla ölüme sebebiyet verilmişti. Bu nedenle sanıkların cezalandırılmaları gerektiği belirtilmişti. Bu iddianameyle başlayan davada sanıkların tümü isnat edilen yasa ve talimatlara riayetsizlik vesaireyi birbirini suçlayarak kendilerinin suçsuz olduklarını iddia etmişti (Kurdakul 1992:375-376).

Sonunda Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın emekliye ayrılmasından bir gün sonra mahkeme kararını vermişti. Mahkemenin kararına göre; *"Vapur harici bir infilak neticesi batmış, bu infilakın vukuu ve husulünde adı geçenlerin bir alaka ve münasebeti bulunmamış olmasına ve her ne kadar batan şilepte mevcuda yetecek kadar tahliye vasıtasının bulunmadığı anlaşılmakta ise de bu keyfiyet ölüm tehlikesini doğuran bir sebep teşkil etmemesine binaen sanıkların bu maddeyle (T.C.K. 455) cezalandırılmalarına kanun*

imkân bulunmadığı gibi bunların ve gerekse diğer sanıkların Refah Şilepinin bu işe tahsisinde, kiralanmasında, hazırlanmasında ve sefere çıkarılmasında uhdelere düşen vazifeleri ifa hususunda kasde makrun bir ihmâl, lakaydi veya herhangi bir suç teşkil edecek başka bir fiil ve hareketleri tespit edilememiş, her birini izahatlı kararda belirtilecek durumları da ceza kanununun ne 230.uncu ve ne de sair maddeleri şumulüne giren bir vasıf arz etmediğine mahkemece vicdani kanaat getirilmiştir” (Kurdakul 1992:376).

Mareşal Fevzi Çakmak da mahkemenin kararına, “CHP kodamanlarının himayelerinden sıyrıp layık oldukları cezaya çarptırılmamıştır” diyerek mahkemenin vermiş olduğu kararın adil olmadığını belirtmiştir (Akbaş 2009: 97). Refah Olayı sırasında Fransa’da Türkiye’yi Büyükelçi olarak temsil eden Behiç Erkin de söz konusu durumu “ihmalden ileri” geldiğini belirtmektedir (Erkin 2010:607). Mahkeme kararına göre kimse suçlu bulunmamış ve sanık olarak yargılanan kişilerin de beraatlarına karar verilmişti. Böylece Refah Şilepi Olayı’ndan sorumlu tutulan kişilerin mahkeme kararıyla suçsuz olduklarına kanaat getirilmişti.

Refah Faciasına neden olan 4 adet Reis sınıfı denizaltı gemisinden Oruç Reis ve Murat Reis denizaltıları 1942 yılında İskenderun’da Türkiye’ye teslim edilmişti. Diğer ikisi yani Burak Reis ve Uluç Ali Reis denizaltılarına İngiliz Hükümetince el konulmuş, II. Dünya Savaşı’na P 614 ismiyle katılan Burak Reis denizaltısı savaş sonunda 1945 yılında Türkiye’ye teslim edilmiş, P 615 ismiyle savaşa katılan Uluç Ali Reis denizaltısı ise Alman denizaltısı U-123 tarafından batırılmıştı (Akbaş 2009: 98). II. Dünya Savaşı’nda gerçekleşen duruma benzer bir durum da I. Dünya Savaşı’nda meydana gelmişti. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti, İngiltere’ye iki savaş gemisi Sultan Osman Zırhlısı ve Reşadiye Dretnotu’nu büyük maddi sıkıntılar içinde ve toplanan yardım paraları ile sipariş etmişti fakat İngiltere söz konusu iki savaş gemisine el koyarak teslim etmemişti (Fromkin 2009: 54-58). Benzer olay bu kez Türkiye Cumhuriyeti ile yaşanmış fakat Osmanlı’da olduğu gibi ciddi bir kamuoyu öfkesi (bu kez İngiltere müttefik olduğu için) gerçekleşmemişti.

Refah Şilepi Olayı, hükümet ile CHP Meclis Grubu ve TBMM arasında şiddetli tartışmalara neden olmuştu. Olay, CHP Meclis Grubu’ndaki tartışmaların ve çatışmaların sınırını ve ölçüsünü de göstermekteydi. Ölçüyü kaçıranlar ya da sınırı aşanlar, parti ve meclis dışında kalmaktaydılar ve bu durum diğer milletvekillerine de örnek teşkil etmekteydi (Koçak 2009: 133-134). Hükümete yönelik eleştiriler, Genelkurmay’ın siyasi ağırlığını koyması ile birleşince, olaydan sorumlu görülen ve şiddetli eleştirilere maruz kalan Milli Müdafaa Vekili, Münakalat Vekili ve olaydan sorumlu tutulan kişilerin beraatlarına karar verilmişti.

Refah Şehitleri İçin Çıkarılan 27 Haziran 1951 Tarihli Kanun

Refah Şilepi Olayı’nda hayatlarını kaybedenler aradan on yıl geçtikten sonra 27 Haziran 1951 tarihinde Demokrat Parti iktidarının ikinci yılında 5795 Sayılı Kanunla (Refah Vapurunda Ölen Askeri Şahısların Şehit, Dul ve Yetimlerin de Şehit, Dul ve Yetim Sayılması Hakkında Kanun) şehit kabul edilmiş-

lerdi. Kanun, Resmi Gazetede şu şekilde geçmekteydi: “23.6.1941 tarihinde batan Refah Vapurunda ölen askerî şahıslar şehit, dul ve yetimleri de şehit dul ve yetimi sayılırlar ve haklarında bu tarihten itibaren şehit dul ve yetimi hükümleri uygulanır.” 3 Temmuz 1951 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girmiş fakat şehit sayılmaları için nasıl on yıl beklenmişse maaş bağlanması da 1960’lı yılların ortalarını bulmuştu (Resmi Gazete 3 Temmuz 1951:1553, ZC 27.06.1951: 387-388).

Hava Müsteşarlığı, 1941 yılında Başbakanlığa yazdığı yazıda Refah Şilepi şehitlerinin yetimlerine de maaş bağlanmasını talep etmişti. Fakat Maliye Vekâleti, bu durumun daha sonra meydana gelecek olan olaylara örnek teşkil edeceği gerekçesiyle kabul etmemiş ve durumun görüşülmesi için konuyu Bakanlar Kuruluna havale etmişti (BCA 030.10/140.6.5). Bakanlar Kurulunda, Maliye Vekâleti, haklı bulunmuş ve daha sonra meydana gelecek olaylara örnek teşkil etmemesi için Hava Müsteşarlığının talebine olumlu yanıt vermemişti. Bu durum 1950’li yıllara kadar bu şekilde devam etmişti.

Refah Şehitleri Anıtı’nın 23 Haziran 1972’de Açılışı

13 Ekim 1941 tarihinde Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan, Başvekâlete yazmış olduğu yazıda Refah Şilepinde şehit olanlar için Mersin Asri Mezarlığı’nda ayrı bir yer tahsis edildiğini, buraya başka kimsenin gömülmemesini ve ayrılan yerin şehitlik olarak kabul edilmesini istemişti. Başvekâlet makamı da bu durumu kabul etmiş ve derhal İçişleri Bakanlığı’na gerekli emri vermişti. Başvekâlete yazılan yazıda; Refah şilepinde şehit olan “denizcilerin cesetleri Mersin Asri Mezarlığında muayyen bir mahalde defnedilmiş” olduğu belirtilmişti (BCA 030.10./193.325.12).⁶ Dahası bu mezarların yerlerinin ayrılması ve “buraya başka kimselerin defnedilmemesi lüzumu mahalli belediye reisliği nezdinde yapılan teşebbüslerle” halledildiği belirtilmekteydi. Şehitlerin ruhunu “taziz için bu denizcilerin ziyağlarından mütevellit ızdırabı ifade edecek şekilde, bir kabir yapılarak buranın şehitlik ittihaz edilmek üzere ayrılan kısma, başkalarının defnedilmemesi hususunda” gereğinin yapılması gayesiyle emir verilmişti (BCA 030.10./193.325.12).

Refah Şilepi Olayı, Mersin için şu açıdan önemliydi: II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin dünyaya açılan tek deniz koridoru Mersin- Kıbrıs- Mısır koridoru idi. Hitler, Ege adalarını işgal etmiş ve Ege Türkiye için adeta kapalı bir hale gelmişti. Dolayısıyla bu Türkiye’nin güney geçit koridoru hem güvenli hem de geçilebilir idi. Bu nedenle Mersin Limanı ve Mersin, II. Dünya Savaşı boyunca Türkiye’nin dünyaya açılan deniz kapısı olmuştu (Sözener, 2008: 24). Refah Şilepi için de en uygun liman Mersin Limanı olduğundan buradan demir almıştı.

Refah Şehitlerini anma ve şehitler için dikilecek temel atma merasimi 27 Kasım 1971’de Mersin’de yapılmıştı. Merasime Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu, Mersin Valisi, Belediye Başkanı ve Mersin halkı katılmıştı.

---

⁶ İsmail Yağcı’nın belirttiğine göre Mersin asri mezarlığında Refah Şehitliği bulunmamaktadır (<http://www.turkiyegazetesi.com/makaledetay.aspx?ID=451701>: 2012).

Eyiceoğlu, Refah Anıtı'nın yaptırılmasının nedenini şöyle anlatmıştı: *"Bir süre önce Japon Deniz Kuvvetleri Komutanın konuğu olarak Japonya'ya yaptığım gezide 18 Eylül 1890 tarihinde bir tayfuna tutularak Oşima Körfezinde batmış olan Ertuğrul Okul gemimizde şehit düşmüş olan personel adına dikilmiş abideyi ziyaret etmiş ve huzurlarında huşu ile eğilmiştim. Bu ziyaret bana bu abidenin bir eşinin Mersin'de Refah Şehitlerimiz için dikilmesi fikrini ilham etti. Bu şekilde dünyamızın birbirinden binlerce mil ötesindeki Türk Deniz Şehitlerinin ruhları kucaklaşacaklardı."* 1971'de Refah Şehitleri Anıtı için atılan temel, 1972'de tamamlanmış ve 23 Haziran 1972'de görkemli bir törenle anıt açılmıştı (Deniz Kuvvetleri 1972: 115-116). Böylece Japonya'daki (Oşima Adasında) Ertuğrul anıtına kardeş bir anıt olan Refah Şehitleri Anıtı Mersin'de yapılmıştı.

SONUÇ

Akdeniz'de Türk bandıralı Refah Şilepi, 23 Haziran 1941 tarihinde torpillerle batırılmış 168 kişi hayatını kaybederken sadece 32 kişi kurtulabilmişti. Söz konusu olaydan sonra Türkiye, durumu kabullenerek herhangi bir tarafı suçlamak yerine "yatıştırma (Apaisement) politikası"na benzer bir uygulamayı tercih etmişti. Türkiye bir taraftan pasif politika uygularken diğer taraftan herhangi bir güç gösterisine de girişmemişti. II. Dünya Savaşı'nın şiddetli bir şekilde devam ettiği ve her iki tarafın (Mihver ve Müttefik) Türkiye'yi savaşa sokma amacı gütmeleri Türkiye'nin temkinli bir politika izlemesine yol açmıştı. 22 Haziran'da Almanların, Sovyetlere saldırması Türkiye'nin "Polonya Sendromu"ndan bir nebze de olsa kurtulmasını sağlamıştı.

Türkiye, II. Dünya Savaşı boyunca tarafsız kalmak ve işgale uğramamak için büyük çaba harcamış fakat altı yıl süren savaş, Türkiye'yi dolaylı da olsa etkilemişti. Bu etkilerden biri de Refah Şilepi Olayı'dır. Çünkü gerek Mihver gerekse de Müttefik Devletler, Türkiye'yi savaş ortamına çekmek için hem tehditlerde hem de vaatlerde bulunmuş fakat Türkiye, savaş ortamında tarafsız kalmaya büyük özen göstermişti. Uluslararası hukuka aykırı olmasına rağmen savaş boyunca çok sayıda Türk bandıralı gemi batırılmış fakat Türkiye, Refah Şilepi Olayı'nda olduğu gibi durumu protesto etmekle yetinmiş ve kamuoyunun tepkisini asgari düzeyde tutmaya çalışmıştı. Türkiye'nin Refah Şilepi Olayı'nda sert tepki vermemesinin nedenlerinden biri de İkinci Dünya Savaşı boyunca izlemiş olduğu denge politikasıdır. Denge politikasının da gereği olarak her hangi bir tarafla karşı karşıya gelmemeye büyük özen göstermişti. Refah Şilepi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin ne ilk ne de son batırılan gemisi olmuş, savaş sırasında gerek Müttefik gerekse Mihver devletler Türkiye'yi savaşa çekme gayreti devam etmişti.

1941 yılında meydana gelen olayda hayatlarını kaybedenler ancak 1951 yılında şehit olarak kabul edilmişti. Refah Olayı'na neden olan 4 adet Reis sınıfı denizaltı gemisinden ikisi 1942 yılında İskenderun'da Türkiye'ye teslim edilmişti. Fakat Burak Reis ve Uluç Ali Reis denizaltı gemilerine İngiliz Hükümetince el konulmuş savaştan sonra 1946'te sadece Burak Reis teslim edilmiş Uluç Ali Reis ise savaş sırasında Almanlar tarafından batırıl-

mıştı. İngiltere, 1941'de Türkiye'ye vereceğini vaat ettiği denizaltı gemilerini maalesef taahhüt ettiği tarihte teslim etmemişti. İngilizler, denizaltıları 1941'de vermeyi taahhüt etmelerine rağmen 1942'de sadece ikisini teslim etmişti. Bu durum akıllarda soru işaretine neden olduğu gibi Almanların propagandasına da maruz kalmıştı. Benzer bir durum I. Dünya Savaşı sırasında da yaşanmış ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nin sipariş ettiği iki savaş gemisini teslim etmemişti.

TBMM tarafından Refah Şilepi ile ilgili açılan soruşturma, 18 Aralık 1941 tarihinde sonuçlanmış ve istifa etmiş olan bakanlar suçsuz görülmüş daha sonra ikinci dereceden sorumlu kişiler için açılan dava da beraatla sonuçlanmıştı. Refah Şilepi Olayı, Hükümet ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak arasında kırılma noktalarından birini teşkil etmişti. Fevzi Çakmak'ın görevinden ayrılmasından hemen sonra Refah Şilepi Olayı ile ilgili mahkemenin sonuçlanması dikkat çekiciydi.

Refah Şilepi'nin hangi devlet tarafından batırıldığı günümüze kadar tespit edilemediği gibi herhangi bir devlet de olayı üstlenmemiştir. Türk belgelerinde olayı aydınlatacak bir belgeye ulaşılamamış fakat İngiltere'nin Deniz Kuvvetleri ile yapmış olduğu yazışmalarda olayın Fransızlar tarafından gerçekleştirilmiş olabileceği ifade edilmektedir. Refah Şilepi'nin Fransa veya İtalya'nın denizaltısı tarafından batırıldığı iddia edilmesine rağmen hangi devletin yaptığı kesinlik arz etmediği gibi bahsi geçen devletler de söz konusu durumu gerçekleştirmediklerini belirtmişlerdir.

KAYNAKÇA

A) Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu: 030.18.01.02.Yer Numarası: 58.77.11, 10 Ekim 1935.

BCA, 030.10./193.325.12, 15 Ekim 1941.

BCA, 030.10.0.0./140.5.15, 1 Temmuz 1941.

BCA, 030.10.0.0./140.6.5, 23 Kasım 1942.

BCA, 030.10/ 169.173.9, 12 Eylül 1940.

BCA, 030.18.01.02./95.65.20, 4 Ağustos 1941.

BCA, 030.10/140.5.25, 15 Eylül 1942.

The National Archives (NA)

FO, 371/30040

FO, 371/30039

B) Telif Eserler

AKBAŞ, Rahmi (2014). *İkinci Dünya Savaşı'nda Batırılan Bir Türk Gemisi Refah Şilepi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

---- (2009). "Bir Hüzün Kaynağı Refah Faciası", *Türk Yurdu*, 29/262: 93-98.

Akşam, 13 Teşrinisani 1941

Akşam, 27 Haziran 1941

ARSLAN, Esat (2001). "Refah Faciasının 60'ıncı Yıl Dönümünde Kara Harp Okulu 1941 Yılı Mezunu On Altı Şehidimiz", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 370: 80-86.

- BARUTÇU, Faik Ahmet (2001). *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, Cilt:1, Ankara: 21.Yüzyıl Yay.
- Cumhuriyet*, 27 Haziran 1941
- Cumhuriyet*, 28 Haziran 1941
- Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1941
- Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1941
- DAĞ, Ahmet Emin (2009). *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay., İstanbul.
- Deniz Kuvvetleri Dergisi* (1972). "Refah Şehitleri Anıtının Temeli Atıldı", (Merkez Dairesi), 78/ 476:115-117.
- Deniz Mecmuası* (1941). Fevkalade Nüshası, 362, İstanbul: Deniz Matbaası.
- DERİNGİL, Selim (2009). *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- (Jan., 1982), "The Preservation of Turkey's Neutrality During the Second World War: 1940", *Middle Eastern Studies*, V. 18, No. 1: 30-52.
- DİLEK, Mehmet Sait, (2012). "Akdeniz'de Yaşanan Güvenlik Sorunu ve Büyük Güçlerin Politikası (1936-1939)", *Turkish Studies*, C. 7, S.4: 1519-1540.
- ERKİN, Behiç (2010), *Hatırat*, haz. Ali Birinci, TTK Yay., Ankara.
- Hürriyet*, 1 Temmuz 1972.
- Hürriyet*, 29 Haziran 1972.
- FROMKIN, David (2009). *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York, Henry Holt and Company.
- KOÇAK, Cemil (2009). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt:2, İstanbul: İletişim Yay.
- KURDAKUL, Necdet (Haziran 1992). "Refah Gemisi Faciası", *Tarih ve Toplum*, 102: 373-376.
- METEL, Raşit (Mart 1995). "Refah Şilepini Fransız Denizaltı Gemisi Değil, İtalyan Denizaltı Gemisi Batırdı", *Deniz Kuvvetleri Dergisi* 562: 85-88.
- MILLMAN, Brock (Jul., 1995), "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*, V. 31, No. 3: 483-508.
- ÖNDEŞ, Osman (Haziran-Temmuz 2011) "Bizi Ölüme Gönderiyorsunuz", *Atlas Tarih* 7: 112-117.
- (2006). *Refah'ı Kim Batırdı?*, İstanbul: Denizler Kitabevi.
- Resmi Gazete*, 3 Temmuz 1951, Sayı: 7850.
- Sabah*, 23 Nisan 1990.
- Son Posta*, 27 Haziran 1941.
- SÖYLEMEZ, Haşım (10 Mart 2001). "Refah'ı Kim Batırdı", *Aksiyon* 327.
- SÖZENER, İsmail (2008). *Mersin'de Askeri Deniz Okulları*, Yüksek lisans tezi. Mersin: Mersin Üniversitesi.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (ZC) (4.7.1941). Devre: VI, Cilt:20, İçtima:2, İnikat: 73.
- (27.06.1951). D: IX, C:8, İç:1, İ: 95.
- (4.7.1941). D: VI, C:20, İç:2, İ: 73.
- (16.1.1942). D: VI, C:23, İç:3, İ: 27.

Evren Küçük

----- (2.2.1942). D: VI, C:23, İçt:3, İ: 34.

The Sunday Times, 19 Temmuz 1942.

The Times, 3 Temmuz 1941.

TÜRKMEN, Zekeriya (1999). "Türk Basınında Çıkan Haberlere Göre, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'ni Savaş Ortamına Çekme Gayretleri", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, (Sunulmayan Bildiriler), İkinci Dünya Harbi ve Türkiye, Ankara: Genelkurmay Basım Evi.

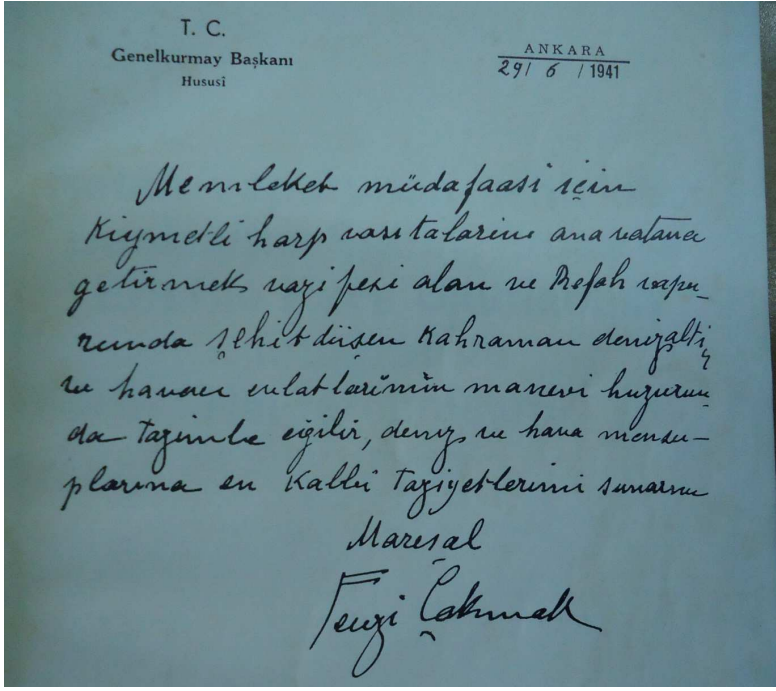
Ulus, 27 Haziran 1941.

ÜNAL, Ertan (Haziran 2006). "Refah Faciası", *Popüler Tarih*, 2006/70: 54-64.

Yeni Sabah, 28 Haziran 1941.

EK-4 Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Taziye Mesajı⁸

EK-5 Refah Şilepi⁹

⁸ (Deniz Mecmuası, 1941)

⁹ http://www.dzkk.tsk.tr/turkce/personel/egitimmerkezleri/denizalti/turkce/DDTS_RefahF_F_13.htm

Büyük Güçlerin Mücadelesinde Akdeniz: Refah Şilepi Örneği

EK- 6 Refah Şilepi'nden Kurtulan bir grup asker¹⁰

EK- 7 Refah Şehitleri Anıtı Açılışında Hatıra Madalyonu Beratı¹¹

¹⁰ (Deniz Mecmuası, 1941)

¹¹ (Popüler Tarih: 2006)

EK- 8 Refah Şehitleri Anıtı Açılışında Hatıra Madalyonu 23 Haziran 1972¹²

EK- 9 Refah Şilepinden Kurtulanlardan Bazıları (Adana, Karataş)¹³

EK- 10 Refah Şehitleri Anıtı, Mersin¹⁴

¹² (Popüler Tarih:2006).

¹³ (Deniz Mecmuası, 1941)

¹⁴ Fotoğraf: Evren Küçük

Büyük Güçlerin Mücadelesinde Akdeniz: Refah Şilepi Örneği

EK- 11 Refah'ın bir Fransız denizaltısı tarafından batırılmış olabileceğine dair İngiltere Akdeniz komutanlığından gelen gizli mesaj. ¹⁵

(128472) W148360 0584 3/40 5,000 pads 10ASL10 51-6386

INDEXED
MESSAGE.

Handwritten: RECEIVED: —
DATE 27.6.41.
TIME 2036.

SECRET.

From C. in C. Mediterranean.

Naval Cypher D by W/T.

Addressed Admiralty repeated C.S.15.

IMPORTANT.

116. Your 0132/27th. ⁴

(a) Confirmed B.

(b) Only information other than that in your 1634/26th is that one boat with 3 (?) Turkish Naval Officers 23 Naval ratings and 2 ships crews landed Maratash 2030/24th.

There is possibility that this might have been French Submarine operating from (?Beirut).

1839/27.

Advance copy sent Ops. O.D. O.I.C.

⁴ re Turkish REFAH.

1st Lord.
1st S.L.
4th S.L.
5th S.L.
V. C. N. S.
A. C. N. S. (7)
A. C. N. S. (7) (2)
Naval Sec.
N.A. 1st S.L.
Capt. Pim, Admiralty House.
Ops. (4)
O.D. (5)
D.N.I. (4)
D.T.D. (1)
O.I.C.
D. of P. (3)
Cdr. Holbrook.
D.S.D. 9.
D.A/S. 7.
I.F. (3)
V.D. Admiral Herman Hodge.
D.P.D.
D.S.D. (2)
M. (2)
D.N.A.D.
M. 36.
M. 34.
F.O.

PA.

¹⁵ FO, 371/30039 (R 6557/19/44), 27 Haziran 1941.

KARADENİZ BÖLGESİNDEKİ BİZANS ESERLERİ

Sevcan YILDIZ*

ÖZET

Bizans İmparatorluğu, dünya tarihinin en uzun ömürlü devletlerinden birisi olup, Bizans İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle kurulduğu kabul edilmektedir. Hüküm sürdüğü yıllar boyunca kendine özgü mimari eserler bırakmış, Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması ile birlikte özellikle kilise mimarisinde büyük eserler ortaya çıkartmıştır. Günümüzde o dönemde yapılan kiliseler Hıristiyanların hac merkezi olarak kabul edilmektedir. Karadeniz Bölgesinin Trabzon iline bağlı Sümela Manastırı da hac merkezlerinin en önemlilerindedir. Karadeniz Bölgesi, Bizans eserleri bakımından Anadolu'daki iyi korunmuş bölgelerden bir tanesidir. Çalışmada Karadeniz Bölgesi'nin tercih edilme nedeni, Bölgedeki eserlerin korunmuş olması ve bir bölümünün hala ayakta olmasıdır. Çalışmada Karadeniz Bölgesinde yer alan Bizans eserlerinin tarihsel süreçleri incelenmiştir. Çalışma, Bartın, Zonguldak, Ordu, Trabzon, Rize ve Amasya illerinde Bizans egemenliği sırasında yapılan antik kentler ve kiliseleri kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Bizans, Turizm, Antik Kent.

ABSTRACT

The Byzantine Empire is one of the longest-lived states in world history and is considered to have been formed by the division of the Byzantine Empire into the Roman Empire. During the years he ruled, he left his own architectural monuments, and with the spread of Christianity, he found great monuments, especially in church architecture. Today, the churches built at that time are regarded as pilgrimage centers of Christians. The Sumela Monastery of the Black Sea Region of Trabzon is also the most important of the pilgrimage centers. The Black Sea Region is one of the well-preserved regions of Anatolia in terms of Byzantine monuments. The reason why the Black Sea Region is preferred in the study is that the monuments in the region are preserved and some of them are still standing. The historical process of the Byzantine monuments in the Black Sea Region has been examined in the study. The study covers ancient cities and churches built during Byzantine rule in Bartın, Zonguldak, Ordu, Trabzon, Rize and Amasya.

Keywords: Black Sea, Byzantium, Tourism, Ancient Towns.

---

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, sevcanyildiz@gmail.com

1. BARTIN

Bu bölgede, Bizans yapılarına sahip birkaç yerleşim yeri vardır. Bizans'ın taşra sanatı, 1204'ten 1461'e kadar Bizans'tan ayrı küçük bir devletin başkenti olan Trabzon'da (Trapezus) temsil edilir. Komnenoslar'ın sarayından kalenin yukarı kesiminde sur duvarı üzerine oturan ancak ikiz pencereleri olan, bir duvar parçası kalmıştır. Buna karşılık dini mimari burada oldukça iyi korunmuş birçok kiliselerle kendini gösterir. Bu yapılarda da Trabzon ve çevresine özgü, esas Bizans sanatından farklı bazı teknik ve estetik özelliklerin varlığı görülür. Mimaride düzgün yontulmuş taşlar kullanılmış. Dış cephelerde bir süsleme yapılmamıştır. Kiliselerin plan bakımından esas eksen üzerinde ince ve uzun oldukları görülür. Kubbeler ise daha çok Kafkasya yapılarındaki gibi çokgen köşelidir (Eyice 1982:608).

1.1. Amasra

Amasra'nın iki limanına da hakim konumda olan kale, Roma yapılarından çıkartılmış malzeme ile yapılmıştır. 861 yılında yapıldığı tahmin edilen kalenin birçok Cenova arması ile bezeli oluşu dikkat çekmektedir. Surların içinde bugün camiye dönüştürülmüş iki kilise vardır. Bu kiliseler, mimari özelliği bulunmayan, üzerleri çatı ile örtülmüş tek nefli sade yapılardır (Deniz vd 1995: 95).

14. yüzyılın ortasından 1461 tarihine kadar Cenova'nın kolonisi Amasra'da ve çevresinde pek çok Bizans dönemi yapıları bulunduğunu, karşılaşılan bazı işlenmiş mimari parçalar kanıtlamaktadır. Burada limanın dışında Karadeniz'in bütün şiddetine açık, Büyükkada denilen bir kayalık tepesinde kurulan bir manastırın kalıntısı olan kilise ise, Yunan haçı biçimindeki planın bir örneğidir. Gerilerdeki bir yerden Amasra Müzesi'ne getirilen büyük ve işleniş bakımından güzel, değişik tipte bir sütun başlığı, Bizans sanatının bazı iddialı binalarının bu uzak ve ücra sayılabilecek yerlerde de yapıldığını gösterir (Eyice 1982: 608).

1.2. Kaleler

Boztepe ada kütesini iki kat halinde savunmaya alan Sormagir Kalesi, 6 burçla desteğe alınmış 200 m. boyundadır. Burç ve surların üst kesimleri, liman yapımlarında sökülüp taşları alındığından özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Buradaki ilk burç çıkıntısına halk Yapıcaık Bedeni adını vermiştir. Surların eteğinde ise eskiden yelkenlilerin bağlandığı Ortapalamar denen babalar vardır. Boztepe ve Zindan mahallelerini kuşatan iki ayrı sur manzumesi Kemere denen bir köprü ile irtibatlandırılmıştır.

Karanlıkyer Kemere aynı zamanda iki adayı birleştirir. Bu büyük savunma burcu bir Roma yapısı olup dış cepheleri Bizans döneminde onarım görmüştür. 8 m.lik dehliz, tüm duvar ve Karanlıkyer içkapı süveleri ile kırılan mermer alınlık çerçevesi ve Bizans dönemindedir. Bu bölümün Zindan mahallesini çeviren bazı bedenlerle birlikte en geç 7. yy.'da yapıldığı söylenebilir. Oysa Sormagir bedenlerinin ve Zindan kalesi duvarlarının büyük kısmı genellikle 9. ve 10. yy.larda inşa edilmiş olup, sonraki dönemlerde de sık sık onarılmıştır.

Amasra Kalesi de deniz ve Zindan Mahallesi'ni kuşatan asıl duvarlar 300 m. boyunda, 50 m. eninde dikdörtgen bir alanı çevreler. Kalenin doğu kesimi 1/3 oranında ayrılarak bir iç kal olarak daha yüksek surlar ve kulelerle savunmaya alınmıştır. Güneye bakan kara surlarının önünde Hisarpeçe (ön-kale) bulunmakla beraber bu alçak duvarlar ve alttaki hendek tahrip olmuştur. Küçük Liman Kapısı ile Büyük Liman Kapısı arasındaki 300 m.lik sur sırası 7 burç ve kule ile savunmaya alınmıştır. Her iki kapının da 14. ve 15. yy.larda Cenovalılar tarafından ön duvarlar ve kapılar yapılarak daha iyi savunmaya alındığı dikkati çeker.

Amasra kaleleri yer yer görülen kule boşlukları; iç taksimatları; surların muhtelif yerlerine yerleştirilmiş bulunan Cenova Armaları; örgüde kullanılan Eros, medusa, kartal, öküz başı vb. figürlü taşları, Roma imparatorlarının adlarını da içeren yazılı parçaları; savunma tertibatları ile günümüzde bile ortaçağ havasını yaşatan ve bütünlüğü bir ölçüde korunmuş önemli bir eserdir (Sakaoğlu 1999:197).

1.3. Büyükada'daki Kilise-Manastır

Bizans döneminde ünlü olan buradaki tapınak, Osmanlılar zamanında boş kalmış ve kendiliğinden yıkılmıştır. Döşeme mozaiklerini ve temellerini ise definciler sökmüşlerdir. Yapılan bilimsel etütler sonucunda burasının; bir Narteks ile köşe oda ve apsislere yer verilerek orta mekana Haç planı sağlanmış bir Kilise olduğu açıklanmıştır. Büyükada'nın, Amasra'dan 150 - 200 metre kadar açıkta ve her türlü havada kolayca gidilip gelinemeyecek bir konumda olması dikkate alınınca Büyükada kilisesinin yanındaki diğer binalarla bir külliye niteliğinde ve manastır işlevinde olduğu muhakkaktır. Adanın güney - batı eteğinden başlayıp, tepeye doğru devam eden kaya basamaklarına ulaşıyordu (Sakaoğlu 1999:205).

1.4. Oyma Mağaralar

Büyük Tepe'nin doğuya ve batıya bakan yamaçlarında, oval birer ağızdan girilen kare planlı iki mağara vardır. Bunlardan batı tarafta, Dökük mevkiinde kalanı, 8. yy. sonlarında Georgios'un inzivaya çekildiği yer bilinir. Doğu yamaçtaki oyma mağara biraz daha geniş ve çift sedirlidir. Bunların inzivagah olasılığı kadar birer mezar odası olmaları da düşünülebilir. Benzeri mağaralar, Dökük- Tarlaağzı arasında Kadırğa Burnu'nda, Bostanlar köyü yakınında da vardır (Sakaoğlu 1999:205).

Ayrıca Kaleiçinde Fatih Camii deniz ibadethane 9. yy. sonlarında inşa edilmiş eski bir Bizans kilisesidir. 19 x 11 m. boyutundaki yapının Narteks bölümü kaldırıldığı gibi, ambon çıkıntısı da mekana katılmıştır. 1460'da Camiye içkale kesiminde, eski bir şapelden çevrilme, minaresiz bir mescit bulunur. Önceki gibi bu da 9. yy.'da çok itinalı bir tuğla - taş örgü sistemi ile yapılmıştır. 15. yy.'da mescide dönüştürülmezden önce, duvarları ambonu, narteksi, Bizans kiliselerinde görülen tarzda renkli ve dinsel konulu duvar resimleriyle dolu iken ince bir sıva tabakası ile kapatılmış; son yıllarda yıkılmaya terk edilen binanın düşen sıva tabakaları altında bu eski resimler yer yer ortaya çıkmıştır (Sakaoğlu 1999:202).

2. ZONGULDAK

2.1. Ereğli

Ereğli’de (Herakleia) çıkıntılı apsisi ve içinde iki sıra sütunla ayrılmış nefleri olan Helenistik bir bazilikanın bir kısmı bugün camii olarak kullanılmaktadır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre, kenti çeviren taşlarla yapılmış olan surlar Bizans döneminden kalmadır. Bunların arasında bulunan uzun bir yazıt Porphyrogennetoslar’dan biri tarafından yaptırılan bir deniz fenerinden bahseder. Bu unvan babasının imparatorluğu sırasında dünyaya gelen prenlere mahsus olduğundan, kime ait olduğu anlaşılmamaktadır. Söz konusu fenerin yazıtın üstünde bulunduğu kulenin tepesine ait olduğu tahmin edilmektedir. Bizans sanatında şimdiye kadar bu türden bir eser tanınmadığından, Ereğli’deki bu yazıt büyük bir tarihi değere sahiptir. Kentin dışında bir vadinin içinde, ilkçağ’ın tanrılarından Herakles (Ereğli adını ondan almıştır)’in maceraları ile bağlantılı görülen bir dizi büyük mağaralar vardır. Paganizma döneminde kutsal olarak kabul edilen bu mağaralar Bizans döneminde de kutsallığını sürdürmüştür. İçlerinde su bulunan bu mağaralardan bir tanesi işlenerek, düzeltilmiştir. Bir başkasında ise, suyun dışında kalan kısmın tabanı bütünüyle bir döşeme mozaiği ile bezenmiştir (Eyice 1982: 608).

3. ORDU

3.1. Fatsa

Aynı kıyı şeridindeki Fatsa yakınında Boleman’da denize hakim tek nefli küçük bir Bizans kilisesi üzerine oturtulmuş Haznedar – oğullarına ait eski bir Türk evi bulunmaktadır. Bu kilise mimari açıdan büyük bir önem taşımaz, fakat bulunduğu yer ve bir ev ile bütünleşmesi ona çok değişik ve romantik bir görünüm verir (Eyice 1982: 608).

4. TRABZON

Karadeniz kıyılarının zümrüt kenti Trabzon, doğal, tarihsel, arkeolojik ve sosyo – kültürel değerleri yönünden çok zengindir. Birçok akınlara uğrayan Trabzon bir süre de Bizanslıların yönetiminde kalmıştır. 1204 yılında Latinlerin İstanbul’u ele geçirmeleri üzerine kentten kaçan Alexis Komnen Trabzon’a gelerek burada 250 yıllık bir süre egemenliğini sürdüren Trabzon – Komnen imparatorluğunu kurmuştur. Bu imparatorluk 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet’in Trabzon’u ele geçirmesi ile yıkılmıştır. Yavuz Sultan Selim’in şehzadeligi sırasında Valilik yaptığı, Kanuni Sultan Süleyman’ın doğduğu bu kentte; günümüze kadar sağlam kalabilen pek çok tarihsel anıt vardır. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinden kalan anıtların en eski ve en önemlisi Trabzon Kaleleridir (Anonim 1985: 7).

4.1. Kale

Kale yapımı çok eski tarihlere gitmekle beraber, Bizanslılarca VI. yüzyılda genişletilerek yeniden inşa edilmiştir. Osmanlılar döneminde çeşitli onarımlar gören kaleye ayrıca yeni bölümler eklenmiştir.

Güneyden kuzeye doğru uzanan surlar ve burçlardan oluşan kalenin bölümleri, yukarı hisar ya da iç kale, orta hisar ve aşağı hisar diye anılmaktadır (Dilaver 1997: 88).

4.2. Azize Anna Kilisesi

Osmanlı öncesi dinsel mimari yapıtlardan günümüze kalan en eskisi, Çarşı Mahallesiindeki Küçük Ayvasıl (Azize Anne) Kilisesidir. VI. yüzyılda yapılan kilise, nartekssiz 3 nefli bazilika örneğidir (Dilaver 1997: 88).

İlk Hıristiyanlık döneminden kalan bu bazilikanın içindeki iki sütun ve başlıklar Roma stilini simgelemektedir. Sıva ile kaplanmış bulunan iç duvarlarında freskler bulunmaktaydı. Güneydeki kapısının üstünde Roma döneminde yapıldığı anlaşılan mermer bir kabartma vardır. Bu kabartmanın eski bir tapınaktan alınarak buraya konulduğu sanılmaktadır (Anonim 1985: 88).

4.3. Ayasofya Kilisesi

Kilise şehrin batı yönünde, merkeze 2 km uzaklıkta manastır kompleksi içinde yapılmış bir kilisedir. Trabzon'daki Komenos Devleti Krallarından I. Manuel zamanında 1250-1260 yıllarında yapıldığı kabul edilmektedir. Kilisenin yerinde eski bir yapının varolduğu sanılmaktadır. Kuzeydeki dört sütunlu ve 3 apsisli Sapel yapıdan daha eskidir. Yapının 25 metre batısındaki Çan Kulesi 1427 yılında yapılmıştır (Anonim 1997: 19).

Kommenoslar döneminden kalan dinsel yapılar arasında kuşkusuz en önemlisi ve en iyi durumda olanı Ayasofya Müzesi'dir. (Ayasofya kilisesi). Bina, surların batısındaki denize yakın bir platform üzerine XIII. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. Bizans imparatorluğu'nun, dar sınırlar içinde yaşam savaşı verdiği son dönemlerinde (Paleologoslar döneminde) görülen canlı ve yüksek sanat hareketlerinden hemen önceki dönemin en ilginç yapılarının biridir. Kapalı Yunan Haçı planıyla IX. yüzyıldan beri Bizans mimarisinde pek uygulanan biçiminin yanı sıra, düzgün taş işçiliği ve Kafkas yapı geleneği etkisindeki bazı bölgesel özellikleriyle dikkat çekmektedir (Dilaver 1997: 88).

Trabzon Ayasofya'sı esasında bir Bizans yapısı olmasına karşın dış süslemeleri eklektik (karışık) bir özellik gösterir ki, zamanının politik güçlerinin hedefi durumundaki bir başkentte buna şaşmamak gerekir. Kilisenin güney cephesi, çoğu, konu bakımından ilgisi olmayan, bir dizi oymalı taş süslemeye sahiptir. Bunların düzenlenmesi ve özellikleri, Rusya'nın Vladimir-Suzdal bölgesindeki XII. Yüzyıl kiliselerinin ve özellikle de Vladimir'deki 1195-1200 tarihli St. Dimitri Kilisesi'nin, cephelerinde görülen daha özenle işlenmiş taş kabartmalarını andırır. Bu ikinci gruptaki kiliselerin taş süslemelerinin Rus sanatının eşsiz bir yeri vardır. Bazı bilim adamları, Gürcü Prensiğinin ikinci hükümdarı Andre'nin Trabzon Rum İmparatoru I. Aleksios'un kuzeni Gürcü kraliçesi Tamara'nın kızlarından birisi ile evlenmesini göz önünde bulundurarak bu süslemelerde bir Gürcü etkisinden söz ederler. Pontus bölgesi başkentinde, Gürcü öğeleri, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında da kendisini hala kuvvetle hissettirdiğine göre, Trabzon

Ayasofya'sı için de aynı etkiden söz etmek mümkün olabilir. Fakat Trabzon Ayasofya'sının güney cephesindeki taş süslemelerin hepsi de aynı özellikleri taşımaz. Bu taşlardan ikisi tamamen birisi de kısmen Selçuk karakterindedir; batı cephesindeki dış narteks girişinde Selçuk üslubunda dokuztaş süsleme vardır; kuzey cephesinde, belki de önemli örnekleri içeren on iki parça yanında Doğu karakterli açık ve koyu renk taşlarla yapılmış süslemelere rastlanır. Kilisenin içinde ise, bir zamanlar çok güzel mermer bir dolguya sahip olduğu anlaşılan yuvarlak bir zemin parçası, apsisin içine yerleştirilmiş ufak bir taş ve yedi tane resimli süsleme de aynı üsluptadır. Yirmi yedi parça taş süsleme aynı elden çıkmadığı gibi tamamen Selçuklu havasını taşıdığı da söylenemez. Buna karşılık on beş parça tamamen Selçuklu özelliklerini gösterirken karışık üsluptaki öteki parçaların Selçuklu tarzında çalışan yabancı ustalar tarafından yapıldığı söylenebilir. Fakat yapılış şekillerine bakılınca, bu taş parçalarının, süsledikleri bölümlerle aynı zamanda işlendiği; hepsinin kilise için kullanılan taştan yapıldığı ve dış narteksin girişindeki bal peteği sütun başlıkları dışında, orijinal yapının ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu hemen anlaşılır (Rice 1997: 73).

Yapı, taş süsleme ve freks bakımından çok zengindir. Güney portiginin alındığında bir friz halinde Adem ile Havva'nın cennetten kovulmaları anlatılmıştır. Kemerin kilit taşı üzerinde Komnenoslar'ın sembolü, tek başlı kartal motifi bulunmaktadır. Bu cephede ve diğer cephelerde benzer kuş figürlerine hayali yaratıklara, geometrik ve bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Özellikle batı cephesindeki mukarnaslı nişler, sütun başlıkları kuzey cephedeki geometrik kompozisyonlu madalyonlar Selçuklu taş süslemeciliğin örnekleridir. Bu süslemelerde Selçuklu ve Gürcü ustaları birlikte çalışmış olmalıdır.

Restorasyon sırasında, özellikle narteks bölümünün freksleri iyi durumda ortaya çıkarılmıştır. Apisinin yarım kubbesinde tahtta oturmuş Merem, sema üzerinde Hz. İsa'nın göğe çıkışı tasvir edilmiştir. Ana kubbede pantakrator İsa, pantantifler üzerinde Hz. İsa'nın doğumu, haç üzerinde ölümü, cehenneme inişi, vaftiz sahneleri bulunur. Ana mekânın batısındaki tonozun güneyinde son akşam yemeği sahnesi görülür. Nartekste Hz. İsa'nın mucizeleri, İncil yazarlarının sembolleri gibi fresklere yer verilmiştir (Anonim 1997: 20).

Üçü ayrı topluma (Selçuklu / Moğol / Bizans) açılırcasına, üç girişli Ayasofya'nın güney revağının üstünü yarım bir kemer tutmaktadır. Kemerin kilit taşının tam üstünde, tek başlı kabartma bir Komnenos kartalı vardır. Açıkça, savaşçı, güneyli ve kurumlu Selçuk Kartalı'nın bir kopyasıdır. Haç biçimindeki pencere boşluğunun tam üstüne denk düşmektedir. Ayrıca, doğu yüzünde de bir başka kartal da evcil, yazgısına boyun eğmiş, uysal bir Karadeniz kartalı biçimindedir. Ana kubbenin altındaki çoğu gitmiş azı kalmış renkli taban mozaığının bile, Selçuklu etkileri yansıttığı söylenebilir.

Kimi sütunlar eksik, zeminde kesilmiştir. Şu anda içinde güvercinler uçuşan tapınağın duvarları, kemerleri, tavanı, pencereler arası, İncil'den alınmış sahneleri resimleyen freskolarla bezenmiştir. Özellikle ikisi dikkat

çekicidir: Biri, Son Akşam Yemeği; öbürü, Roma Valisi Pontius Pilatus'un ellerindeki kanı suyla yıkamasını (suçsuz olduğuna gönderme) anlatılır.

Öte yandan kuzey kapısında, batıdan doğuya doru ve kapı kemerinde dört aziz bulunur. Pencerelelerin arasına da on iki havari yer alır. Bu arada Batı duvarında da Cennet ve Cehennem sahneleriyle Dünyanın Sonu freskosu yer alır. Güney cephesinde, sağdan sol insanın yaratılışı – tüm önemli dönüm noktalarıyla birlikte – friz halinde verilmiştir (Kökden 1995: 90).

4.4. Arafil Boyu Camii (St. Philips Kilisesi)

III. Alexios'un (1349 – 1390) kızı Anna tarafından yaptırılmıştır. Bizans stilini yansıtmaktadır. 1461 yılından sonra da bir süre Ortodoksların tapınağı olarak kullanıldıktan sonra 1665 yılında camiye çevrilmiştir (Anonim 1985: 8).

4.5. Maşatlık Kaya Kiliseleri (St. Sabbas)

Kentin güney doğusunda Boztepe eteklerindeki bu mağaraların Hıristiyanlığın ilk yıllarında kullanıldığı sanılmaktadır. Bu kaya kiliseleri, sonradan XIV. ve XV. yüzyıllarında Bizanslılar tarafından yaptırılan üç kiliseyi de içine alan büyük bir manastırla bütünleştirilmiştir. Günümüzde kalıntılara rastlanan bu manastır ve mağaralar da değerli freskler bulunmaktaydı (Anonim 1985: 8).

4.6. Yeni Cuma Camii (St. Eugenois Kilisesi)

Zemini, beton mozaik olan iç avlusuyla sıradan görünümlü Yeni Cuma Camisi. Eski, geçmişten gelen adıyla Aziz Eugenios Kilisesi eski Mithras ve Apollo Tapınağının bulunduğu yerde imparatorluk sarayının doğusundadır. Bulduğu mahalleye adını vermiştir. Romalılar döneminde Mithras ile Apollo'nun anısına burada bir tapınak yaptırılmıştır. Surların kuzey kesiminde yaşayan Milet kalıntısı halk arasında Hıristiyanlığı benimsemiş olduğundan, Eugenios adında bir genç iki arkadaşı ile bir gece gizlice tepeye tırmanıp Mithras'ın büyük heykelini uçuruma yuvarlayarak kırmışlardı. Bu nedenle başı kesilerek öldürülen Eugenios'a sonradan Saint (kutsal kişi) unvanı verilmiştir. Trabzon'daki Romalılar İ.S. 345'ten sonra Hıristiyanlığı benimsediklerinden eski tapınak kiliseye çevrilmiş ve yanına bir manastır yaptırılmıştır. Daha sonra Trabzon – Komnen İmparatorluğu'nun kurucusu Alexios Comnenos (1204 – 1222) eskimiş olan bu kilisenin yerine yeni ve daha büyük bir kilise yaptırarak St. Eugenios adını vermiştir (Dilaver 1997: 90).

Doğu cephesi girişinde, sağda ve solda, iki silindir kule vardır. Ortada, yarım sekizgen bir kütle içine açılmış giriş kapısı, her üç yüzeyde (kapı dahil) birer pencere bulunur. Tek merkezli kubbeli, yirmiye yakın aydınlatma penceresiyle yüksek kubbe kasnaklı, iki yanda uzun yan tonozlara yer veren geniş bir yapıdır. Caminin içinde, sonradan eklenmiş bir de asma kat bulunur. Ahşap bölüm servi, ceviz ve şimşir ağacından inşa edilmiştir (Kökden 1995: 87).

4.7. Ortahisar Camii (Panhagha Chrisokephalos)

Kentin iki urundan biri olan Orta Hisar içinde, Zağanos Caddesi üstünde görece geniş bir alana oturan Orta Hisar Camii de İkinci Sultan Mehmet eliyle kiliseden, camiye dönüştürülmüştür. Eski adıyla Panhagha Chrisokephalos (1463). Karşısında Kitaplık. Yeni Cuma'ya Cami-i Cedit denirken, bu tapınak Cami-i Atik adıyla anıla gelmiştir (Kökden 1995: 87).

Bizans imparatoru Jüstinianus (M.S. 527-565) bugünkü kale park çevresinde ticari bir koloni kuran Cenevizlilerden bir ustaya ilk tapınağın yerine yeni bir kilise yaptırmıştır. Bu küçük kilise Katolik haçı biçimindeydi. Şimdiki yapıt, ilk Komnen imparatoru Alexios'un oğlu Andronikos'un kiliseyi genişletmesi ile ortaya çıkmıştır. Batı kısımda ve özellikle güney ve kuzey duvarları boyunca uzanan balkon çıkıntıları ile kubbede Cenevizlilere özgü mimari özelliği belirgindir. Yarım daire biçimindeki kümbetinde, bir metre çapında bir çerçeve içinde, başında altından bir hal bulunan Meryem Ana tasviri bulunduğundan kilise Altın başlı Meryem anlamında Chrysocephalos adını vermiştir (Anonim 1985: 8).

4.8. Sümela Manastırı

Trabzon ili sınırları içinde, yerli ve yabancı ziyaretçilerin ilgisini çeken başlıca yerlerden biri, Maçka'nın güneyinde, Zigana tepelerinden birinin sarp yamacındaki Sümela Manastırır (Dilaver 1997: 91).

Anadolu'nun pek çok manastır ve kilisesinde olduğu gibi, Sümela Manastırının kuruluşunda da bazı inanışlar vardır. Bunların en yaygın olanına göre, Hz. İsa'nın azizlerinden Lukas'ın yaptığı bir Meryem İkonası nasıl olmuş bilinmez, Atina'ya kadar gitmiştir. Ancak ikona oradan hoşlanmamıştır. Bunun üzerine melekler ikonayı almış, Ziganaların ulaşılması zor bir yerindeki mağaraya bırakmışlardır. Rastlantı bu ya, Atinalı Barbaras ve Sophronias isimli bir keşiş, ikonayı mağaranın içine gömmüş ve hemen aynı yerde bir manastırın yapımına başlamışlardır. Hz. Meryem (Panaghia) anısına kurulan Sümela Manastırının ismi Grekçe kara, siyah ve karanlık anlamın gelen Melas'tan gelmektedir. Ancak bu iddia da kesinlik kazanmamıştır. Manastırın yer aldığı vadi ve dağ yamacının koyu renkleri veya ikonanın siyah rengi bu ismin verilmesinde başlıca etken olmuştur (Yücel 1995: 27).

Halk tarafından bu manastıra Meryemana Manastırı denir. Meryem (Panaghia) adına kurulan bu manastırın, grekçe *SÜMELA* adının esasını, kara-siyah karanlık anlamına gelen Melas kelimesinden aldığı söylenir. Semavi Eyice'ye göre; evvelce burada saygı gören siyah Meryem tasvirinden Sümela adını aldığı ve bu dağın adı da manastırdan dolayı Oras Meya Karadağ olduğu kabul edilir.

Sümela Manastırının kuruluşu, efsaneye göre iki Atina'lı; Barbaras ile yeğeni Sophronios rüyalarında Hz. Meryem'i görmüşler, rüyada Meryem onlara bir manastır yaptırmalarını, yerini ve oraya nasıl gideceklerini tarif etmiştir.

Bunlar St. Luka'nın yaptığı rivayet olunan tabloyu da beraberinde alarak yola çıkarlar. Deniz yoluyla Trabzon'a gelip, Karadağ'ın sarp yamacında kilise kurma kararı verirler. Theodosios devrinde (375-395) ilk kaya kilise-

sini kurarlar. Bu tarih, kilisenin kesin kuruluş tarihi değilse de bahsedilen tarihler arasında yapıldığı sanılmaktadır (Canalioğlu 2000: 195).

Kaynaklara göre, XVII. yüzyılın ortalarına kadar kapısında bulunan yazıtta, manastırın kurucusu olarak İmparator Alexios Komnenos adı ve 1360 tarihi yazılıydı (Dilaver 1997: 91).

Bu arada manastırın esasını İmparator II. Theodosius zamanında (408–450) kurulduğu, İmparator Iustinianus'un kumandanlarından Belisalius yeniden yaptırdığı iddia edilmişse de bunu kanıtlayacak hiçbir belge ortaya konamamıştır. Manastırın bilimsel olarak tespit edilebilen tarihi, 8. yüzyıla inmektedir. O yıllarda Trabzon'da Komnenoslar'ın egemen olduğu ve III. Alexios Komnenos'un (1349–1390) bu manastıra ilgi gösterdiği bilinmektedir (Yücel 1995: 28).

İçerde Ayazma, arkada Dilek Kayası, Kitapsız kitaplık, Mutfaklar, Derslikler, Konuk Odaları, Keşiş hücreleri, Ayazma Çeşmesi, Yeni onarılmış kare tabanlı taş su haznesi ve her manastırda bulunduğu ileri sürülen, kutsal su gözesi ile büyük bir yapıdır. Ancak, Sümela'dan çok daha görkemli olan, hiç kuşkusuz, manastırını içinde saklayandır (Kökden 1995: 83).

Mağara kilisenin dış yüzü, çoğu ağır biçimde hasar görmüş resimlerle bezelidir. Birinci grup resimlerde evrenin yaratılışı betimlenir. İkinci grupta Tevrat ve Tekvin'den alınma, erkek ve kadının yaratılışı, Günaha Teşvik, Cennetten Kovulma gibi sahneler yer almaktadır. Üçüncü grupta Mahşer, Thomas'ın Şüphesi, Mezarda Melek, Birinci İznik Konsili, Kabil'in Habil'i Öldürülüşü, Anastatis (İsa'nın Cehennemine İnişi) sahneleri betimlenmiş durumdadır. İlk üç panosu tahrip olan dördüncü grupta; Çarmıhta İsa, Hamsin Yortusu, Müjde, Mabeke Takdim gibi sahnelerinden oluşmaktadır.

Güney duvarın dış yüzünde bir av sahnesi ile Meryem'in melekler tarafından cennete götürülüşü betimlenir. Bu kısmen tahrip olmuş freksin yanında İsa, çiçek desenli bir tuzağa uzanmış Meryem'i kutsamaktadır.

Bu duvar ile ayazma arasındaki kalan mağara duvarında dört sıra halinde azizler ve Meryem betimleri bulunmaktadır. Apsisin dış yüzünde Doğum, İsa Mabetta, Lazaros'un Diriltilmesi, kuzeyinde Kudüs'e Giriş, Çarmıhtan İndiriliş sahnelerine yer verilmiştir. Mağaranın içinde keşiş Matheos'un 1732'de yenilediği aziz betimleri ile Ünyeli sanatçı Savos tarafından yapılmış frekskler bulunmaktadır. Güney duvarındaki azizlerin yanında, imparator giysileriyle Aleksios III. Manuel III. Ve Andronikos resimleri vardır. Tavanda, Paganian Palaytytera, İsa ve Cebail, kuzey duvarında mahşer betimleri yer alır. Meryem'in mucizevi tahtta otururken betimlediği fresk, mağaradaki en ilgi çekici resimlerden biridir (Anonim 1990: 28).

İçerisinde, freskolarla bezeli küçük şapellerden başka, kitaplık, konuklar için mekanlar vb. binalar harap durumdadır. Freskoların çoğu geç dönemde yapılmış olup, alt tabakalarda eski ve daha değerlilerin bulunduğu kolayca anlaşılmaktadır. Uzaktan pek heybetli görünen ve Sümela'nın simgesi durumundaki keşişlerin barındıkları büyük binanın yanında, varlıkların eski gravürlerden tanık olduğumuz kayalara asılı gibi duran ahşap ko-

nutlar, zamanında büyük bir olasılıkla manastıra son derece güzel ve etkileyici bir görünüm kazandırıyorlardır (Dilaver 1997: 93).

Tepeye, yani Manastır'a varmadan önce sol doğru bir patika ayrılıyor. İleride, toprak yolla birleşen dar bir geçittir. Bu doğu yolu kavşak noktasında eski bir kilise yıkıntısıyla birleşmiştir. Dikdörtgen kesitli, içten içe büyüklüğü 4 x 9 m. boyutlarında, sağlam, taş yapıdır. Mihrabı vadiye, yani güney doğuya bakmaktadır. Kilisenin güney cephesi, yarım kubbeli bir yarım silindir şeklindedir. Çatı, birbirinden eşit uzaklıkta üç kemer üstün oturmaktadır. Kemerler arasında, genişten dara doğru giderek mazgallaşan pencereler yer almıştır. Ayrıca, sağır duvarla (kuzey cephesi) son kemer arasında da bir pencere vardır. Sümela'nın yanında, bu kilise, çok daha insancıl görünmektedir. Çünkü daha alçak gönüllü, aynı zamanda çok daha harap durumdadır (Kökden 1995: 82).

Manastır iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü, ilk yapılan han kesim olduğu taş ve oyukta görülen tapınma yerinin tavanındaki fresklerden bellidir. Bu fresklerde gölge ve derinlik olmayıp, gerek Hz. İsa'nın gerekse Hz. Meryem'in yüzleri hatta kirpik uçları bile tek düzlem üzerindedir ve ayrıntı olarak belirlenmiştir. Tapınak yerinin içi ve dışı İncil'den alınmış konuların freskleri ile süslenmiştir.

Meryemana Manastırının ikinci bölümü, giriş kapısını geçip içerideki basamaklardan inerken sağdaki yatak odalarını, salonları, kitaplıkları, kileri, erzak depolarını ve helaları kapsayan dört kattan oluşmuştur. Bütün odalarda ocak, ışık dolabı, kitap rafları vardır. Yine odalarda sofaların dışarıya doğru çıkma balkonları vardır. En alt katta tonozlu bir mutfak, onun altındaki mahzende de şarap ve yağ depoları bulunmaktadır. Bütün duvarların karaağaç ve meşe kaplı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Duvarların kalınlığı 60-100 cm'dir. Manastırın bu bölümü alttan, önü kapı biçiminde açık olan dört kemer üzerine oturtulmuştur. Duvarın temeli ike kayanın yukarıdan aşağı üçgen biçiminde inen dar açılı yerinden başlamak üzere kurulmuştur. Bu bölüm ortaçağ özelliği göstermektedir. Bu nedenle Alexios III tarafından başlatılan bölüm olduğu söylenebilir. Odalara bugün yıkıntı basamakla çıkılmaktadır.

Manastırın giriş kapısından önce, içeri girmeden, yolun sağında ve solunda iki küçük kilise daha vardır ki, bunlara manastırın ilk kurucuları; Barnabaslar'a atfen Barnabas Kiliseleri adı verilmiş ve kayaların üstüne bu adlar oyulmuştur (Anonim 1997: 24).

Bunun yanında Kuştl (Şimşirli) köyü civarında Sümela kadar çarpıcı bir konumda Peristera Manastırı bulunur. 4. yüzyılda Sümela ile birlikte kurulmuş bu yapının tam adı Ayios Yorgiosta Peristera yani Güvercinli Manastırı denilmektedir. 1906'da yanmış olan yapı Abdülhamit döneminde yeniden inşa edilmiş, 1923'te de yeniden boşaltılmış olup bugün sadece tek tük fresk izleri görülebilmektedir (Nişanyan vd. 2002: 148).

Ayrıca yine Trabzon'da hakim tepeler üzerinde manastırlar (Kızlar Manastırı) vardır. Trabzon yolunda Akçaabat (Platana)'da iki önemli kilise

bulunmaktadır. Bunlardan birinde renkli mermerle yapılmış geçmeli güzel bir döşeme görülebilir.

5. RİZE

5.1. Zilkale-Çalihakemşin

Asıl adı Zirkale yani aşağı kale olan yapıyı kimin yaptırdığı tartışmalı olmakla birlikte Bizans yapısı olduğu tahmin ediliyor. Sapa bir yolda makul çıkışı olmayan yapının kim tarafından ve hangi amaçla inşa ettiği ve neyi koruduğu bilinmez. Fakat birkaç yüz metre derinliğinde vahşi bir vadinin tepesinde ormanlar ve şelalelerle çevrili Türkiye'nin en esrarlı ve romantik kalesidir (Nişanyan vd. 2002: 158).

Çalihakemşin'in 15 km güneyinde, Fına deresine hakim bir kayanın tepesinde yer almaktadır. 14. yy'da yapıldığı sanılan ve belirli bir plana sahip olmaksızın moloztaş kullanılarak yapılan Zil Kale (Kale-i Zir), dış surlar, orta surlar ve iç kaleden oluşmaktadır. Yapının en dikkat çekici bölümü 5 katlı 2 metre kalınlığında duvarlara sahip başkuledir (Havuş 2000: 188).

Kale, dış surlar, orta surlar ve iç kaleden meydana gelmektedir. Dış kalenin kapısına kuzey batı yönündeki patika bir yolla ulaşılır. Kuzeydeki kapının söge taşları sökülüştür. Bir teras yardımıyla orta surlar seviyesine çıkılır ve ikinci ile kale içerisine girilir (Karpuz 1992: 42).

Orta kale içerisinde üç önemli yapı bulunmaktadır. Bunlar muhafız binası, şapel ve başkuledir. Kulenin dört katlı olduğu duvarlardaki hatıl izleri ve giriş deliklerinden anlaşılmaktadır. İçerisinde ince bir bölüntü duvarı ve doglu toprak vardır. Duvarlar üzerinde doğu yönünde kemerli pencereler, diğer taraflarda mazgal delikleri bulunmaktadır. Kulenin üstünün dendanlı bir teras şeklinde olduğu belirlenmiştir. Duvarlar içerisinde dikey uzanan boru yuvaları belki de kapanmış sarnıçlara su akıtmaktaydı.

İç kale, güneydeki duvarlarla çevrili olarak tanımlanmıştır. Burada batı tarafta dikdörtgen planlı bir burç bulunmaktadır. İçkale'de bu kule yakınındaki yıkıntılar ve kaçak kazı yerlerinden iki el topu bulunmuştur. Pirinçten döküm olarak yapılmış bu toplar Osmanlı dönemine tarihlendirilmektedir (Karpuz 1992: 43).

Bölgenin ilk çağları olduğu gibi orta çağ tarihi de karanlıktır. Hemşin yöresinin İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu zamanlarında tam olarak mi fethedildiğini bilmiyoruz. Belki de Bayburt ve İspir'deki Türk beyleri Varoş Kale, Zil Kale, Cihar Kale ve Pazar Kız Kalesi ile denize ulaşan önemli bir ortaçağ kervan yolu üzerinde askeri bir kontrol kurmuşlardı ve bu yolla sahile ulaşmak istiyorlardı.

Osmanlıların bölgeyi fethinden sonra kale kullanılmaya devam etmiştir. 16. yüzyıl başlarında hazırlanan tahrir defterlerinde kalenin adı Kale-i Zir (Aşağı Kale) olarak geçmektedir. Bu dönemde bir kayda göre kalede 30 nefer görev yapıyordu ve depolarında 382 somar buğday 440 somar darı depo edilmiş bulunuyordu (Anonim 1998: 61).

5.2. Kız Kalesi

İlçe merkezinin batısında küçük bir yarımada üzerinde kurulmuştur. Kayalık bir zemin üzerinde bulunan kalenin kara ile bağlantısı kesilmiştir.

Yaklaşık 7x7 m boyutlarındaki kalenin duvarlarında muntazam taş işçiliği görülür. Giriş kapısı batıdadır. Güney surlar yıkılmıştır. Sağlam kalan duvarlarda mazgal pencereleri ve yuvarlak kemerli üst kat pencereleri yer almaktadır.

Kız Kalesi'nin kesin olarak kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor. 13-14 Yüzyılda Trabzon Devleti zamanında yapıldığı sanılmaktadır. Kale, Osmanlı döneminde onarılarak kullanılmıştır (Anonim 1998: 62).

6. AMASYA

6.1. Mağaralar

Harşene Kale'sinin eteğinde ve yerden 20-35 metre kadar yükseklikte düz bir duvar halinde yükselen kalker kayalara oyulmuş irili ufaklı mağaralardan 5 tanesini göstermektedir. Amasya Vadisinde, bu mağaralar 12 adet olup, beşi Kızlar Sarayı üstünde, ikisi sarayı mahallesi üstünde, birisi meydan köprüsü hizasında, ikisi Yassıkaya'nın kuzey cephesinde, birisi Bayazıt-paşa'nın Ahırnü Mevkiinde birisi de Ziyere yolu üzerinde (Aynalı Mağara) dir. Bu 12 mağaradan başka Amasya Vadisi dışında irili ufaklı birkaç mağara daha vardır.

Amasya'da bulunan bütün mağaralar, Pontüs Krallarının sayısından fazla olduğu, bir kısmının Pontüs Krallarından önce oyulmuş olduğu sanılmaktadır. Danişment Ahmet Gazi Amasya'yı fethettikten sonra, mağaralardaki mezarlar kaldırılmış, hıristiyan keşişleri, buraları çilehane yapmışlardır.

6.2. Aynalı Mağarası

Ziğere Köyü yolu üzerindedir. Mağaraların içinde, sanat bakımından, en değerlisidir. Büyük Rahip Tes'e ait olan bu mağaranın yüzeyi özenle işlenmiş bulunduğu zamanla parlaklaşmaktadır. Güneş ışınları vurdukça ayna gibi parladığından bu ad verilmiştir. Bu mezar, XI. yüzyılda keşişler tarafından kullanılmış, içi ve dışı resimlerle süslenmiştir. Bütün bu mezarlar; Pontus krallarının yaşadığı M.Ö. III. yüzyıla aittir (Demiray 1954: 24).

6.3. Fethiye Camii

Jüstinyen hanedanından olup 602-610 yıllarında Bizans tahtında oturan Fokas'ın kızı Prenses Elena tarafından kilise olarak yaptırılmıştır. Amasya, Danişment Türklerinin eline geçtikten sonra Fetih Gazi, 1116 yılında bu kiliseyi camiye çevirmiş, adını da Fethiye Camisi koymuştur. Bu cami birkaç defa tamir görmüş, son defa 1883'te İncezade Hacı Mehmet Arif tarafından onarttırılmış ve kargir bir minare ilave edilmiştir. Burası, 1939 depreminin son harap bir duruma düşmüştür (Demiray 1954: 24).

KAYNAKÇA

- ANONİM (1985). *Trabzon Belediyesi Yayınları*, Trabzon: Özkan Ofset.
- ANONİM (1990). *Türkiye Rehberi*, İzmir: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- ANONİM (1997). *Tarihi, Kültürü, Turizmi ve Her Yönüyle Trabzon*, İzmir: Ege Haber Ajansı Yayınları.
- ANONİM (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Rize*, Ankara: Akademi Yayıncılık.
- CANALIOĞLU M. Volkan (2000). *Trabzon 2000*, Ankara: Seçil Ofset.
- DEMİRAY Ahmet (1954). *Resimli Amasya*, Ankara: Güney Matbaacılık.
- DENİZ Semra-AYDOS Selim (1982). *Sanat Tarihi*, Ankara: Sek Yayınları.
- DİLAVER Sadi (1997). *Tarihsel Yapılarıyla Trabzon, Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- EYİCE Semavi (1982). *Türkiye’de Bizans Sanatı, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, İstanbul: Görsel Yayınları.
- HAVUŞ Mehmet (2000). *Karadenizname*, Ankara: Ajans-Türk Basım ve Basın A.Ş.
- KARPUZ Haşim (1992). *Rize*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KÖKDEN Uğur (1995). *Trabzon Adlı Anka Kuşu*, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı 69-70, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları.
- NİŞANYAN Sevan- NİŞANYAN Müjde (2002). *Herkesin Bilmediği Olağanüstü Yerler*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- RICE Tamara Talbot (1997). *Trabzon Ayasofya’sındaki Selçuklu Üslubunda Süslemeler, Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SAKAOĞLU Nejdet (1999). *Amasra’nın Üç Bin Yılı*, Zonguldak: Zonguldak Valiliği Yayınları.
- YÜCEL Erdem (1995). “Sümela Manastırı”, *Sanatsal Mozaik Dergisi*, Sayı 3: 27 – 28.

ANADOLU'DA ORTAÇAĞ LOJİSTİK MERKEZLERİ SELÇUKLU LİMAN KENTLERİ

Koray ÖZCAN*

ÖZET

Selçuklu döneminde Bizans egemenliğinden devralınan Anadolu coğrafyası kent ağı ve ulaşım sistemi, tarımsal üretim arttırmak ve uluslararası ticaret potansiyellerini geliştirmek üzerine odaklanan çok yönlü ekonomi politikaları eşliğinde yeniden örgütlenmiştir. Bu kapsamda, Akdeniz ve Karadeniz kıyısındaki liman kentlerinin Selçuklu ekonomi ve askeri politikaları içinde anahtar rol üstlendiği söylenebilir. Nitekim Selçuklu liman kentleri, Anadolu kent ağı ve ulaşım sistemi içinde uluslararası ticaret faaliyetleri ile deniz aşırı fetihler için lojistik merkez işlevi üstlenmiştir. Bu araştırmanın amacı; Selçuklu egemenliğindeki Anadolu liman kentlerinin mekânsal ve işlevsel karakteristiklerinin irdelenmesidir. Araştırmanın yöntemi, Selçuklu dönemine ilişkin özgün tarihi kaynaklar niteliğindeki vakâyi-name metinleri ile arkeolojik buluntu-mimari kalıtlar ve nümizmatik bulgular eşliğinde elde edilen verilerin harita ve şemalar üzerine aktarılması yoluyla irdelenmesine dayanmaktadır. Bu araştırmanın, günümüz Anadolu üretim-dağıtım sistemi içinde lojistik merkez potansiyeli olan kıyı yerleşmelerinin belirlenmesine, tarihsel arka plana dayalı çözümler eşliğinde katkı sunabileceği düşünülmektedir. Araştırma sonunda; Selçuklu dönemin liman kentlerinin mekânsal ve işlevsel kurgusunun, milletlerarası ticaret potansiyelleri ile askeri-stratejik koşullara dayalı olarak biçimlendiği belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Anadolu, Selçuklu, liman kenti, lojistik.

ABSTRACT

In the Seljuk Period, the Anatolia urban network and transportation system taken from Byzantine Empire were re-organized by the multi-purpose economic policies in order to increase the international trading potentials and develop the agricultural production. So, it is said that the port cities of Mediterranean and Black Sea were played a key role in Seljuk both economic and military policies. In this context the port cities functioned and acted like logistics centers for the overseas military operations and international trading activities in the urban network and transportation system in Anatolia. In that vein, this study attempts to examine the spatial patterns and functional characteristics of the port cities under Seljuk control in Anatolia. Here, the methodological framework is mostly based on examination of the original

---

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, korayozcan@pau.edu.tr

historical documents, archaeological findings and architectural remains with the numismatics, and also transferring those data on to the maps. It is considered that this study is contributed to identify the logistics center potentials of modern port cities in the context of the historical geography of Anatolia. Result of this study, it is stated that the spatial and functional characteristics of Seljuk port cities was shaped as depending on international trading potentials and military-strategic conditions.

Keywords: Anatolia, Seljuk, port cities, logistics.

Selçukluların, Anadolu'da Türk-İslam kolonizasyon sürecinin gerçekleştirilmesine yönelik olarak uygulanan tarımsal üretim ve milletlerarası ticaret potansiyellerine dayanan ekonomik politikalarının mekânsal yansıması; kervansaraylar ve köprüler ağı ile desteklenen üretim-dağıtım sistemi (ulaşım ağı) ile konumsal niteliklere dayalı işlevsel farklılıklar gösteren yerleşmelerden oluşan yerleşme sisteminin (kent ağı) örgütlenmesi biçiminde olmuştur. Bu sistem kurgusu içinde; özellikle Akdeniz ve Karadeniz kıyısındaki Selçuklu liman kentlerinin deniz ulaşımına dayalı konumsal niteliği ile mal-ürün-hizmet/insan trafiğinin aktarma-bağlantı merkezleri olarak, askeri donanımlar ile güçlendirilerek, ekonomik ve askeri hizmet-destek merkezleri işlevi kazanmış, lojistik hizmet-destek merkezleri olarak geliştiği söylemek mümkündür.

Bu araştırmanın amacı; Selçuklu çağında bilgiler-arası mal-ürün-insan trafiğinin Anadolu coğrafyasına giriş-çıkış merkezleri işlevindeki liman kentlerinin lojistik kavramına ilişkin potansiyel ve dinamikler eşliğinde mekânsal ve işlevsel karakteristiklerinin tanımlanmasıdır. Bu tanımlamanın, günümüz Anadolu üretim-dağıtım sistemi içinde lojistik merkez potansiyeli olan kıyı yerleşmelerinin belirlenmesine tarihsel arka plana dayalı değerlendirmeler bağlamında katkı sunabileceği düşünülmektedir.

Araştırma, tarihi kaynakların yorumlu değerlendirilmesi ve elde edilen bilgilerin harita ya da plan gibi görsel malzemeler eşliğinde değerlendirilmesine dayanan bir yöntem kurgusu içinde ele alınmıştır.

1. KAVRAMSAL AÇIKLAMALAR

Lojistik kavramı Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre; "*askerlik mesleğinin savaşta veya askeri harekâтта, yol, haberleşme, sağlık, yiyecek-ıçecek ve silah sağlama gibi çok yönlü hizmetleri en akılcı, etkili ve seri biçimde plan ve programa bağlayıp uygulayan hizmetler bütünüdür.*" biçiminde ifade edilmektedir (Anonim 1998: 1470). Bu tanıma göre lojistik kavramının arka planında ulaşım sistemi ile ulaşım araç ve teknolojisinin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

Lojistik kavramının tarihsel ve etimolojik kökeni irdelenirse; Yunan ve Roma dönemlerinde askeri operasyonlar için gerekli kaynak ve hizmetlerin verimli ve etkin biçimde sağlanması-tedarik edilmesi ve gerekli-İlgili birimlere aktarılmasından sorumlu görevli olan Logistikas adı verilen askeri görevliye dayandığı söylenebilir (Tepić vd. 2011: 379-384, Keskin 2012: 119-

130). Bu yönüyle bakılırsa, lojistik kavramını askeri gerekliliklerin karşılanması ya da tedarik edilmesi ile ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim ortaçağ lojistik araştırmaları irdelenirse, lojistik olgusunun özellikle askeri organizasyonlar bağlamında ele alındığı ve irdelendiği görülür (Haldon vd. 2011-2012: 209-235, Murgatroyd vd. 2012: 488-506).

Ancak, tarihsel süreçte lojistik kavramının anlam ve içeriğinin, ulaşım sistem ve araçları ile ticaret hacmi ve niteliğindeki değişim-dönüşümlere dayalı olarak ekonomik öncelikler üzerine odaklandığı görülmektedir. Dolayısıyla, başlangıçta sadece askeri amaçlı kaynak ve hizmetlerin tedarik edilmesine yönelik faaliyetler biçimde ortaya çıkan lojistik kavramının, süreç içinde her türlü mal-ürün ve hizmetin gereksinim duyulan/talep edilen alanlara yönlendirilmesine yönelik aktarım-dağıtım ve pazarlama organizasyonlarına dönüştüğü söylenebilir (Şahin 2014: 344-362, Güneş ve Esmer 2016: 303-316, Kidd ve Stumm 2005: 1249-1261).

Bu bilgilendirmeler eşliğinde Lojistik kavramını, mal-ürün ve hizmet tedarikine yönelik aktarım-dağıtım-depolama ve yönetim-denetim hizmetlerine yönelik örgütlenme modeli olarak ifade etmek mümkündür. Daha açık bir ifadeyle, üretim-tüketim-dağıtım zincirinde insan-mal/ürün ve hizmet gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik tedarik süreci ve altyapısına ilişkin tesislerden oluşan organizasyon şeması olarak tanımlanabilir.

Araştırma kapsamında "lojistik merkez" kavramı ile anlatılmak istenen; Selçuklu egemenliğindeki Anadolu coğrafyasında, milletlerarası-bölgelerarası ticarete dayanan mal-ürün-hizmet-insan akımlarının biçimlendirdiği ulaşım sistemi kapsamında dış alım-dış satım ya da giriş-çıkış noktaları olarak aktarma-dağıtım ve depolama-pazarlama/antrepo ve denetim-güvenlik merkezleri işlevini üstlenmiş liman kentleridir. Başka bir ifadeyle, Selçukluların milletlerarası-bölgelerarası ticareti teşvik politikaları kapsamında Batılı devletlere ticaret anlaşmaları yoluyla birtakım imtiyazların verilerek, ticaret kolonileri-konsolosluk kurma hakkının tanındığı, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki gümrük merkezleri niteliğindeki liman kentleridir.

2. MEKÂNSAL VE İŞLEVSEL ARKA PLAN

Selçuklu çağında Anadolu'da bölgelerarası-milletlerarası mal/ürün-hizmet ve insan akımlarının giriş-çıkış noktaları olarak lojistik merkez niteliğindeki liman kentlerinin mekânsal karakteristik ve işlevsel kimlik açısından iki temel rol üstlendiği görülür:

Birincisi konumsal-stratejik niteliklerine dayalı olarak askeri harekât ve mal/ürün ve insan taşımacılığının hizmet-destek merkezleri olmalarıdır. Bu açıdan bakılırsa; Akdeniz kıyısındaki Alâîyye ve Antalya kentleri ile Rodos-Kıbrıs Adaları ve Suriye limanları arasındaki siyasal-ekonomik ilişkilere dayalı olarak Doğu Akdeniz bölgesinin denetim-güvenlik merkezleri, Karadeniz kıyısındaki Sinop kentinin ise Karadeniz ötesine düzenlenen askeri operasyon/fetih faaliyetlerinde harekât-destek merkezi işlevi üstlendiği söylenebilir. Nitekim Akdeniz kıyısındaki Antalya ve Alâîyye ile Karadeniz kıyısındaki Sinop kentlerinin fetih sonrasında kule-burç ve surlar

ile tahkim edilerek, erzak ambarları ve cephanelikler ile donatıldığına ilişkin vakâyî-name kayıtları; sözkonusu kentlerin ticaret/mübadale merkezi olmasının yanısıra denizaşırı askeri-stratejik harekât ve lojistik destek merkezi olduğuna da işaret sayılmalıdır (İbn Bibi 1996: 119, 167, 175, 267).

İkincisi ise; milletlerarası ekonomik ilişkiler ağına dayanan ulaşım-iletişim organizasyonları kapsamında Anadolu coğrafyasının dış alım-dış satım merkezleri niteliğindeki mübadale ya da gümrük merkezleri işlevinde olmalarıdır. Bu işlev ile Anadolu coğrafyasının yanısıra Karadeniz ötesi ve Akdeniz ötesine dek uzanan ekonomik etki alanına/hinterlanda sahip olmuşlardır. Bu yönüyle, Akdeniz kıyısındaki Antalya ve Alâiyye ile Karadeniz kıyısındaki Sinop kentleri, kuzeyde Karadeniz ötesinden (Güney Rusya-Kırım), güneyde Akdeniz ötesine (Rodos-Kıbrıs-Suriye-Mısır) taşınan mal-ürün akımlarının aktarım-dağıtım ve denetim-pazarlama merkezleri olarak görülmelidir (Şekil 1).

Şekil 1. Anadolu’da Selçuklu Kent Ağı ve Ulaşım Sistemi

Bu noktada, Küçük Ermenistan Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu gibi Selçuklu egemenliği dışında kalan Akdeniz kıyısındaki Ayas (Yumurtalık)-Korykos ya da Karadeniz kıyısındaki Herakleia (Ereğli)-Kerasus (Giresun)-Trabzon gibi liman kentleri ile Selçuklu liman kentleri arasında ekonomik alanda rekabet yaşandığını söylemek mümkündür. Liman kentleri arasındaki rekabet olgusunun kökeni; Anadolu coğrafyasının kuzey-güney (Mısır-Güney Rusya/Kırım) ve doğu-batı (Çin/Hindistan-Venedik/Cenova) yönünde uzanan bölgelerarası ticaret yollarının coğrafi geçiş noktası niteliğindeki geo-politik konumunun sunduğu mal/ürün-hizmet-insan ve sermaye akımlarının yarattığı ekonomik canlılık-etkinlik ve sermaye birikiminden pay alma arayışına dayandırılabilir. Bu yönüyle bakılırsa, Selçukluların Trabzon Rum İmparatorluğu merkezi Trabzon’a düzenledikleri askeri operasyonu, Karadeniz ticaretinden pay alma mücadelesinin yansıması olarak değerlendirmek mümkündür (Keçiş 2012: 40-54, Ayönü 2008: 15-35, Peacock 2006: 133-149).

Bu bağlamda, Selçuklu Sultanlarının izlediği milletlerarası ekonomi politikaları eşliğinde liman kentleri boyutunda yaratılan ekonomik getiriden pay alma arayışlarında, Selçuklu liman kentlerine diğer liman kentleri ile rekabet sürecinde lojistik hizmet sunumu açısından önemli avantaj ve katkılar sağladığı açıktır (Köymen 1977: 9-12, Köymen 1977a: 13-16).

Bu avantaj ve katkıların arka planında birbirini tamamlayan 3 (üç) bütünleşik politikanın olduğu görülür:

[1] Yabancı devletler ile yapılan ticaret anlaşmaları yoluyla yabancı tüccarlara sunulan güvenli ulaşım, vergi muafiyetleri-sigorta kurumu ve ücretsiz konaklama olanakları gibi lojistik hizmetlerinde sağlanan teşvik-kolaylıklardır. Bu kolaylıkların mekânsal boyutları; ticaret kolonileri niteliğindeki şapel-kilise, antrepo, fonduk-tüccar hanı ve mahkeme gibi birtakım yapısal tesislerin inşa edildiği mahalleler kurulması biçiminde olmuştur (Turan 1946: 471-496, Atan 1990: 103-114, Bratianu 1929: 158-166, Heyd 1975: 332-335).

[2] Anadolu üretim-dağıtım sisteminin mekânsal altyapısına yönelik olarak ulaşım kolaylığı-güvenliği ve konaklama-barınma hizmetleri sunan büyük ve programlı anıtsal-kamusal yapılar işlevindeki kervansaray ve köprüler gibi lojistik destek tesisleri inşa faaliyetleridir (Aslanapa 1974: 69-77, Özergin 1959, Çulpan 1975, İlter 1978).

[3] Karadeniz kıyısında Trabzon Rum İmparatorluğu egemenliğindeki Trabzon ile Akdeniz kıyısında Küçük Ermenistan Krallığı egemenliğindeki Ayas (Yumurtalık) liman kentleri, Mısır-Anadolu-Güney Rusya boyunca uzanan kuzey-güney ticaret yolunun (kürk yolu) Anadolu coğrafyasındaki giriş-çıkış noktaları olarak Selçuklu üretim-dağıtım sisteminin mekânsal altyapısına alternatif ikincil ya da dış lojistik merkezler olarak eklenmesidir (Özcan 2005:117-118).

Bu değerlendirmelere göre, Selçuklu liman kentlerinin Anadolu yerleşme sistemi ve ulaşım ağı içinde dış alım-dış satım merkezleri olarak askeri-stratejik ve ekonomik temellere dayanan Selçuklu fetih ve yerleşme politikalarının öncelikli ilgi alanı olduğunu söylemek mümkündür.

3. LOJİSTİK MERKEZLER OLARAK SELÇUKLU LİMAN KENTLERİ

Selçukluların Anadolu coğrafyasının konumsal niteliğine dayanan milletlerarası ve bölgelerarası ticaret potansiyelini canlandırma ve artı değere dönüştürme çabalarının iki aşamalı bir süreçte değerlendirilmesi yerinde olur. İlk aşama, Anadolu coğrafyasını kuzey-güney ve doğu-bat yönünde kateden kervansaray-han ve köprüler gibi lojistik hizmet-destek tesisleri inşa faaliyetleri ile ulaşım altyapısının güçlendirilmesidir. Tamamlayıcı nitelikteki İkinci aşama ise; Anadolu coğrafyasının kuzey-güney yönündeki giriş-çıkış merkezleri ya da lojistik merkezler niteliğindeki liman kentlerinin fethedilmesidir. Bu çerçevede, Anadolu'da Selçuklu egemenliğindeki Akdeniz ve Karadeniz liman kentleri; vakâyî-nâme, vakıf-nâme ve kitabeler gibi tarihsel yazılı kaynaklar ile arkeolojik-mimari bulgulardan oluşan görsel kaynaklar eşliğinde lojistik destek ve hizmet işlevleri açısından irdelenmiştir.

Antalya (Dar üs sagra/Uc kenti)

Antalya kenti, Anadolu coğrafyasını geçiş mekânı olarak kullanan, Akdeniz ötesindeki Mısır'dan Karadeniz ötesindeki Güney Rusya/Kırım arasında kuzey-güney yönünde uzanan karşılıklı kürk ve köle ticaretine dayanan bölgelerarası ticaret akımlarından pay alma arayışında, gerek askeri-siyasal ve gerekse ekonomik etkinlikler açısından jeo-politik ve stratejik öneme sahiptir. Nitekim Selçuklular tarafından fethedilen kentin (1207), Kıbrıs Krallığı desteğinde yerel halkın isyanı ile bir süre için elden çıkması (1212), sonrasında ise (1216) Selçuklular tarafından tekrar fethedilmesi; kentin bölgelerarası (Güney Rusya-Anadolu-Kıbrıs-Mısır) mal-ürün ve sermaye akımlarından pay alma rekabetine yorulmalıdır (Turan 1971: 307-312).

Bu açıdan bakılırsa; Selçuklular ile Kıbrıs Krallığı ve Venedikliler arasında ticaret anlaşmalarının Antalya fethi sonrasına tarihlenmesi; askeri-siyasal bölgelerarası ticarete dayanan ekonomik getiriden pay alma arayışında Selçuklu fethinin önemine işaret etmektedir (Martin 1980: 321-330, Turan 1964: 209-227, Turan 1988: 109-146). Dolayısıyla, Antalya kentinin fethi, Selçukluların Anadolu'nun giriş-çıkış merkezlerini denetim alma ve Akdeniz ticaretinde ekonomik etkinlik sağlama çabasının ilk aşaması olarak sayılmalıdır. Devamında ise; Akdeniz sahillerinde Alaîyye başta olmak üzere yaklaşık kırk kalenin fethedilerek, Antalya merkez olmak üzere "melikü'l sevâhil" veya "reisü'l bahr" adı verilen subaşı/askeri valiler yönetiminde Güney Sahil Komutanlığı idari biriminin yapılandırılması, Selçukluların Akdeniz ticaretinde etkinlik sağlama çabalarının ikinci aşaması olarak görülmelidir (İbn Bibi 1996: I/167).

Şekil 2. Selçuklu Çağında Antalya Limanı

Antalya, gerek askeri–stratejik gerekse ekonomik–yönetimsel işlevleri ile askeri operasyon merkezi olmasının yanında farklı milletlerden tüccarların yerleştiği önemli bir dış alım–dış satım merkezi işlevini kazanmıştır (Heyd 1975: 611–612). Kentin bu işlevi kazanmasında, Selçuklu egemenlik döneminde başkent Konya odaklı Selçuklu Anadolu ulaşım sisteminin kuzey (Sinop–Samsun)–güney (Antalya–Alâiyye) bağlantısı içinde jeo–stratejik konumu ile bölgelerarası ticaret potansiyelleri etkili olduğu açıktır (Şekil 2).

Nitekim Selçuklu egemenlik döneminde başkent Konya odaklı Selçuklu Anadolu ulaşım sisteminin kuzey (Sinop–Samsun)–güney (Antalya–Alâiyye) bağlantısı içinde jeo–stratejik niteliği ile bölgelerarası ticaret potansiyellerine dayalı olarak farklı milletlerden tüccarların yerleştiği önemli bir dış alım–dış satım merkezi işlevini kazanmıştır (Cahen 1994: 162–169). Bu işlevi ile Antalya kentinin demografik açıdan farklı dini ve etnik unsurlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Nitekim tarihi kaynaklarda; Türk, Rum ve Yahudiler ile Ceneviz–Venedik–Pisa ve Marsilya (Provence) gibi farklı devletlere mensup Hıristiyan Batılı tüccarların ayrı mahallelerde yerleştiğine ilişkin kayıtlar, Antalya kentinin liman işlevine dayalı çok uluslu kimliğinin mekânsal yansıması olarak görülmelidir (Heyd 1975: 611).

Alâiyye (Dar ül eman/güvenli kent)

Alâiyye kentinin Selçuklu egemenliğine katılması –Antalya limanına nazaran daha geç–Anadolu Selçuklu devlet mekanizmasının kurumsallaşma sürecinin tamamlandığı Alâaddin Keykubad saltanat dönemine tarihlenmektedir. Bu dönemde Akdeniz ve Karadeniz ötesine yönelik askeri operasyonların sonucu olarak birçok liman kenti/deniz kalesi Selçuklu egemenliğine katılmıştır. Selçuklu vakâyî–namelerinde; Alâaddin Keykubad tarafından görevlendirilen Emir Kamereddin’in Akdeniz kıyısında yaklaşık kırk kale fethettiğine ilişkin kayıtlar; Alâaddin Keykubad döneminde Akdeniz ve Karadeniz liman kentlerine verilen öneme işaret sayılmalıdır (İbn Bibi 1996: I/354, Simbat 1946:80–81). Nitekim Alâiyye kentinin fethedilerek, Selçuklu kentlerine unvan verme geleneğine uygun olarak *Dar ül Eman* (emin kent) olarak anılması ve kale–sur tamiri ile tersane ve kuleler inşası yoluyla güçlendirilmesi, liman kentlerine verilen askeri–stratejik önemi göstermektedir (Artuk ve Artuk 2003: 421–446).

Bu çerçevede, Alâiyye fethi, Anadolu liman kentlerinin fethedilmesi yoluyla denizlere egemen olma siyaseti bağlamında milletlerarası–bölgelerarası mal–ürün–insan odaklı sermaye dolaşımından pay alma arayışına yönelik Selçuklu ekonomi politikalarının son halkası olarak görülmelidir. Bu ekonomik örgütlenme kapsamında Alâiyye kentinin, Antalya ile birlikte Doğu Akdeniz Havzası’nda ekonomik ilişkilerin yanısıra askeri–siyasal operasyonların merkezleri olarak önemli bir liman/lojistik üs işlevini kazandığı söylenebilir (Heyd 1975: 611, Rice 1966: 106).

Alâiyye kentinin fetih sonrası imar faaliyetlerine ilişkin yapı kitabeleri, Selçukluların öncelikli mekânsal bildirgesinin ipuçlarını sunmaktadır (Yardımcı 2002, Redford 2010: 125–538, Ülkütaşır 1949: 113–151). Buna göre; kilise–şapel gibi Hıristiyan yapılarının, ulu cami–mescid gibi İslami yapılara

dönüştürülmesi ile kuşatma sürecinde tahrip olan kent duvarları-surların güçlendirilmesine yönelik inşa faaliyetleri birinci öncelik olmuştur.

İkinci öncelik ise; liman kenti işlevine dayalı olarak özellikle ticaret-savaş gemileri inşası için tersane ile kentin tahkimat sistemini güçlendiren askeri-stratejik öge olmasının yanısıra Selçuklu devlet otoritesini de vurgulayan bir prestij-ımağ ögesi olarak Kızıl Kule ve Tophane inşa faaliyetleri olarak sayılabilir (Riefstahl 1941: 48-49, Konyalı 1946: 161-163, Aslanapa 1974: 72, Dağgöl 2009: 13-20).

Arkeolojik-mimari bulgulara dayalı araştırmalar; Alâîyye liman kentinin -Antalya limanı ile birlikte- kervansaray ve han gibi lojistik destek hizmet yapı faaliyetleri eşliğinde başkent Konya odaklı Anadolu ulaşım ağı ile bütünleştirildiğini göstermektedir (Özergin 1959: 63-92, Özcan 2005: 87-104).

Bu lojistik destek altyapısı ile Selçuklu devlet politikaları kapsamında yabancı tüccarlara sağlanan sigorta-güvenlik gibi önlemlerin de sonucu olarak; Alâîyye ve Antalya, Küçük Ermenistan Krallığı egemenliğindeki Ayas/Ajazzo limanına alternatif liman kentleri olarak, Doğu Akdeniz Havzasının en önemli ekonomik etkinlik merkezleri durumuna gelmiştir (Şekil 3).

Şekil 3. Selçuklu Çağında Alâîyye Limanı

Sinop (Ceziret ül uşşak/âşıklar adası)

Selçukluların Sinop kentine tersane-liman tesisleri gibi askeri ve ekonomik altyapı yatırımlarının kökeninde; Rum Pontus İmparatorluğu egemenliğindeki liman kenti Trabzon ile rekabet edebilecek ve Karadeniz ticaretinde etkinlik sağlayacak askeri ve stratejik işleve de sahip bir liman kenti arayışı-

şının yattığı söylenebilir (Gordlevski 1988: 213–214, Peacock 2006: 133–149, Peacock 2010:103–124).

Bu arayış için Sinop limanının Anadolu üretim–dağıtım sistemi içindeki elverişli konumsal niteliği ile korunaklı doğal limanı ile kuzey–güney yönünde uzanan özellikle kürk ve köle ticaretine dayanan milletlerarası mübadele faaliyetleri için aktarım–dağıtım merkezi olarak uygun mekânsal ve işlevsel altyapıyı sunduğu söylenebilir (Şekil 4).

Şekil 4. Selçuklu Çağında Sinop Limanı

Selçuklu çağına ilişkin seyahat anlatılarında; “Sinop limanında Selçuklu sultanlığının donanması bulunur” ifadesi, Selçuklu fethi sonrasında inşa edilen tersane–liman tesisleri ile deniz üssü işlevini kazandığına da işaret etmektedir (Uzunçarşılı 1934: 9–12, Cahen 1968: 41–50, Kuru 2001: 161–173). Bu açıdan bakılırsa, Selçuklu vakâyî–name metinlerinde, Selçukluların deniz aşırı ilk askeri operasyonu olan Kırım Seferi’nin Sinop limanından organize edildiğine ilişkin kayıtlar, Sinop limanının deniz üssü işlevini doğrulamaktadır (İbn Bibi 1996: I/325–345).

Diğer taraftan, Sinop kentinin mekânsal ve işlevsel yapısı açısından vakâyî–name metinleri ayrıntıda bilgiler içermektedir. Bu açıdan; Selçuklu fetih politikalarının Sinop kentindeki mekânsal ve işlevsel önceliklerinin, Alâîyye kenti ile benzer/ortak nitelikler taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim öncelikle Hıristiyan kent kurumları İslami kurumları dönüştürülmesi ve kent surlarının güçlendirilmesi ile tersane inşası gibi yapı faaliyetleri Sinop kenti için de geçerlidir (İbn Bibi 1996: I/174–175). Bu benzerlik-

ler, milletlerarası ticarete dayanan ekonomi politikalarının liman kentleri örneğindeki ortak mekânsal ve işlevsel bildirgesi olarak tanımlanabilir.

Diğer Selçuklu Limanları: Fatsa ve Samsun

Selçuklu üretim–dağıtım sitemi içinde ana ulaşım güzergâhları dışındaki alternatif güzergâhlar üzerinde konumlandırılmış, bu nedenle, işlevsel kimlik açısından [tarihi kaynaklarda sınırlı bilgi bulunması bakımından] arka planda kaldığı düşünülen diğer liman kentleri ise Fatsa ve Samsun olarak sayılabilir. Ancak, Samsun kentine göre Fatsa limanının Selçuklu çağındaki işlevsel niteliğine ilişkin kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bu durumu, Selçuklu yerleşme sistemi ve ulaşım ağı içindeki Samsun kentine göre ikinci derece kervan güzergâhı üzerindeki konumsal niteliklerine dayalı olarak yaratılan ticaret hacmi ve ekonomik etkinlik kapasitesi ile açıklamak mümkündür.

Fatsa limanının işlevsel varlığına ve rolüne ilişkin tek kayıt; XII. yüzyılda Akdeniz kıyısındaki Ayas limanından Anadolu'ya giriş yapan Cenevizli noterlerin Karadeniz ötesindeki Suğdak limanına Fatsa limanı üzerinden seyahat ettiğine ilişkindir (Bratianu 1929: 159, Balard 1983: 35). Bu seyahatin ayrıntılarında, Fatsa limanında yerleşik Cenevizli tüccarların borçlanma senetleri alıp-verdiklerine ya da Karadeniz ötesinde Sudak ve Kefe limanlarından tuz ya da kumaş veya deri gibi mal–ürünlerin Anadolu'ya Fatsa limanı üzerinden aktarıldığına yapıldığına ilişkin kayıtlara dayanılırsa, Fatsa limanını yerel ölçekte finans merkezi olarak değerlendirmek mümkündür (Baykara 2015: 412–420, Balard 1995: 23–32).

Samsun limanı ise mekânsal açıdan özel bir durum gösterir: Selçuklu yapı kitabeleri, Kafir Samsun olarak anılan Bizans egemenliğindeki Amisos limanının yakınında Sultan II. Kılıç Aslan döneminde “Müslüman Samsun” adıyla bir liman yerleşmesi kurulduğuna işaret etmektedir (Özergin 1971: 61–72). Nitekim döneme ilişkin seyahat anlatılarında; XIV. yüzyılda her biri birbirinden bir ok atımı uzakta konumlanmış ve çevresi surlarla çevrilmiş, dini ve etnik açıdan birbirinden farklı olmakla birlikte, işlevsel kimlik açısından milletlerarası mübadele merkezi olarak ortak işlev üstlenmiş birbiri ile rekabet eden Türk Samsun, İtalyan Simisso ve Rum Amisos olmak üzere üç farklı yerleşmeden bahsedildiği görülür (Bryer 1986: 275–276, De Clavijo 1993: 67, Schiltberger 1995: 48–51).

Tarihi kaynaklar, Samsun limanının Karadeniz'deki ilk Selçuklu liman kenti olarak özellikle Tokat yöresindeki bakır madenlerinin dış satımı için antrepo limanı işlevi üstlendiğine işaret etmektedir (Cahen 1994: 127, Tuğlacı, 263). Bu noktada, Samsun kentinde darphane kurulduğuna/bulduğuna ilişkin Selçuklu vakâyi–name kayıtları ve nümizmatik bulgular; Samsun limanının Karadeniz kıyısında Sinop limanı ile rekabet edebilecek ölçüde ekonomik artı değer üretebilen ticari lojistik merkez olduğunu düşündürmektedir (Aksarayî 2000: 206, Hinrichs 1991: 29–37). Nitekim bu işlevsel nitelikleri ile Karadeniz ticaretinden pay alma arayışları kapsamında Trabzon Rum İmparatorluğu ile Selçuklular arasında askeri mücadelelere konu olduğu bilinmektedir (Cahen 1994: 127).

Diğer taraftan, Selçuklu yönetim mekanizmasının mekânsal bileşenleri olarak örgütlenen idari birim organizasyonları kapsamında bir değerlendirme yapılırsa; Karadeniz kıyılarının Sinop merkezli Kuzey Uc Eyaleti ile Samsun merkezli Canik Eyaleti olmak üzere iki ayrı idari birim olarak örgütlenmesi, Samsun kentinin ekonomik etkinlik merkezi işlevinin yanısıra siyasal-yönetimsel merkez işlevine de vurgu yapması bakımından önemli görülmelidir (Aksarayî 2000: 63-207, Münecimbaşı 2001: 49-50). Bu noktada, 14.-15. yüzyıllarda Alman Hacıların Kudüs yolunda Samsun limanını kullanarak Anadolu'ya giriş yaptığı ya da 14. yüzyıldan itibaren deniz ticaretinin Sinop limanından Samsun limanına yöneldiğine ilişkin kayıtlar, Samsun kentinin Selçuklu döneminde kazandığı işlevsel kimliğini, sonraki yüzyıllarda¹ sürdürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir (Busch 1983: 509-533, Le Strange 2015:196).

Ancak, bölgelerarası ticaret etkinliğine dayanan ekonomik tabanlı rekabet ile deniz aşırı askeri organizasyonlar bağlamında, Sinop kentinin gerek ekonomik etkinlik gerekse idari-askeri statü açısından Samsun kentine belirgin bir üstünlük sağladığı görülmektedir. Bu üstünlük; Samsun kentinin yakın komşuluğunda iki ayrı yerleşmenin bulunmasının ortaya çıkardığı askeri-stratejik tehdit/risk, buna karşılık, Sinop kentinin sahip olduğu daha korunaklı-elverişli doğal liman altyapısı ve Anadolu ulaşım sistemine kervansaraylar ile bağlanan etkin lojistik altyapı desteği ile açıklanabilir.

Selçuklu vakâyî-name kayıtları; yaklaşık iki yüzyıl süren Selçuklu egemenlik dönemi boyunca, gerek denizaşırı fetih faaliyetlerinde gerekse Trabzon Rum İmparatorluğu ile ekonomik rekabet sürecinde Sinop limanının gerek doğal liman avantajları gerekse ekonomik ve yönetimsel işlevler açısından Karadeniz kıyısındaki öncelikli Selçuklu liman kenti ve lojistik merkezi olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Selçuklu çağında Anadolu coğrafyasında örgütlenmiş üretim-dağıtım sisteminin giriş-çıkış merkezleri niteliğindeki liman kentlerinin, dış alım-dış satım ya da milletlerarası/bölgelerarası mübadele merkezleri olmasının ötesinde askeri-stratejik işlevler de üstlendiği belirlenmiştir. Bu açıdan; dönemin askeri-siyasal koşulları ile insan-hayvan gücüne dayanan üretim-dağıtım teknolojisinin gerektirdiği mekânsal ve işlevsel ilişkileri ağının mekânsal ürünleri olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, Selçuklu lojistik sisteminin, bölgeler-arası/milletler-arası ticaret potansiyelleri kapsamında kıtalar-arası coğrafi geçiş bölgesi niteliğindeki Anadolu coğrafyasına yönelen mal-ürün ya da insan-hizmet akımlarının mekânsal ve işlevsel gereksinimlerine uygun olarak kurgulandığını söylemek mümkündür. Bu yönüyle bakılırsa, lojistik sisteminin omurgası; bölgeler-arası/milletler-arası ticaret akımlarının Anadolu coğrafyasına giriş-çıkış merkezleri ya da dış alım-dış

¹ Fransız arşiv belgelerine dayanan güncel bir araştırmada, Samsun limanının 20. yüzyılda Trabzon liman ile rekabet edebilecek düzeyde teknik altyapı olanaklarına sahip olduğu kaydedilmektedir. Bakınız: Yılmaz (2015): 1039-1072.

satım faaliyetlerine dayalı aktarım–dağıtım/antrepo merkezleri olmasının yanısıra askeri–stratejik üs işlevi de üstlenen liman kentlerinin oluşturduğu açıktır.

Liman kentleri odak olmak üzere örgütlenen Selçuklu lojistik sisteminin mekânsal bileşenlerini ise kırsal ve kentsel olarak kategorize etmek mümkündür. Kırsal alanlardaki bileşenleri kervan güzergâhları boyunca örgütlenmiş ticaret–depolama–konaklama işlevinin yanısıra lojistik–destek sisteminin güvenliğinden de sorumlu kılınmış kervansaray tesisleri olarak ifade edilebilir. Kentsel alanlar söz konusu olduğunda ise; faaliyet ya da uzmanlık kollarına göre sıra düzeninde örgütlenmiş çarşı–pazarlar ya da tüccar hanları ile yabancı tüccarların konumlandığı fonduk adı verilen konaklama–depolama–satış ünitelerinin oluşturduğu düşünülebilir.

Bu noktada, Selçuklu lojistik merkezlerin ortak mekânsal ve işlevsel niteliklerini *askeri–stratejik* ve *ekonomik* olmak üzere 2 (iki) kategoride altında karakterize etmek mümkündür. Birincisi, milletlerarası deniz ticaretinin güvenlik–denetimi ile ulusal savunma sistemi için belirli oranda askeri güç bulundurulmuş ve donanma altyapısına (dar’üs sına–tersane) ilişkin tesisler ile desteklenmiş askeri organizasyon merkezleri–askeri üs işlevi üstlenmiş olmalarıdır. İkincisi, milletlerarası kara–deniz ticaret akımları kapsamında mal–ürün–hizmet aktarım merkezleri noktaları olarak han–fonduk gibi satış–depolama/antrepo ve gümrükleme işlevlerindeki ticaret üniteleri eşliğinde örgütlenmiş kentsel merkezleri –özellikle liman bölgesi– ile piyasa denetim mekanizması olarak para basım merkezleri (darphane) ile bölgesel ekonomik merkez işlevine sahip olmalarıdır.

Ancak, Selçuklu vakâyî–name kayıtları; Antalya ve Alâîyye kentlerinin lojistik merkez işlevinin yanısıra farklı ve ayrı bir işlevsel kimliğe de sahip olabileceklerine ilişkin ipuçlarına işaret etmektedir. Vakâyî–name metinlerine göre; Antalya ve Alâîyye kentlerinin mevsimlik ya da dönemlik olarak Selçuklu sultanlarının kışlık başkentleri ya da ikametgâh merkezleri olarak kullanıldıkları kaydedilmektedir (Ibn Bibi 1996: I/315, 373–374). Bu açıdan bakılırsa, Antalya ve Alâîyye Selçuklu üretim–dağıtım sistemi içinde askeri–stratejik ve ekonomik faaliyetler için lojistik hizmet/destek merkezi olmasının yanısıra yönetsel işlevler de üstlendiği de söylemek mümkündür.

Araştırmanın sonunda, “lojistik merkez” kavramının tarihsel arka plan bağlamında belirli bir coğrafyada örgütlenmiş yerleşmeler sistemi ve ulaşım ağı bünyesinde coğrafi eşiklerin aşıldığı, bu çerçevede, farklı ulaşım türlerinin kesişim ya da aktarım–dağıtım noktasında mekânsal ve işlevsel gerekliliğe dayalı olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu yönüyle, Anadolu coğrafyasında değişen–dönüşen ekonomik koşullar ve ulaşım–iletişim teknolojisi bağlamında örgütlenecek lojistik merkezlere, yer seçimi kararları bağlamında tarihsel arka plana dayalı değerlendirmelerin önem ve gerekliliği bakımından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Aksarayî (2000). *Müsâmeretü'l Ahbar*. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları.
- Anonim (1998). *Türkçe Sözlük*, 2, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Artuk, İ. ve Artuk, C. (2003). "Bazı İslâm Şehirlerinde Hangi Devletler Sikke Kesmiş ve Bu Şehirlere Ne Gibi İsimler Verilmiş", *TTK Belleteni*, LXVII(249), 421-446.
- Aslanapa, O. (1974). "Türk Denizciliği ve Selçuklu Tersaneleri", *Türk Kültürü*, 146, 69-77.
- Atan, T. (1990). *Türk Gümrük Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Devleti'ne Kadar*, Cilt: I, Ankara: TTK Yayınları.
- Ayönü, Y. (2008). "Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesindeki Hâkimiyet Mücadeleleri (1204-1243)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIII(1), 15-35.
- Balard, M. (1983). "Gênes et la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)", *Revue Historique*, 547, 31-54.
- Balard, M. (1995). "The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, 49, 23-32.
- Baykara, T. (2015). "Deniz Ticareti Açısından Karadeniz'in Güney Kıyıları ve Özellikle Fatsa", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 412-420.
- Bratianu, G.I. (1929). *Recherches Sur Le Commerce Genoïse Dans La Mer Noire Au XIII. Siecle*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Bryer, A (1986). "Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Anthony Bryer ve Heath Lowry (eds), Birmingham: University of Birmingham ve Dumbarton Oaks Press, 263-279.
- Busch, W. (1983). "14./15. yüzyılda Kudüs'e giden Alman hacıların Türkiye izlenimleri", *TTK Belleteni*, XLVI (183), 509-533.
- Cahen, C. (1968). *Ibn Sa'id Sur L'Asie Mineure Seldjuqide*, A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, IV(10-11), 41-50.
- Cahen, C. (1994) *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul: E Yayınları.
- Çulpan, C. (1975). *Türk Taş Köprüleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Dağgöl, İ.B. (2009). "A 13th-Century Shipyard at Alanya (Alaiyye), on the Mediterranean Coast of Turkey", *International Journal of Nautical Archaeology*, 38(1), 13-20.
- De Clavijo, R.G. (1993). *Anadolu, Orta Asya ve Timur: Timur Nezdinde Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Ses Yayınları.
- Gordlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara: Onur Yayınları.
- Güneş, H. ve Esmer, S. (2016). "Liman Merkezli Lojistik: Ege Bölgesi İçin Bir Değerlendirme", *Journal of ETA Maritime Science* 4(4), 303-316.

- Haldon, J., Gaffney, V., Theodoropoulos, G. ve Murgatroyd, P. (2011–2012). "Marching across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Mantzikert Campaign", *Dumbarton Oaks Papers* 65/66, 209–235.
- Heyd, W. (1975). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 1, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara: TTK Yayınları.
- Hinrichs, C. (1991). *Anadolu Selçuklu Paralarının Üzerindeki Resimler*, Çev. Aydın Ayhan, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 57, 29–37.
- Ibn Bibi (1996). *El Evamirü'l-Ala'ie Fil Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*. I–II, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları.
- İlter, F. (1978). *Osmanlılara Kadar Türk Taş Köprüleri*, Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Keçiş, M. (2012). "Türkiye Selçuklularının 1223 Yılında Trabzon Üzerine Düzenledikleri Sefer Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Bazı Yeni Bilgiler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28, 40–54.
- Keskin, M.H. (2012) *Lojistik: Tedarik Zinciri Yönetimi (geçmişi, değişimi, bugünü, geleceği)*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Kidd, J. ve Stumm, M. (2005) "From pre-medieval to post-modern times: logistics routes and their modalities have not changed much", *Management Decision* 43 (9), 1249–1261.
- Klaus, P. ve Müller, S. (2012). "Towards a science of logistics: milestones along converging paths", *The Roots of Logistics*, P. Klaus ve S. Müller (eds), Berlin: Springer Verlag, 3–26.
- Konyalı, İ.H. (1946). *Alanya (Alâiyye)*. İstanbul: Ayaydın Basımevi.
- Köymen, M.A. (1977). "Türklerin Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları ve Türk Dehasının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdiği Üstünlük", *Milli Kültür* 1(3), 9–12.
- Köymen, M.A. (1977a). "Türklerin Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları ve Türk Dehasının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdiği Üstünlük", *Milli Kültür*, 1(4), 13–16.
- Kuru, A.Ç. (2001). "Ortaçağ'da Sinop Şehri ve Tersanesi", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırma Sempozyumu*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 161–173.
- Le Strange, Guy (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya–İran ve Orta Asya): İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Çev. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Martin, M.E. (1980). "The Venetian–Seljuk Treaty of 1220", *English Historical Review*, 95 (375), 321–330.
- Murgatroyd, P., Craenen, B., Theodoropoulos, G., Gaffney, V. ve Haldon, J. (2012). "Modelling medieval military logistics: an agent-based simulation of a Byzantine army on the march", *Computational and Mathematical Organization Theory*, 18(4), 488–506.
- Müneccimbaşı (2001). *Camiü'd-Düvel–Selçuklular Tarihi; Anadolu Selçukluları ve Beylikler*. II, Çev. Ali Öngül, İzmir: Akademi Yayınları.

- Özcan, K. (2005). *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri*. Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Özergin, M.K. (1959). *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Özergin, M.K. (1971). "Türkiye Kitabeleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 61-72.
- Peacock, A.C.S. (2006). "The Saljuq Campaign against the Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of Ala al-Din Kayqubad", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 16(2), 133-149.
- Peacock, A.C.S. (2010). "Sinop: A Frontier City in Seljuq and Mongol Anatolia", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16(1), 103-124.
- Redford, S. (2010). "Sinop in the Summer of 1215: The Beginning of Anatolian Seljuk Architecture", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16(1), 125-538.
- Rice, T.T. (1966). *The Seljuks in Asia Minor*, Glyn Daniel (ed), London: Thames and Hudson.
- Riefstahl, R.M. (1941). *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul: Maarif Vekaleti Yayınları.
- Schiltberger, J. (1995). *Türkler ve Tatarlar Arasında: 1394-1427*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Simbat (1946). "Başkumandan Simbat Vakâyinâmesi (951-1334)", Çev. Hrand D. Andreasyan, *TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme*, no:68, 80-81.
- Şahin, V. (2014). "Lojistik Coğrafyası Üzerine Bir Değerlendirme", *Marmara Coğrafya Dergisi* 29, 344-362.
- Tepić, J., Tanackov, I. ve Stojić, G. (2011). "Ancient Logistics-Historical Timeline and Etymology", *Technical Gazette*, 18(3), 379-384.
- Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Turan, O. (1946). "Selçuk Kervansarayları", *TTK Belleteni* X(39): 471-496.
- Turan, O. (1964). "Ortaçağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *TTK Belleteni*, XXVIII (110), 209-227.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları.
- Turan, O. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1934). "Antalya'nın Ehemmiyeti", *Ülkü*, 4(19) 9-12.
- Ülkütaşır, M.Ş. (1949). "Sinop'ta Selçuklular Zamanına Ait Tarihi Eserler", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnogrfya Dergisi* 5, 113-151.
- Yardım, A. (2002). *Alanya Kitabeleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2015). "Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı", *TTK Belleteni* LXXIX (286), 1039-1072.

ZAMANA YENİK DÜŞEN BİR ESERE GÖRGÜ TANIĞI OLMAK: AMASYA KALEKÖY CAMİİ*

Fazilet KOÇYİĞİT TEPE**

ÖZET

Uzun bir geçmişe sahip olan Amasya, bu tarihi süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu nedendir ki şehir adeta bir açık hava müzesi gibidir. Hemen hemen her döneme ait eserlerin bulunduğu şehirde ahşap mimari de dikkati çekmektedir. Ahşap direkli camiler grubunda yer alan Amasya-Kaleköy Cami'nin kitabesi bulunmadığı için inşa tarihi bilinmemektedir. Bahsi geçen cami konusunda hiçbir bilimsel çalışma yapılmamış olup sadece il envanterinde, eserin duvar resimleri temel alınarak, eser XVIII-XIX. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yok olma tehlikesi içinde olan eser, kaderine terk edilmiş durumdadır. Bu çalışmanın amacı eserin yeniden tarihlendirilmesini ve en azından yok olup tarih sayfalarından silinmeden önce kayıtlara geçmesini sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Kaleköy Cami, Ahşap Direkli Camiler.

ABSTRACT

Amasya has a long history and hosted to a lot of civilisation during this historical period. Therefore, the city is really like an open-air museum. In this city where buildings belong to almost every period exist, also wooden structures has been attracted attention. It is not known the year of construction of Amasya-Kaleköy Mosque which is included in the group of mosques with wooden columns, because there is not any inscriptions belong to the building. There is not any fieldwork about the mentioned building, the building was dated to 18-19. century based on the building's fresco only in provenance inventory. The building that is in the danger of extinction, is doomed. The purpose of this paper is to redate the building and at least to record the building before it goes out of existence.

Keywords: Amasya, Kaleköy Mosque, Mosques With Wooden Columns.

Bir zamanlar "Bereketli Hilal" olarak tanımlanan coğrafyanın bir parçası olan ülkemiz, bu coğrafi konumunun verdiği ayrıcalıkla birçok medeniyetin

---

* Bu çalışmaya konu olan eser, "Amasya Kaleköy ve Şeyhler Köyü Ahşap Camileri Rölöve Çalışması" isimli BAP projesi dâhilindedir ve proje Amasya Üniversitesi tarafından desteklenmiştir. Makalede yer alan fotoğraf ve çizimler projeye aittir.

** Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Amasya. fazilet.kocyigit@amasya.edu.tr

ev sahipliğini yapmıştır. Bu nedendir ki bu topraklar, hem yer altında hem de yer üstündeki kültürel varlıkları ile adeta bir açık hava müzesidir. Bir nehrin iki tarafında boyu boyunca uzanan Amasya şehri de tüm sokaklarında bize farklı medeniyetlerin eserlerini büyük bir samimiyetle sunmaktadır. Ancak insanların ilgisizliğine maruz kalan bu eserler, zamanla yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardır. Ne yazık ki bu coğrafyada yer alan birçok eser, daha kayıtlara bile geçmeden tamamen yok olarak tarih sayfalarından silinmiştir. Bu tehdidi yaşayan eserlerden biri de Amasya/Yukarı Kale Köy Camii'dir. Bu çalışmanın amacı mümkünse bu tehdidi yok etmek, değilse en azından eseri kayıtlara geçirebilmektir.

Kaleköy Camii

Amasya/Yukarı Kale Köy, 1902-03 parselde bulunan eser, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek minareli bir yapıdır ve hımsız duvar tekniğinde inşa edilmiştir (Şekil 1-2). Eserin kitabesi bulunmadığı için araştırmacılar tarafından üslupsal özellikleri temelinde XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir¹.

Caminin beden duvarlarında, ahşap hatıllar ve kerpiç malzeme kullanılırken, temelinin görünen kısımlarında moloz taş ve düzgün olmayan kesme taşın kullanıldığı tespit edilmiştir (Şekil 3-5). Buna ek olarak eserin güney duvarının sandviç duvar tekniğine benzer bir teknikte inşa edildiği görülmektedir. İç ve dış panellerden oluşan bu tekniğin sadece güney cephede uygulanması, dış panelin orijinal olmayıp sonradan cepheyi koruma amaçlı yapılmış olabileceğini düşündürmektedir (Şekil.7). Yapıda iki katlı pencere uygulaması bulunmaktadır (Şekil 4).

Ahşap direkli camiler grubunda olan Kaleköy Camii'nin harimine giriş, batı cephede bulunan yuvarlak basık kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Caminin harim kısmı, altı adet ahşap direk ile üç sahına ayrılmıştır. Bu ahşap direklerde sütun başlıkları yerine profil kesitli yastıklar kullanılmıştır. Mihraba dik uzanan bu sahnılardan ortada bulunanı 30 cm. yüksek tutularak vurgulanmıştır.

Eserin oldukça tahrip olmuş mihrabı, alçı malzeme ile yapılmıştır (Şekil 10). Kemer köşelikleri boyanan mihrabın en dış çevresinde yer alan içbükey silme bitkisel motiflerle, yanındaki dışbükey silme zikzak motifleriyle bezenmiştir. Bu silmelerden sonra gelen geniş bordür, kırık çizgilerle elde edilmiş geometrik motiflerle bezenmiştir (Şekil 15). Bu bordürü takip eden silmenin üzerine ise kıvrık dallar arasında çarkifelek motifleri yapılmıştır. Bu silmeden sonra gelen diğer bordürün üzeri on iki kollu yıldız motifleriyle bezenmiştir. Mihrabı üç yönden çevreleyen bu bordürün hemen altında ayet kitabesi yer almaktadır. Mihrap nişine daha yakın silmelerin üzerleri de bitkisel ve geometrik olmak üzere çeşitli şekillerde bezenmiştir. Bu silmeler sonradan yağlı boya ile kırmızı, yeşil ve mavi renklere boyanmıştır.

---

¹ Eser konusunda yapılan tek çalışma, 2007 tarihli Amasya İl Envanteridir. Envanterde yapılan incelemede ise eser sadece bezemelerinin üslupsal özelliklerinden yola çıkılarak XVIII-XIX. yüzyıla tarihlendirilmiş, plan özellikleri ve yapıya dair buluntular dikkate alınmamıştır.

Mihrap nişinin iç kısmını çevreleyen geniş bordürlerin üzerine de geometrik bezemeler yapılmıştır. Mevcut kalıntılardan anlaşıldığı üzere eserin mihrabı orijinalinde mukarnas kavsaralı iken sonradan üzeri alçı malzeme ile kaplanarak dilimli kemeri olan bir niş şekline dönüştürülmüştür (Şekil 11-12-13-14).

Caminin minberi ve müezzin kürsüsü orijinal olmayıp ahşap malzeme ile yapılmıştır. Harimin kuzeyine yapılan kadınlar mahfili de ahşap malzeme ile inşa edilmiş olup asma kat şeklinde düzenlenmiştir. Bu kısma yapının kuzeyinden doğrudan giriş sağlanabildiği gibi harimde yer alan ahşap bir merdiven ile de ulaşılabilir (Şekil 16).

Eserin batı tarafında bulunan son cemaat mahalli, üç ahşap direk ile iki bölüme ayrılmıştır. Ahşap hatıllarla desteklenen bu mekân, ahşap bir sundurma şeklinde düzenlenmiştir. Bu cephede yer alan pencere sonradan iptal edilerek yerine; yuvarlak kemerli ve üzerinde Helence yazıların yer aldığı bir mezar taşı monte edilmiştir. Son cemaat mahallinin üst katına sonradan olduğu tahmin edilen bir oda ve bu odanın önüne de bir giriş inşa edilmiştir. Günümüzde burada bir tabutun bulunmasına karşın caminin faal olduğu dönemlerde bu mekânın imam evi olarak kullanılmış olması muhtemeldir.

Yapının kuzeybatısında bulunan tek minaresi, ahşap çıtalarla silindirik şekilde yapılmıştır. Eserin minaresi alışılanın dışında bir forma sahip olup minarenin şerefe kısmı yüksek tutularak doğrudan külahla bağlantı sağlanmış ve petek kısmı yapılmamıştır.

Oldukça bezemeli olan yapıda bezeme öğeleri, mihrap ve duvar yüzeylerinde yoğunlaşmıştır. Mihrapta oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik bezemeler bulunmaktadır. Duvar yüzeylerine ise XVIII. yüzyılın sonu - XIX. yüzyılın başına tarihlendirebileceğimiz kalemişi bezemeler yapılmıştır. Harim kısmında kuzey duvarı hariç diğer duvarlara içerisinde "Allah, Muhammed ve halifelerin isimleri"nin yazılı olduğu madalyonlar yapılmıştır. Harimin tavana yakın en üst kısmında tüm harimi çerçeveleyen bir bordür bulunmaktadır. Kırmızı ve mavi boya ile yapılmış bu bordürün üzerine biri alta diğeri üste gelecek şekilde üç yapraklı palmet motifleri işlenmiştir. Palmetlerin uçlarının birleşim noktalarına ise büyük benekler yapılmıştır ve tüm motifler bu şekilde birbirine eklenerek bordür boyunca devam ettirilmiştir. Bordürün altına ise birbirinden bağımsız püskül gibi sarkan ters lale ve kıvrım (kıvrık) dal motifleri tasvir edilmiştir. Bu motifler de ardışık bir şekilde mavi, kırmızı ve sarı renklere boyanmıştır. Bu motiflerin aynısı daha küçük ve çift dallı olmak üzere iki sıra halinde yeniden resmedilmiştir. Doğu ve batı duvarlarına en üstte yer alan bordür seviyesinden zincirle sarkan vazoda çiçek motifleri yapılmıştır. Kıvrık dallar ve dört yapraklı çiçeklerin resmedildiği bu motif stilize bir motiftir. Batı ve kuzey duvarlara dikey sıralar halinde birbirinden bağımsız ama bir bütünlük içerisinde yapraklı dal motifleri işlenmiştir. Güneyde bulunan pencerelerin etrafı altın yıldızla çerçeve içerisine alınıp üzerlerine birbiriyle bağlantısı olmayan kenger yaprağı motifleri yapılmıştır. Doğu duvarında yer alan pen-

cereler ise sarmal şekilde ilerleyen kıvrık dallar ve çerçeve köşelerine denk gelen üç yapraklı palmetlerle bezenmiştir. Güney ve doğu duvarlarında çerçeve içerisine alınmış hat örnekleri bulunmaktadır. Kadınlar mahfilinin bulunduğu kısım bel hizasında düz bir şekilde bordo renge boyanmışken doğu ve güney cephelerde köşebentli çerçeveler üzerine rumiler arasında hatayı çiçekler resmedilmiştir. Birbirinden bağımsız olan bu karşılıklı motiflerin arasına da ahşap görünümlü topuzlar yapılmıştır (Şekil 8-9). Doğu duvarında kadınlar mahfilinin altına üzerinde kıvrık dallar arasında beş yapraklı çiçek motiflerinin yer aldığı bir bordürle çerçevelenmiş büyük bir gülbezek motifi yapılmıştır. Motifin içerisinde bulunduğu bu dikdörtgen çerçevenin köşeleri açılmalı bir şekilde dilimlenmiş ve bu dilimler sarı, zemin ise mavi renge boyanmıştır. Yine kadınlar mahfilinin altında, kuzey duvarda da aynı şekilde bezenmiş çerçeve içerisine baklava dilimi tasvir edilmiştir. Baklava diliminin içerisi de hatayı çiçekler ve kıvrık dallarla bezenmiştir. Ahşap sütun başlıkları mavi, sarı, kırmızı renklerle boyanmış çiçek motifleri, altıgen içerisinde altı kollu yıldız, oyma tekniğinde yapılmış altı kollu yıldız ve küçük gülbezek motifleri olmak üzere çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir (Şekil 17-18).

Zamanın tüm yıkıcılığına direnen Kaleköy Cami, günümüze oldukça harap bir şekilde ulaşabilmiştir. Harim kısmında yer alan ahşap direklerin başlıklarının gövdesinden çıkmış olması, duvarlardaki ayrılma ve çatlama- lar eserin zemininde kaymaların olduğunu göstermektedir (Şekil 6). Buna ek olarak yapının beden duvarlarında da çatlaklar ve dökülmeler vardır. Üst örtü çökmek üzere olup, caminin minaresinin de strüktürü bozulmuştur ve yıkılma tehlikesi taşımaktadır. Harim kısmına kaçak kazılar nedeniyle büyük bir çukur açılmıştır. Caminin batı penceresi iptal edilerek yerine antik dönem mezar taşı monte edilmiştir. Eserin mihrabında da ciddi tahribatlar söz konusudur. Kalem işleri yer yer silinerek ya yok olmuş ya da belirginliğini kaybetmiştir. Eser, yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Değerlendirme

Mimarlık tarihine genel bir bakış attığımız zaman insanların yapı malzemesi olarak genellikle buldukları coğrafyanın imkânlarına göre tercih yaptığı gözlenmektedir. Buna karşın İç Anadolu Bölgesi gibi taş malzemenin bolca bulunduğu bir coğrafyada da ahşap malzeme ile inşa edilmiş yapıların bulunması tercih ve imkânlar konusunda yeniden düşündürmektedir. Bu durum yapı malzemesinin seçiminde imkânların dışında tercihlerin de söz konusu olduğunun kanıtıdır.

Türk sanatında; Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu ve Beylikler dönemlerinden beri gözlenebilen ahşap malzeme kullanımı Anadolu'da da devam ettirilmiştir. Özellikle Selçuklular döneminde İç Anadolu'da ahşap direkli ve tavanlı yapıların yapıldığı buna ek olarak bu eserlerin bazılarının kalemişleri ile bezendiği bilinmektedir (Kuran, 1972, s.182). Ahşap direk kullanımının kökeni Türklerin göçebe dönemlerinde sürdürdüğü çadır yaşamına da bağlanabilir. Türkmen çadırlarında çoğunlukla başları oymalı olan ahşap direklerin kullanıldığı bilinmektedir. Mimaride ahşap direk baş-

lıklarının üzerinde yer alan profilli yastıklar ve konsollar özellikle Selçuklu dönemi ahşap camilerinde karşımıza çıkmaktadır (Ersoy, 1993, s.58-59). Osmanlılar Döneminde de XIV. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar ahşap direkli ve tavanlı camilerin inşa edildiği gözlenmektedir (Uysal, 2014, s.1110).

Coğrafi imkânlar açısından baktığımızda Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Kaleköy Cami'nin ahşap malzeme ile inşa edilmesi oldukça olağan görünmektedir. Ancak Amasya gibi taş ocaklarının yoğun bulunduğu bir şehirde ahşap malzemenin kullanılmasını bir tercih olarak değerlendirebiliriz. Şehir merkezinde yer alan eserlerin çoğunlukla kesme veya moloz taşla inşa edilmesi de bu eserde kullanılan ahşap malzemenin zorunluluktan ziyade bir tercih olduğunu düşündürmektedir. Anadolu'da ahşap direkli ve tavanlı camilerin XVII. – XIX. yüzyıllar arasında moda halinde devam ettiği düşünülmektedir (Deniz, 1988, s.50). Bu bilgilere ek olarak Yalıboyu evleri olarak bilinen ve çoğunluğu XIX. yüzyılda inşa edilmiş konakların da ahşap çatki arası kerpiç dolgulu yapılar olduğu gözlenmektedir (Amasya İl Yıllığı, 2007, s.487). İnşa tekniği açısından Kaleköy Cami'nin bahsi geçen konaklarla aynı olması dikkate değer bir detaydır.

Eserin harim kısmı, mihraba dik üç sahından oluşmaktadır ve orta sahnin, yüksek tutularak vurgulanmıştır. Kaleköy Cami'nin planı, Anadolu Selçuklu mimarisinde sıkça uygulanan ve bazilikal plan olarak adlandırılan plana çok benzerlik göstermektedir². Ancak bazilikal plandan farklı olarak Kaleköy Cami'nde harim kısmı derinlemesine değil enine bir gelişme göstermiştir. 1297 yılında inşa edilmiş olan Beyşehir Eşrefoğlu Cami de ahşap direkli camiler grubunda olup harim kısmı mihraba dik yedi sahından oluşmaktadır ve orta sahnin yüksek tutularak vurgulanmıştır. Ancak Eşrefoğlu Cami, derinlemesine bir plan arz etmektedir (Karpuz, 2001, s.37-38). 1290 yılına tarihlendirilen Ankara Arslanhane (Ahi Şerafeddin) Cami de mihraba dik beş sahninli olup derinlemesine bir plan göstermektedir. Burada da benzer şekilde orta sahnin, diğer sahninlerden geniş ve yüksek tutularak vurgulanmıştır (Öney, 1990, s.7). Anadolu Selçuklu mimarisinde XII. yüzyılın sonları XIII. yüzyılın başlarında çok sayıda ahşap direkli cami inşa edilmiştir. Bu camilere; Afyon Ulu (1272), Sivrihisar Ulu (1297), Kastamonu Kasabaköy (1366) ve İspir Çarşısı Cami (XVIII. Yüzyılın ilk çeyreği) gibi eserleri örnek verebiliriz (Deniz, 1988, s.49). Erken tarihli örneklerin yanı sıra XVIII ve XIX. Yüzyıl gibi geç tarihlerde de ahşap direkli cami örnekleri mevcuttur.

Bezemeleri ile ilgi çeken Kaleköy Cami'nde bitkisel, geometrik ve hat bezeme sanatının örnekleri görülmektedir. Mihrap ve duvarlarda yer alan bu bezemeler içerisinde zikzak, kırık çizgilerle elde edilmiş geometrik şekiller, kıvrık dallar arasında çarkifelek motifleri, on iki kollu yıldız, palmet, püskül, ters lale, kenger yaprağı, hatai çiçekler, gülbezek, baklava dilimi ve zincirle sarkan vazolar içinde çiçek motifleri bulunmaktadır. Bu eserde ahşap direkli camilerin çoğunda bulunan tavan göbeğinin bulunmaması da

² Anadolu Selçuklu Mimarisinde konusunda detaylı bilgi için bkz. KARPUZ 2001.

dikkat çekicidir. Eser, bezemeleri kapsamında farklı dönem özellikleri göstermektedir. İslam sanatında figürlü bezemeden ziyade geometrik ve bitkisel bezemenin daha çok uygulandığı bilinmektedir. Bu sebepten dolayı XII. yüzyılın başlarından itibaren çokgen, çok köşeli yıldızlar ve değişik geometrik motifler sonsuzluk ilkesi temelinde birer ifade aracı olarak kullanılmıştır. Zamanla bezeme programına bitkisel motiflerin de girmesine rağmen geometrik bezeme arka planda varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Ödekan, 2001, s.329). Eserin mihrap bezemesinde yer alan bitkisel motiflerin yanı sıra zikzak, kırık çizgilerle elde edilmiş geometrik ve on iki kollu yıldız motifleri XII-XIII. yüzyıl bezeme sanatının üslupsal özelliklerini taşımaktadır. Kırık çizgilerle oluşturulmuş geometrik motiflere Tokat Gökmedrese (1275) taç kapısında, Divriği Kale Cami (1180-81) taç kapısında, Divriği Ulu Cami'nin doğu kapısında (1228), Kayseri Çifte Medrese'nin şifahane kapısında (1205) ve Konya Sırçalı Medrese'nin (1242) taç kapısında da rastlamak mümkündür (Koçyiğit, 2015, s.249). Eserin mihrabı, mevcut kalıntılardan anlaşıldığı üzere sonraki dönemlerde onarım geçirmiş ve bu onarım sonrasında kavsarasının üzeri alçı ile sıvanarak boyanmıştır. Bugün düşen alçı parçalarının altından görünen kalıntılar mihrabın orijinalinde mukarnas kavsaralı olduğunu düşündürür niteliktedir. Ne yazık ki bu iddiamızı destekleyen yapıya ait eski bir fotoğraf bulunmamaktadır. Anadolu'da alçı mihraplar genellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle XIV. yüzyılda görülmeye başlanır. Mukarnaslı kavsaralar ise XII. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren görülmeye başlanmıştır (Bakırer, 2000, s.124). Selçuklular ve Beylikler Döneminden günümüze ulaşabilen çok fazla alçı mihrap örneği yoktur ancak, Harput Ulu Cami'nin avlu mihrabı (1155-1165), Konya Sahip Ata Mescidi (XIII. yüzyılın ikinci yarısı), Konya Sakahane Mescidi (XIII. yüzyıl), Konya Sahip Ata Hanıkahı (1279) ve Ankara Arslanhane Camii'nin mihrapları bu dönem alçı mihraplarına örnek verilebilir³. Alçı malzeme ile mihrap yapımı, Osmanlı Devleti zamanında da devam ettirilmiş ve bu dönemden daha fazla örnek günümüze ulaşabilmiştir. Osmanlı Sanatı içerisinde çoğunlukla XIV. yüzyılın ikinci yarısı - XV. yüzyılın başlarında yapılan alçı mihraplara; Gecik Mescidi, Geneği Mescidi, Hacı İvaz Cami, Direkli Cami, Karanlık (Sabuni) Cami, Eyüp Mescidi, Ayaş Ulu Cami, Hacı İlyas Cami, Hacı Bayram Cami ve Zincirli Camii'nin mihraplarını örnek verebiliriz⁴.

Caminin harim duvarlarında yer alan bezemeler ise mihrap bezemelerinden hem kompozisyon hem de üslup olarak farklılıklar göstermektedir. Duvarların tüm yüzeyine yapılan bezemeler olduğu gibi çerçeve içerisinde pencerelerin etrafına ve yine kontürlerle oluşturulmuş çerçeveler içerisine geometrik motiflerin işlenmesi söz konusudur. Eserde belki de en dikkat çekici bezeme türü tavan hizasından zincirlerle sarkan vazo içinde çiçek motifleridir. Bu bezeme türünün yaygın bir şekilde kullanımı Lale Devri (1718-1730) ile başlamaktadır ve sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir. Diğer dikkati çeken motif ise pencereleri çevreleyen kontürlerin içeri-

³ Bahsi geçen örnekler ve daha fazla örnek için bkz. BAKIRER 2000.

⁴ Bahsi geçen örnekler ve daha fazla örnek için bkz. ESKİCİ 2001.

sinde yer alan kenger yapraklarıdır. Doğan Kuban, kenger yaprağı motifinin Türk sanatında ilk olarak Lale Devri'nde görüldüğünü söylemektedir⁵. Eser, bu bezeme öğeleri ile XVIII. yüzyıl bezemelerinin üslupsal özelliklerini taşımaktadır. XIX. yüzyıl camilerinin bezemelerinde ise daha baskın bir şekilde Barok dönem özellikleri kendini göstermektedir. Bu dönem Anadolu camilerine; Yozgat Başçavuşoğlu (1801), Muğla Şeyh (1896), Konya Azizye (1671-76) ve Samsun Hamidiye (1884) camilerini örnek olarak gösterebiliriz (Hatipoğlu, 2007, s.103-121).

Sonuç

Oldukça harap bir şekilde günümüze gelen Kaleköy Cami'nin kitabesi olmamasından dolayı, inşa tarihi bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar tarafından eserin kalemişi bezemeleri dikkate alınarak XVIII-XIX. yüzyıllara tarihlendirme yapılmış olsa da tarihlendirme konusunda sadece bezemelerden yola çıkmak çok sağlıklı sonuçlar vermemektedir. Çünkü bezemelerin sonradan yapılmış olması da ihtimaller arasında yer almaktadır.

Eseri, yapı malzemesi açısından değerlendirdiğimizde yapı malzemesinin, Amasya'da XIX. yüzyılda inşa edilmiş Yalıboyu Konaklarının malzemesi ve yapım tekniği ile aynı olduğu görülmektedir. Ancak hımış duvar tekniği sadece XIX. yüzyılda değil daha erken tarihli eserlerde de uygulanan bir tekniktir. Buna ek olarak eserin güney cephesinin diğerlerinden farklı bir şekilde sandviç duvar benzeri çift panel şeklinde yapılmış olması da esere yapılan sonraki dönem müdahaleleri konusunda düşündürmektedir.

Eser, plan olarak Selçuklu camilerine benzerlik gösterse de XVIII ve XIX. yüzyıllarda da mihraba dik sahninli, ahşap direkli camilerin mevcudiyeti bilinmektedir (Denizli Yazırköyü Cami - Burdur Dengere Köyü Cami) (Deniz, 1988, s.51). Küçük bir mahalle camisi olmasından dolayı eserde özenli bir cephe düzenlemesi olmadığını düşünebiliriz. Çünkü erken tarihli eserlerde pencerelerin küçük ve şevli yapıldığı gözlenirken, XVIII-XX. yüzyıl eserlerinde ise pencerelerin daha büyük ve alt seviyede yapılmaya başlandığı görülmektedir (Çal, 2000, s.119). Kaleköy Cami'nin pencereleri belli bir düzen göstermemektedir. Neredeyse rastgele açıldığını düşünebileceğimiz bu açıklıkların sonradan yapılmış olması da ihtimaller arasındadır.

Eserin bezemeleri farklı dönem özellikleri taşımaktadır. Mevcut kalıntılardan anlaşıldığı üzere eserin sonraki dönemlerde üzeri alçı ile kaplanan mihrabındaki bezemeler, özellikle on iki kollu yıldız formu ile Selçuklu veya Beylikler dönemi gibi erken bir tarihe işaret etmektedir. Mihrap bezemeleri arasında yer alan kıvrık (kıvrım) dallar, zikzak, kırık çizgilerle oluşturulmuş geometrik motifler, çarkifelek ve diğer bitkisel bezemeler yapının duvarlarında yer alan kalemişi bezemelerden farklı olup daha erken tarihlidir.

Yapının neredeyse tüm duvarlarını kaplayan kalemişi bezemeler ise üslupsal açıdan XVIII. yüzyıl özelliklerini göstermektedir.

Tüm bu veriler ışığında yapıyı tarihlendirme yoluna gidecek olursak öncelikle belirtmemiz gereken konu, eserin büyük ihtimalle zaman içerisinde

⁵ Lale Devri ve XVIII. Yüzyıl bezeme sanatı için bkz. KUBAN 2007.

de değişikliklere maruz kaldığıdır. Eserin düzensiz bir cepheye sahip olması küçük bir mahalle camisi olmakla açıklanamayacaktır. Çünkü eser, küçük bir mahalle camisi şeklinde düşünülmüş olsaydı harim kısmı böylesine bezemeli ve özenli yapılmazdı. Bu nedenle cephede görülen bu düzensizliği sonraki dönemlerde yapılmış olması muhtemel değişikliklere bağlayabiliriz. Malzeme ve yapım tekniği açısından eser, XVIII-XIX. yüzyılda Amasya’da inşa edilmiş konaklara benzerlik göstermesi ile belirleyici bir faktör olmaktadır. Eserin planı, bizleri her ne kadar Selçuklu dönemi camilerine götürse de sonraki dönemlerde de bu planının uygulandığı görülmektedir. Bu nedenle caminin planı, tarih belirleme konusunda bize çok fazla yardımcı olamamaktadır. Ancak eserin mihrabı ile duvar bezemeleri arasındaki üslupsal fark ve mihraba yapıldığını düşündüğümüz değişimler bize eserin iki farklı dönem özellikleri taşıdığını göstermektedir. XVIII-XIX. yüzyıllar, Türk sanatında Barok etkilerin görülmeye başladığı yüzyıllardır ve bu yüzyıllarda bezeme formlarından mimari formlara kadar değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde mukarnaslı kavsaranın yerini istiridye kabuğu formu kavsaraların aldığı, “S” ve “C” formlarının mimaride sık başvurulan motifler olduğu bilinmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, mevcut kalıntılardan caminin mihrabının değiştirildiğini ve orijinalinde mukarnas kavsaralı olma ihtimalinin yüksek olduğunu ileri sürebiliriz. Mihrap çevresindeki bezemeler ise herhangi bir değişime uğramamış ve Selçuklular veya Beylikler dönemine ait olduğunu düşündüğümüz kompozisyonlar, olduğu gibi bırakılmıştır. Eserin bütün cepheleri hımsız duvar tekniğinde örülmüş olmasına karşın mihrabın yer aldığı güney cephe, sandviç duvar tekniğiyle sağlamlaştırılmıştır. Teknik olarak bir bütünlük arz eden eserin, üslupsal olarak farklılıklar göstermesi ve bu farklılığın mihrap duvarında yoğunlaşması, mihrabın Selçuklu veya Beylikler Dönemine ait bir camiden buraya taşınmış olabileceği fikrini düşündürmektedir. Bu yönde ileri sürülebilecek savlardan bir diğeri ise eserin daha önceden orada bulunan bir Selçuklu veya Beylikler Dönemi camisinin kalıntılarından yararlanılarak XVIII. yüzyılda, dönemin üslupsal özelliklerine uygun bir şekilde yeniden inşa edildiğidir. Bu savlardan biri olan ve “mihrabın başka bir eserden bu camiye taşınması” konusunda soru işareti oluşturan en önemli nokta şudur: Taşınacak kadar değerli bulunan bir parça neden sonradan alçı ile kaplanarak değiştirilmiştir? Çok kuvvetli bir destek olmamasına karşın bu soru işareti nedeniyle eserin, daha önce orada yer alan bir eserin mevcut kalıntılardan yararlanılarak yeniden inşa edilmiş olabileceği savı daha açıklanabilir görülmektedir. Üslupsal olarak erken dönem özellikleri taşıyan mihrabın tarihlendirilmesi konusunda Amasya İli’nin tarihçesi de katkı sunabilir. Amasya’nın Osmanlı hâkimiyetine girmesi 1392 yılını göstermektedir⁶. Yani XI. yüzyıldan XIV. yüzyılın sonlarına kadar şehir, Selçuklular ve Beylikler dönemlerini yaşamıştır. Mihrap bezemelerinin, yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü üzere, XIV. yüzyılın sonlarına kadar inşa edilen cami mihraplarına benzerlik göstermesi de eserin ilk inşa tarihini bu yüzyıllara indir-

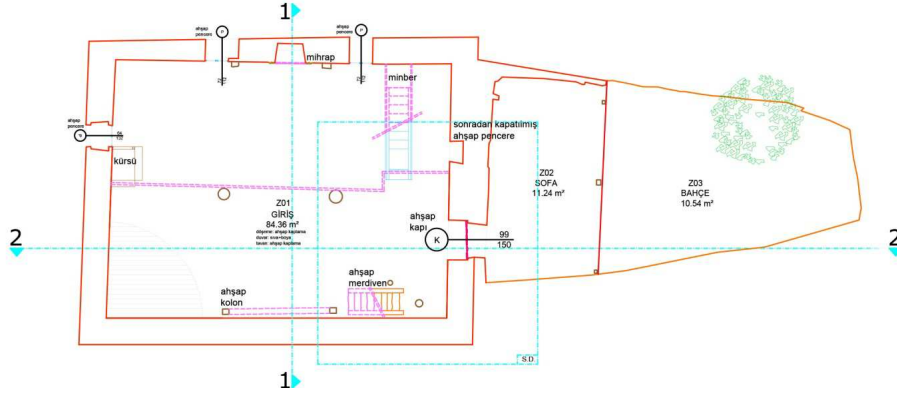
⁶ Amasya tarihçesi için bkz. HÜSAMEDDİN 2008.

memize olanak sağlamaktadır. Sonuç olarak eser, iki farklı döneme ait önemli izler taşımaktadır ve eserin korunma altına alınması gerekmektedir.

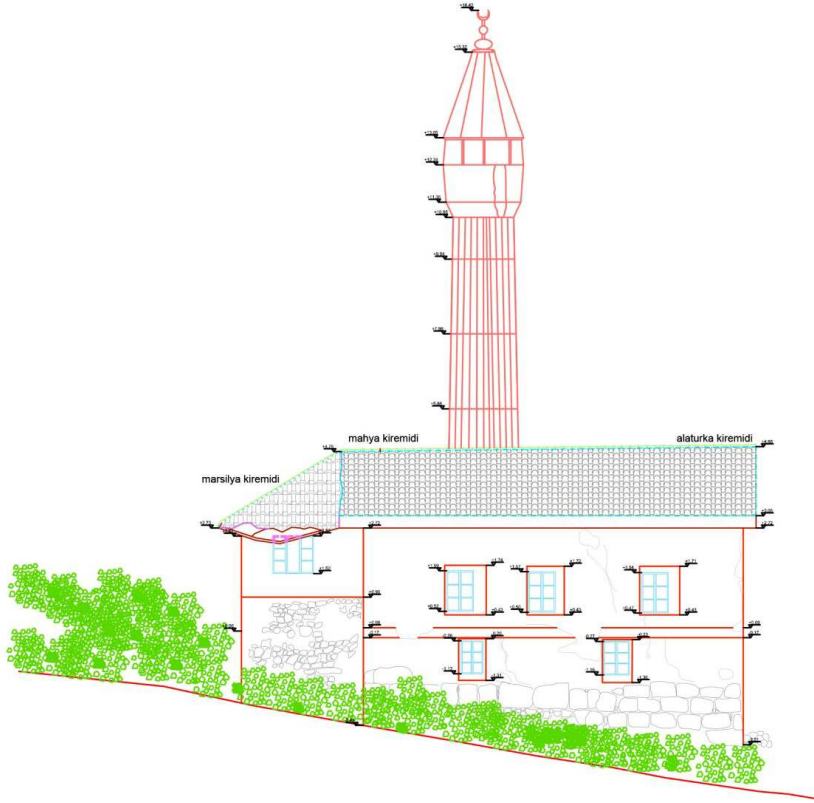
KAYNAKÇA

- BAKIRER, Ömür (2000), *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Ankara.
- ÇAL, Halit, (2000). *Niğde Şehrindeki Ahşap Tavanlı Camiler ve Mescitler*, Ankara.
- DENİZ, Bekir, (1988). "Aksaray'da (Niğde) Ahşap Sütunlu İki Köy Camii", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, C:IV*, İzmir, s.19-56.
- ERSOY, Ayla,(1993). *XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği*, İstanbul.
- ESKİCİ, Bekir (2001), *Ankara Mihrabları*, Ankara.
- HATİPOĞLU, Oktay, (2007). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalemîşi Tezyinatı*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- HÜSAMEDDİN, Hüseyin (2008), *Amasya Tarihi*, Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, Dersaadet.
- KARPUZ, Haşim, (2001). *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Konya.
- KOÇYİĞİT, Fazilet, (2015). "Üslupsal Özellikleri Temelinde Tokat Gök Medrese'ye Yeniden Bakış", *Journal of World of Turks, Vol.VII. No.II.* s.243-260.
- KUBAN, Doğan, (2007). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul.
- KURAN, Abdullah, (1972). "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yayını, Ankara, s.179-186.
- ÖDEKAN, Ayla, (2001). "Anadolu Selçuklu Çağında Mukarnas Bezeme", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul, s.329-335.
- ÖNEY, Gönül, (1990). *Ankara Arslanhane Camii*, Ankara.
- TC. Amasya Valiliği, (2007). *Amasya İl Yılığ*, Amasya.
- UYSAL, Zekiye, (2014). "18. Yüzyıldan Ahşap Direkli İki Cami", *Turkish Studies, Vol.9-10*, Ankara, s.1107-1123.

FOTOĞRAFLAR

Şekil 1. Amasya Kaleköy Camii Planı

Şekil 2. Amasya Kaleköy Camii Görünüşü (Güney Cephe)

Şekil 3. Amasya Kaleköy Camii Genel Görünüş

Şekil 4. Amasya Kaleköy Camii Güney Cephe

Şekil 5. Amasya Kaleköy Camii – Doğu Cephe

Şekil 6. Zeminde Meydana Gelen Kaymalar Nedeniyle Başlığında Ayrılmış Ahşap Direk

Şekil 7. Güney Cephe Duvarı İç Kısım (Sandviç Duvar Benzeri)

Şekil 8. Harim – Güney Duvarı

Şekil 9. Harim – Güneydoğu Köşe

Şekil 10. Mihrap

Şekil 11. Mihrap - Detay

Şekil 12. Mihrap - Detay
(Mukarnas Kavsara İzleri)

Şekil 13. Mihrap - Detay

Şekil 14. Mihrap - Detay

Şekil 15. Mihrap
Bordür Bezemeleri

Şekil 16. Kadınlar Mahfili

Şekil 17. Kadınlar Mahfilinin Altında Yer Alan Bezeme

Şekil 18. Kadınlar Mahfilinin Altında Yer Alan Bezeme

KIRIM TATAR DİASPORASINDA MELEZLEŞEN DİASPORİK KİMLİK: ESKİŞEHİR KIRIM TATAR DÜĞÜNLERİ ÖRNEĞİ

Şahinde YAVUZ*

ÖZET

1783 yılında Kırım'ın Rus işgali altına girmesi ile birlikte, Kırım Tatarları, başta Osmanlı ülkesi olmak üzere dünyanın pek çok yerine dağılarak, diasporada yaşamaya başlamıştır. Türkiye'de en yoğun nüfusla Eskişehir'e yerleşen Kırım Tatarları, yıllarca kendi içlerine kapalı yaşayarak, diasporik kimliklerini sürdürmüşlerdir. 1980 sonrasında göç çalışmaları, küresel ve yerel, kültürel kimlik, kültürel melezlik kavramları etrafında tartışılmaya başlamıştır. Bu açıdan Türkiye'de yaşayan diasporik toplulukların kültürel kimliklerini nasıl kurdukları ve bu kurgunun zamanın ruhuna nasıl uyumlandığını incelemek gereklidir. Ritüeller ve törenler, diasporik kimliği sürdürerek aidiyet yaratmada en önemli araçlardır. Bu araştırma, Kırım Tatarları'nın düğünleri örneğinde, bu topluluğun toplumsal hayatının nasıl değiştiğini, 1945-2010 yıllarını temel alarak değerlendirme amacını taşımaktadır. Araştırmada 45- 81 yaş arasındaki 25 kişi ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerin analizi sonucunda, düğün törenleri 1945-1970, 1970-1985 ve 1985-2014 yılları temel alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diaspora, Kırım Tatarları, kültürel kimlik, melezlik, düğün törenleri

ABSTRACT

Following the occupation of Crimea by the Russians in 1783, the Crimean scattered all over the world, starting a diasporic life primarily in the Ottoman land. While Eskişehir hosted the majority, the Crimean Tatars have maintained their diasporic identities by living in an enclosed circle. Migrant studies after 1980 were largely carried out around the concepts such as globalism, localism, cultural identities and cultural hybridity. Within this framework, one needs to analyze how diasporic communities in Turkey constructed their identities and this construction was transformed by the Zeitgeist. Rituals and ceremonies are the most important tools to sustain the diasporic identity and create a sense of belonging. Based on the wedding rituals of CrimeanTatars between 1945 and 2010, this study aims to understand how their social life has changed. During the study, the present researcher conducted in-depth interviews with 25 Crimean Tatars living in

---

* Prof. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, sahinde.yavuz@gmail.com

Eskişehir and aged between 45 and 81. Analyzing these interviews, the researcher proposes three distinct periods for wedding ceremonies, namely 1945-1970, 1970-1985 and 1985-2014.

Keywords: Diaspora, Crimean Tatars, cultural identity, hybridization, wedding ceremonies.

Göç yeni olmayıp, tarihin her döneminde farklı toplulukların tecrübe ettiği bir olgudur. 1980 sonrasında göç çalışmaları, küresellik ve yerellik, kültürel kimlik ve kültürel melezlik kavramlarıyla tartışılmaktadır. Bu açıdan, diasporik toplulukların kültürel kimliklerini nasıl kurdukları ve bu kurgunun zamanın ruhuna nasıl uyumlandığını incelemek önem kazanır. Bu araştırma, diaspora çalışmalarının kimlikler üzerine vurguda bulunuşunu temel alarak, Kırım Tatarları'nın düğün gelenekleri örneğinde, onların kimlik, kültür, aidiyet ve topluluk ruhunu nasıl kurduklarını ve bu süreçlerde yaşanan dönüşümleri, 1945-2010 yıllarını temel alarak değerlendirme amacını taşımaktadır.

Kırım Hanlığı, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rus işgali altına girmiş, 1783 yılından itibaren Hanlık tamamen ortadan kalkarak, Rusya İmparatorluğu'na ilhak olunmuştur (Kırımlı 1996: 5-6). Çarlık Rusya'sı hâkimiyetindeki Kırım Tatarları'na yönelik, özellikle işgalin ilk yüzyılı içindeki en çarpıcı gelişme, Kırım Tatarları'nın kitle halinde Osmanlı topraklarına göçleridir. Bu kitlesel göç, son iki yüzyıl içinde Kırım Tatarları'nın en belirgin özelliği olmuştur. Çünkü Osmanlı, sadece bir Müslüman devlet ve hilafetin merkezi değil, aynı zamanda da Kırım Tatarları'nın etnik, dilsel ve kültürel açılarından kardeşlerinin ülkesidir. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına yaklaşık 1.800.000 Kırım Tatarı'nın göç ettiği tahmin edilmektedir (Kırımlı 1996: 12). Günümüzde Kırım Tatarları en çok Eskişehir olmak üzere Türkiye'nin çeşitli illerinde, Türkiye dışında Polonya, Litvanya, Amerika, Batı Avrupa ülkeleri, Kanada ve Türki Cumhuriyetler'de yaşamaktadır. Kırım Tatarları'nın göç etmeyerek Kırım'da kalanları, 1944 yılında Stalin'in emriyle Orta Asya'ya sürüldüğünden beri, Kırım Tatarları anavatanları tamamen ellerinden alınmış bir topluluk konumunda, diasporada yaşamaktadır. Kırım Tatarları'nın Türkiye'deki nüfuslarına ilişkin bilimsel bir araştırma olmamakla birlikte, bu sayının dört ile altı milyon arasında değişkenlik gösterdiği söylenmektedir (Jankowski 2002). Kırım Tatarları Türkiye'de belli bölgelerde, kendi iç cemaatleri içinde dayanışma içinde yaşayıp, sosyalleşerek kendi dillerini, etnik ve kültürel kimliklerini sürdürme eğiliminde olmuşlardır.

Diaspora, toplumsal aidiyetini, belleğinde taşıdığı kültürünü uygulayarak yaşatır. Düğün törenleri bir topluluğun sınırlarını çizme ve bu sınırlarla kendilerini diğerlerinden ayırmada önemli rol oynar, çünkü aidiyet yaratırlar. Simgesel ritüeller çok yönlü oldukları için, değişime çabucak yanıt vermektedir (Cohen 1999: 103). Bu nedenle düğün törenlerinin değişen doğasını anlamak, topluluğu anlamak için önemlidir. Leeds-Hurwitz'e göre de kültür araştırmalarında törenler gibi dışsallaştırma mekanizmaları, kimliği

kurma ve gelecek kuşaklara aktarmada görünmez olanı somutlaştırır. Topluluk fiziksel değil, pratik unsurlarla işaretlenen sembolik bir inşadır. Törensel etkinlikler bu bağlamda, sembolik olanın en görünür örneklerindedir (akt. Depeli (2009: 25). Bu araştırmada düğün törenlerinin seçilmesinin nedeni, törenlerin ikili işlevidir. Törenler bir yandan topluluğun geçmişten getirdiklerini sergilemesi açısından sabit olanı tarif ederken, diğer yandan değişimin izlendiği bir alandır, çünkü diasporik toplumların kimliklerinin melezliğini gösterir.

Bu araştırmada toplumsal cinsiyet de bir veri olarak kullanılmıştır. Diaspora incelemelerinde diasporanın doğal bir parçası olan tüm etmenlerin bir arada değerlendirilmesi gerekir (Butler 2001; Brah 1996). Bireylerin diasporik tecrübelerini cinsiyet, sosyal statü, meslek ve yaş gibi etkenlere bağlı olarak farklı biçimlerde deneyimlemeleri, farklı deneyimlerden çıkarılan bir kimlik yaratır ve tüm unsurlar bu nedenle anlamlı bir biçimde incelemeye dâhil edilmelidir. Kırım Tatarları'nın ritüellerini inceleyen çalışmalarda (Ersoy 2008, Bayraktar ve Saçkesen 2012, Timur 2009) değerli bulgular ortaya konulmuştur. Ancak araştırma verilerini tarihsel bir zeminde ve toplumsal cinsiyete göre değerlendiren bir araştırmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu çalışmanın, iletişim ve ulaşım imkânlarının gelişiminin, kimlikler ve ritüeller üzerinde, ne gibi değişimler yarattığını incelemesi açısından da ritüelleri aynen aktaran çalışmalardan ayrılması hedeflenmektedir. Ayrıca özellikle göç arıyörel grupların törensel içerikleri ve bu törenlerin taşıdıkları farklı potansiyeller, sosyal bilimlerde ihmal edilmiş araştırmalardır. Konu üzerinde araştırma yapıldığında da kökensellik ve egzotikliğe yapılan vurgu ile din ve etnik bağlar incelenmekte, aynılık ve benzerlik süreçleri sınanmaktadır (Depeli 2009: 88-89). Bu çalışmanın benzeri çalışmalardan ayrılmasına dair bir vurgusunun olması da bir diğer çalışma hedefidir.

Türkiye'de yaşanan belli başlı ekonomik, toplumsal ve kültürel değişimler, diasporik kimliklerin tutunduğu dal olan ritüelleri de değiştirmiş ve güncel gelişmelerle uyumlandırmıştır. Bu anlamda bu çalışmanın hareket noktası, Hall'ün (1998) ifadesi ile kültürel kimliklerin melezliğidir. İki çeşit kültürel kimlik olduğunu belirten Hall, ilk anlamıyla kültürel kimliği ortak tarihsel deneyimleri ve paylaşılan kültürel kuralları yansıttığını söyler. Bu bizleri bir halk haline getirir. İkinci kültürel kimlik görüşü ise, kimlikler arası önemli farklılıkları muhafaza etmekle birlikte kimlikler arası benzerliğe dayanır. Bu anlamda kültürel kimlik sabit olmayıp, oluş halinde, geçmişe olduğu kadar geleceğe de aittir. Kültürel kimliklerin tarihleri olmakla birlikte sürekli bir dönüşüm halindedir. Diasporik kültürü araştırmak, özellikle kültürün anavatan ve diaspora ekseninde nasıl bir değişim ve dönüşüme tabi olduğunu algılamak açısından, stratejik bir öneme sahiptir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada veriler, yaşları 35-81 arasında değişen, 25 kişi ile yapılan derinlemesine görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Katılımcıların ikisi lise, üçü ortaokul, kalanları ilkokul mezunudur. Görüşmelerin tamamı katılımcı-

ların izni alınarak kaydedilmiş, görüşmeler bir ila bir buçuk saat sürmüştür. Katılımcılara deneyimledikleri düğün törenleri ve yaşadıkları gündelik hayata dair yarı yapılandırılmış sorular sorulmuştur. Görüşmeler Kırım Tatarcası'yla yapılmıştır. Yazar olarak Kırım Tatarcası'nı konuşabilen son kuşaktan olmam, katılımcıları tanımam, onlara ulaşmada kolaylığın yanı sıra, araştırmacı ile katılımcı arasında güven ilişkisinin kurulmasını ve katılımcıların kendilerini rahatça ifade etmesini kolaylaştırmıştır. Görüşmeler deşifre edildikten sonra, tarafımdan Türkiye Türkçe'sine çevrilmiştir. Araştırmaya katılan tüm katılımcılar, köylerde büyümüştür ve anlattıkları gelenekler, köylerde sürdürülen geleneklerdir.

Bu araştırma, evlilik törenleri özelinde kültürel geleneklerin değişimini ele alacağından, değişimin köklendiği toplumsal zemini tanımak önem kazanır, bu nedenle anlatılan dönemler içinde köy hayatı tasvir edilmiştir. Makalenin akışı içinde, önce diaspora kavramı açıklığa kavuşturularak, diasporik kimlik oluşumu tartışılmış, sonrasında ise araştırma bulguları yorumlanmıştır.

Diaspora Nedir? Kavramsal Bir Açıklama

Diaspora, Yunanca bir sözcük olup dağılmak, yayılmak anlamına gelir. Tarihteki klasik örnekleri Musevi, Ermeni ve Grek (Yunan) diasporalarıdır. Klasik diasporalarda göç bir travma olarak yaşanmıştır (Cohen 1997). Diaspora tanımlarında iki kategori bulunmaktadır: İlk kategori Yahudi diasporasını ideal tür ve model olarak alır. Bu diaspora kategorisinin temel özelliği, yurda bağlılık ve geri dönüş mitosunun oluşudur. İkinci kategori, esas olarak Afrikalıların deneyimlerine dayanarak, diasporayı yerinden edilmişlik, sürgün ve dışlanmaya yönelik tepkilerle değerlendirir. İkinci kategoride "yurt" arzusu, ülke arzulamakla aynı şey değildir (Alinia 2007: 98).

'Diasporik ve göçmen topluluk arasında nasıl bir farklılık vardır' sorununun çok az dikkat çektiğini belirten Butler'a göre (2001), diasporaların sahip olduğu ortak dört özellik vardır: İlk özellik, diaspora topluluklarının iki ya da daha fazla yere dağılımıdır; bu özel dağılım şekli, farklı diaspora toplulukları arasında bir bağ kurulabilmesi için gerekli bir ön koşuldur. İkinci özellik, diasporanın farklı parçalarını birleştiren iç iletişim ağlarıdır ki bu ağlar onları diğer göç türlerine maruz kalan farklı topluluklardan ayırır. Diasporayı göçmenlerden ayıran üçüncü özellik, ortak bir anavatan mitolojisine sahip olmaktır; bu durum diasporanın gelişebileceği temeli sağlar. Diasporanın dördüncü özelliği, göç edilen ülkeden yabancılaşma, anavatana dönme isteği, anavatanla devam eden ilişkilerdir. Grup kimliğinin bilincine varmak için gerçek ya da artık var olmayan anavatan ile bir ilişkinin bulunması zorunludur. Diaspora toplulukları, bilinçli olarak bir etnik milliyetçi grubun parçasıdır; bu bilinç, dağılmış haldeki insanları sadece ülkelerine değil, birbirlerine de bağlar. Özellikle artık anavatanı var olmayan ya da nesillerdir anavatanlarından uzakta kalmış diaspora topluluklarında, bilinçli olarak bir arada kalma ve sağlam bir kimliğe sahip olma özellikleri, onların kültürel bir birlik olarak hayatta kalmalarına olanak sağlamıştır. Bu yüzden, tüm diaspora toplulukları 'hayali topluluklar'dır. Butler, bir toplu-

luğun diaspora sayılabilmesi için son koşul olarak, bireysel göç deneyimlerinin, gelecek nesillere ışık tutabilmesi açısından diasporanın en azından iki nesildir devam etmesi gerektiğini belirtir.

Butler'ı (2001) izleyerek söylenirse, Kırım Tatarları'nı göçmenden ayıran, ortak bir anavatan mitolojisine sahip oluşları, gerçek ya da var ortadan kalkmış anavatanla ilişki kurmaları, grubun kendi kimliğinin bilincinde olması ve en azından dört nesil boyunca Türkiye'de yaşamış olmalarıdır. Appadurai (1997), diasporaları terör, umut ve umutsuzluk diasporaları olarak üçe ayırır. O, terör diasporalarını klasik diasporaya yakın bir anlamda, siyasal ve askeri baskıyla yurdundan edilenleri, umut diasporalarını işçi göçlerini, umutsuzluk diasporalarını ise etnik, din ve siyasal görüşleri dolayısıyla ülkelerini terk etmek zorunda kalanları adlandırmak için kullanır (akt. Butler 2001: 197). Kırım Tatarları göç etmek mecburiyetiyle zorunlu olarak vatanlarından ayrıldıkları için, terör (Appadurai 1997) ya da klasik diaspora (Safran, 1991) özelliği taşırlar.

Diasporik Kimlik

Kimlik çok boyutlu bir kavramdır. Temel bir ayrıştırma yapıldığında kimliği iki boyutta inceleriz: Bireysel ve kolektif kimlikler. Bireysel kimlik, aile, toplumsal cinsiyet, sınıf, din gibi etkenlere bağlı olarak çeşitlenirken, kolektif kimlik kapsayıcı şekilde etnik, dinsel ve ulusal kimliklere yaslanır. Kolektif kimlik, ötekine ulusa, dine ve ulusal kimliklere bakarak kurulur Smith (2002: 139).

Kimlik özcü tanımlarda değişmez, biyolojik kökenli ve doğal/verili biçimde ele alınırken, günümüzde sınıf, toplumsal cinsiyet, ırk, din, ulus eksenlerinin kesişmesinden etkilenecek oluşan bir bütün olarak kabul edilmektedir (Woodward 2000; Yuval-Davis 2006). Bu anlamda kültürel kimlik de saf bir öz değildir.

Stuart Hall (1998), kültürel kimliğin tarih ve kültürün dışında oluşan sabit bir oluşum olmadığını söylerken, diasporik deneyimi; saflıkla ve öze tanımlanmadan çeşitliliğin kabulü, farklılıklara rağmen değil, farklılıkla birlikte oluşturulan kimlik kavramıyla yani melezlikle açıklar. Ona göre diaspora kimlikleri, dönüşüm ve farklılık aracılığı ile kendilerini durmaksızın üreten ve yeniden üreten kimliklerdir. Jenkins'e göre de kültürel ve etnik kimlik, insanların sahip oldukları sabit bir kimlik değildir; yere, zamana, karşılaşılan kişi ve gruplara göre değişkenlik gösterir. Bu diyalektik bir sürecin ifadesidir ve etnik kimlik bu süreçte yeniden üretilen toplumsal bir tasarımdır (1997: 14). Yeni yerleşim yerinde göçmene gösterilen kabul edici ya da düşmanca tutumlar, göçmenlerin geleneklerinin sürmesinde etkili olsalar da, en değişmez kabul edilen gelenekler bile zaman içinde kullanışsızlaşmakta ya da zahmet verici bulunmaktadır ki, araştırmamızda katılımcılar bu boyutlara sıklıkla değinmişlerdir.

Castells de, kimliğin seçilmiş kültürel özelliklerle inşa edildiğini ifade eder. Ancak bu özellikler, bir kimliğin "öz"ünü oluşturmaz. Çünkü kimlik, bağlantısız olmayıp başka anlam kaynaklarına yani başka kültür ve kimliklere göre öncelik verilen kültürel özellikler temelinde kurulur (Castells,

2005). Bu inşa çevresel, ekonomik ve içinde bulunulan hâkim kültür ile sürekli bir etkileşim ve bundan kaynaklı değişim halindedir. Fredrik Barth da (2001) etnisite kuramında, etnik topluluğun sınırlarını işaretleyen iki unsura dikkatimizi çeker. Bu unsurlardan ilki kültürel unsurlardır ki, bunlar aktörlerin açıkça kimliklerini sergilemede kullandıkları giysi, dil, yerleşim tarzı ve genel yaşam tarzı gibi özellikleri içerir. İkinci unsur, kabul edilen ve savunulan temel değerler ve ahlaki standartlardır. Barth etnik kimliğin oluşumunda etkili olan bu değer yargılarının da toplumsal şartlara ve etkileşime tabi olduğunun altını çizer. Zira hiçbir kültür dünyadaki diğer kültürlerden bağımsız, tamamen kendi içsel dinamikleri ile oluşmuş 'saf' bir yapı değildir. Etnik ve kültürel kimliklerin ve sınırlarının oluşumu diğer kültürler tarafından 'dışlama' ve 'dahil etme' gibi sosyal süreçlerle doğrudan ilgilidir (Barth, 2001: 11-18).

Assman (2001), da kimliğin toplumlarla ilişkisini anlatırken, kültürün sunduğu simgesel gösterge ve nesnelere anlamın yaratıldığını belirtir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, etnisiteye bağlı kimlik ortak bir soy, tarih ve kültür mitini, törensel uygulamaları ve dili gerektirir (Barker 1999). Kimlik, şimdiki zamanda değil, geçmiş ve gelecek zamanı da içerecek biçimde kurulur. Alba (1990) etnik kimliklerin, bu kimliklere mensup kişilerin kendilerine özgü bayramlar, etnik yemekler, aile geçmişleri ya da etnik sosyal gruplara ya da arkadaş ağlarına bağlı olarak kurulduğunu göstermiştir (akt. Van Gorp 2004). Kırım Tatarları varlıklarını ortak soy, tarih ve kültüre bağladıkları gibi, törenler ve dilleri, etnik yemekleri, sosyal grupları ile de kurarlar. Çünkü törenler, ritüeller bir topluluğu diğerlerinden ayırmaya yarayan, topluluğun kendine has, ayrı bir yapısı olduğunu vurgulayan mitlerdir. Diasporaları yeni bir kültürel üretim ve anlatım şekli olarak tanımlayan yaklaşım, diasporada üretilen kültür ve kimlikle ilgilenir (Kaya 2000: 65). Bu bağlamda geçmişte sıkı sıkıya sarıldıkları adetlerin, günümüz koşullarına yenik düşmesi ya da güncellenmesi nedeniyle, Kırım Tatarları diasporada yeni bir kültürel üretimin içindedir.

Gans, *Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America* (1979) adlı makalesinde "sembolik etnisite" kavramını kullanır. Amerika 20. yüzyıl başlarında, Avrupa'dan büyük bir göç almıştır. Gans bu göçmenlerin üçüncü ve dördüncü kuşaklarına yoğunlaşır. Araştırmasında Gans, birinci ve ikinci kuşağın kendi içine kapandığını, üçüncü ve dördüncü kuşağın ise içinde buldukları toplum ile daha yoğun bir temastan dolayı, etnik kimliklerini diğer kimlikleri ile çatışmayacak şekilde kurmaya çalıştığını görür. Üçüncü ve dördüncü kuşak göçmenler, güç veya zaman tüketen kararları gerektiren etnik davranıştan, sürekli uygulama gerektirecek kültürden veya aktif üyelik gerektiren sosyal organizasyonlardan kaçınırlar, bunun yerine etnik sembollerin kullanımına başvururlar. Bu süreçte etnisiteye bağlı yaşanan kimlik işlevini kaybetmez ancak zamana göre dönüşüm geçirir. Sembolik etnisite düşüncesine göre etnisite, etnik kültürlerin ve grupların işlevlerinin azalmasıyla etkili işlevdense, ifadesel işlev yüklenir. Etnik kimliğe ilişkin semboller sonraki kuşaklarda tamamen kaybolmaz.

Ancak bu semboller geldikleri kültürden özetlenmiş, orijinal halleri bozulmuş, onların dublörü haline gelmiştir (Gans, 1979). Kırım Tatarları'nın göçle gelen ilk kuşakları tıpkı Amerika'ya gelen diğer göçmenler gibi, içe kapalı bir tarzda yaşamış, yeni ülkelerine adapte olmaya çalışmışlardır. Üçüncü ve dördüncü kuşak göçmenler -ki bu araştırma da her kuşaktan Kırım Tatarı ile görüşülmüştür- göçmenliğin tedirginliğini üzerlerinden attıktan sonra, zamanın, çevrenin ve diğer kültürlerin etkisi ile kendi kültürlerinin kullanışsız kabul ettikleri bazı uygulamalarını yapmaktan vazgeçmiş, seçerek, kimi etnik geleneklerini sürdürür olmuşlardır. Göçle gelen ilk grup ve onların çocukları, Kırım'da uygulandığı varsayılan geleneklerini devam ettirdiklerini söylemişlerdir. Ancak Hobsbawn (2006), özellikle Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan geleneklerin "icad" edilmiş olduğunu söyler. Hobsbawn bu gelenekleri; toplumsal birlik beraberliği ya da gerçek veya yapay cemaatlere grup aidiyetini oluşturan veya sembolize eden gelenekler, kurumları, statü ya da otorite ilişkilerini oluşturan veya meşrulaştıran gelenekler ve ana amacı toplumsallaşma, inançların, değer yargılarını ile davranış teamüllerinin aktarılması olan gelenekler olarak üçe ayırmaktadır. Eskişehir Kırım Tatarları'nın geleneklerinin otantik olmaya en yaklaşan noktada olduğunu tahmin ettiğimiz ilk dönem düğünlerindeki kim uygulamalarının da, icad edilmiş olduğu ve göç edilen bir toplumda, toplumsal beraberliği kurmaya, gelinen ülkede paylaşılan inanç ve değer yargılarını aktarmaya yaradığı olasılığı yüksektir. Hobsbawn toplumların hızla değiştiği dönemlerde gelenek icadının daha yaygın olduğunu, icad edilmiş geleneğin her ne kadar yeniyi vurgulasa da geçmişe referans vererek belirginlik kazanan, özünde formelleştirme ve rutinleştirme süreci olduğunu ifade eder (Hobsbawn 2006: 5). Göç de tıpkı toplumun kökten değiştiği, rutinin, düzenin ortadan kalktığı bir durumdur. Bu ortamda geçmişten geldiği varsayılan geleneklerin birleştirici özellikleri çok güçlüdür.

Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarları, Türk kökenli, Müslüman inancında olsalar da, dilleri, düğün törenleri, mutfak kültürleri gibi kültürel özellikleriyle kendileriyle diğerleri arasına "simgesel bir sınır" (Cohen 1999: 8) çekerler. Cohen toplulukların önemli bir "simge ambarı" olduğunu, bu simgelerin bir topluluğu diğerinden ayıran unsur olduğunu söyler. Simgeler insanların zorunluluk duymadan ortak dili konuşabildikleri, benzer tarzda davranabildikleri, aynı ritüellere katılabildikleri, aynı tanılara dua edip, benzer giysileri giyebildikleri ortak kanallar sağlar. Düğün törenleri bir iletişim sürecidir, topluluğun geçmişe dair bilgilerini bugüne taşıyarak, geçmiş ile bugün arasında ilişki kurar ve törensel ritüellerle gelecek kuşakları eğitir. Düğün törenleri gündelik yaşamın inanç ve değer sistemlerini düzenler, ailenin varlığını kutlar, toplumsal cinsiyet olarak kadınlığı, erkekliği hatta çocuğun pozisyonunu ve aile içi ekonomiyi düzenler. Evlenen çiftlerden, toplumla uyumlu bir yaşam tarzı talep eder (Depeli 2009: 59). Tüm törenler gibi düğün törenleri de "bize" ait olanın yeniden kurgulandığı sembolik inşa süreçleridir. Diaspora önemli sayıda insanın coğrafi açıdan yer değiştirmesini değil böylesi yer değiştirmelerin ürettiği kimlik, hatıra ve ev

kavramını içerdiği (Ashcroft vd. 2002'den aktaran Chiang, 2016: 167) için bu makale, Kırım'dan göçle gelenlerin yeni ülkelerinde yarattıkları kültürel kimlikleri onların düğünleri özelinde incelemektedir.

Diyasporik kimliğin melezliği üzerinde duran bu araştırmada, kimliğin nasıl dönüşüm geçirdiği düğün törenleri üzerinden anlaşılmaya çalışılacağından, araştırmaya katılan katılımcıların ifadelerinin analizi çerçevesinde, köylerdeki kültürel yaşam üç dönemde incelenmiştir. Bunlar; 1945'li ile 1970'li yıllar, 1970'li ve 1985'li yıllar ve 1985'den günümüze değin geçen dönemdir. Araştırma, anılan dönemlerdeki sosyal yaşantının aktarılmasından sonra, düğün törenlerinin betimlemesini içerecektir.

1945-1970 Yıllarında Toplumsal Yaşam ve Düğün Törenleri

Görüşmeye katılan katılımcıların ifadelerine göre, onların büyüdükleri köyler, az haneli küçük yerleşimlerdir. Kırım Tatarları, Kırım'dan getirdikleri ev düzenini aynen korumuşlardır. Bu yapıda mutlaka yüksek duvarlarla çevrili bir avluda, ortası mutfak, iki oda şeklinde binalar inşa edilmiş, evlenen her erkek çocuk için aynı biçimde yeni binalar yapılarak yatay bir yerleşim sağlanmıştır. 1945'ten 1970'lere kadar, bir bahçe içinde evli iki erkek kardeş ve anne babanın yaşaması çokça rastlanan bir durumdur. Aynı binada toplanmayıp, bahçe içinde dağınık kampüs biçiminde yerleşmek, mahremiyeti de sağlamaktadır. Ev döşemesi olarak bu dönemde mobilya kullanılmamaktadır. Odalar yün minder, sedir ve divanlarla döşenmekte, odanın bir köşesine yataklar yığılmaktadır. Sadece misafir odasında halı, diğer odalarda kilim kullanılmaktadır. Ev içlerinde tabak, çanak fazla değildir, yemek yer sofrasında ortadaki tek kaptan yenilmektedir. Elektrik olmadığından, aydınlatma gaz lambaları ile yapılmakta, içme suyu ise köydeki ortak çeşmelerden ya da bahçedeki kuyulardan sağlanmaktadır.

Eskişehir Kırım Tatar köyleri 1950'lerden başlayarak, ülkenin değişimine paralel olarak değişmiştir. 1960'larda köylerin nüfusu göçlerle azalmaya başlamıştır. Köylerde hayat göçlere kadar durağandır. Tarımda maki-neleşmenin de başladığı bu yıllar, 'az gelişmiş' bile olsa kapitalizmin köylere girişini sağlayarak, bazı toplumsal dönüşümleri beraberinde getirmiş, hane tüketimi, vergi ve çok kısıtlı para ihtiyaçları için yapılan üretim yerini, pazar için üretime ve meta üretimine bırakmıştır (Akşit 1999). Bu tarihe kadar evlenen erkek çocuklar, köyde yaşamaya devam etmektedir. Köylerden şehirlere göçün bir diğer nedeni de, açılan fabrikalarda çalışma olanağının doğmasıdır. 1950 sonrasında "sanat okulu" denen meslek okulu aracılığı ile erkek çocuklar arasında eğitim oranı artmıştır. Ancak eğitim için gönderilen çocuklar ancak bir akrabanın yanında kalarak okumaktadır, bu nedenle henüz kız çocukları, ilkokul sonrası eğitim için köyden uzaklaşmamaktadır. Köyle kent arası ulaşım bu dönemde, kısıtlıdır. Mehmet o zamanlar senede ancak bir kere Eskişehir'e gittiğini ve bu gidişlerinde şehri gezerek, film izlediğini söylemektedir. Seher, anılan dönemde İstanbul'a gidip dönenlere, köylerinde günlerce "hoş geldin" ziyaretlerinin yapıldığını söylemektedir. Köylerde gündelik hayat, mevsime bağlı işlerle değişiklik gösterse de, kadınların ev işi, hayvanların bakımı/sağılması ve henüz satarak para kaza-

nılmadığı için sütün değerlendirilmesi, erkeklerin ise tarla işleri yapması ile belirlenen klasik bir ataerkil yapıyı simgeler. Klasik ataerkillik, saygınlık kalıpları yaşa dayalı olan, kadınlar ve erkekler için farklı hiyerarşilerin söz konusu olduğu, cinslerin faaliyet alanlarının ayrıştığı ve kadınların emeğine ve üreme kapasitelerine evlenerek dâhil oldukları "düzene" işaret etmektedir (Kandiyoti 1997). Ailede erkeğin sözünün geçtiği bu yapıda anneler ancak kayınvalide olduklarında ve yaşlandıklarında güç sahibi olabilmektedir.

1945'ten 1970'lere gelene değin köyler, kapalı toplum yapısının tüm özelliklerini göstermektedir. Din, hayatı yöneten bir unsur olarak, birlikteliği sağladığı gibi beraberinde denetimi de getirmektedir. Yaşlılara gösterilen saygı, deneyime gösterilen saygıyı ifade etmektedir. Ahmet, "köyde iki kişi dargın olduğu zaman köyün ileri gelen yaşlılarının "hadi aklaşın (barışın) yoksa duanız kabul olmaz" dediğini aktarmıştır. Birliği sağlayan unsur bir bakıma, farklı etkilere kapalı olan, dayanışmaya dayalı toplumsal yapıdır. İmamlar da yaşlıların yönlendirdiği, erkeklerin hâkimiyetinde olan yapının danışmanı rolündedirler ve her söyledikleri hürmetle karşılanmaktadır. "Din, adet ve ayıp", toplumu yönlendiren üçlü saç ayağıdır.

Yelken'in (1999: 102) cemaat tanımlarını analiz ederken geliştirdiği çerçeve olan, cemaatin bir toprağı paylaşması, ortak bir biz duygusuna sahip oluşu, yüz yüze dolaysız ilişki kurması, kan bağı ve akrabalık üzerindeki vurgu, dostluk, dayanışma ve fedakârlık, aynı dine, mezhebe, inanışa, aynı etnik kökene ve kabileye bağlı olma olgularının hepsi, Kırım Tatar köy cemaatleri için 1980'li yıllara kadar paylaşılan ortak özelliklerdir.

Gençlik ve orta yaşlılık zamanlarını 1945 ve 1970 arasında yaşayanlar, bu devrin yokluk devri olduğunu, 100 gramlık çay ve bir litre gazyağı ile bir ay idare edildiğini söylemektedirler. 1945'ten 1970'li yıllara değin, köylerde sosyal hayat genç kızların evlerde toplanıp çeyiz işleri yapması, genç erkeklerin de farklı evlerde toplanıp eğlenmesi ile sürdürülmektedir. Bu dönemde eğlence, aracısız yüz yüze iletişimle sürdürülmektedir. Kızların özgün bir eğlencesi yoktur ancak erkeklerin arasında katılmak için gerekli koşullar vardır. Halim, bu geleneği anlatırken, evlenmemiş gençler arasında en yaşlı olanın, "gençler ağası" olarak seçildiğini, gençler ağasının, otoriteyi ve gençler arasındaki düzeni sağladığını söyler. Genç erkeklerin arasına katılmak isteyen bir aday, gençler ağasının saptadığı rakı, tavuk, kuruyemiş vs. alımı gibi katılım şartlarını sağladıktan sonra, bu topluluğa kabul edilmeyi bekleyebilirdi. Kendisinin verdiği ziyafete katılmayan aday, ancak bir sonraki toplantıya dâhil olabilirdi. Halim'e göre, 1970'lere kadar gençlerin meclisine katılmak çok önemlidir, zira kentle alışverişin yılda bir kez sağlanması, ulaşımın kısıtlı oluşu, televizyon, radyo gibi araçların bulunmayışı nedeniyle tek sosyal alan bu meclistir. Bu meclise kabul edilmek ve gençler ağasının özellikle içkili toplantılardaki hareketlerine uyum sağlamak -ki o nasıl oturursa öyle oturmak ve o söz vermezse konuşmamak bu kurallar içindedir- gereklidir. 1970'lerden sonra ulaşımın artışı ve köy nüfusunun göçlerle dağılmasıyla, artık gençler ağasının bir işlevi kalmamıştır. 1970'li

yıllardan itibaren, denetleyici yaşlıların ölümü, kentle eskiye oranla daha sık temasla beraber, artık köylerde köyün genç kızları ve erkekleri köyden birinin evinde bir araya gelip birlikte eğlenmeye başlamışlardır. Canan, bu toplantılarda kızların çeyiz işlemediğini, darbuka çalınıp eğlenildiğini ve kuruyemiş yendiğini söylemiştir. Canan, kendi köyü küçük olduğu için bu toplulukta flörtün yer almadığını ve bu toplantıların çok neşeli geçtiğini eklemiştir.

1945-1970 yılları arasında katılımcılar, bir kızın ya da bir erkeğin kiminle evleneceğine ilişkin kararın, ailenin büyüklerince ve çoğu zaman erkekler tarafından alındığını söylemektedir. Zeynep'in babası, onu arkadaşının oğluna vereceğine dair söz vermiş, bu sözden annesinin ve Zeynep'in sonradan haberi olmuştur. O dönem evlenecek kız veya erkekte aranan özelliklerin başında, iyi aileye sahip bir Tatar olması ve akrabalık bağının bulunmaması gelmektedir. Topluluğun devamlılığı, aynı kültüre sahip kişilerce sürdürülebileceğinden, gelin ve damadın Tatar olması zorunludur. Bu evliliklerde kızın güzel, erkeğin yakışıklı olması ikinci plandadır. Bir kız ile erkeğin evliliğine ilişkin ilk girişim, kızı isteme ile yapılmaktadır ve bu istemeyi gerçekleştirenler çoğunlukla erkeklerdir. Aile büyükleri bir araya gelerek, kızlarını isteyen erkeğin ailevi durumunu görüşüp, eğer uygun bulurlarsa, kızlarına danışmadan olur kararını karşı tarafa bildirmektedir. İncelemenin yapıldığı ilk dönemde Kırım Tatarları arasında evlilik, aşk, sevgi birlikteliğinden ziyade soyun devamı, topluluğun birlikteliği, kızın ve erkeğin namusluluğu çerçevesinde yapılmaktadır. Dönem "biz" dönemi, yani cemaat kurallarının dönemidir, bireylerin istekleri topluluğun devamlılığı için geri planda tutulmaktadır.

Gelin adayı olan kızın istenmesinden sonra verilen namaz örtüsü ve oyalı havlu, simgesel olarak "olur" anlamındadır. Günümüzdeki "sözlenmek" terimi o dönemde "pey vermek" adıyla anılmaktadır. Birkaç ay sonra yapılan nişanda, gelin olacak kıza, bir sandık içinde altın takı, elbiselik kumaş, terlik, kına, sakız ve damadın yakınlarından gelen çeşitli kumaşlar, altın vb. hediyeler konulmaktadır. Nişan, köy halkına verilen yemekle tamamlanan, bir dua etme ritüelidir. Gelin adayı genç kız, nişanında kendine gelen hediyelere karşılık, işlediği namaz örtüsünü ve havluyu koymaktadır. Eğer evlenecek çiftler önceden birbirlerini görmüş ve beğenmişse -çok sık olmasa da- evlenme şansını yakalayabilmektedir. Bu da ancak her iki aile birbirini uygun bulursa gerçekleşebilen bir durumdur. Aksi durumda, nişanlanan çiftler, birbirlerini görememektedir. Nişanlı kızın evlenene kadar, eksik olan çeyizlerine köyün diğer kızları yardım etmekte ve artık genç kızlığa veda edecek olan gelin için, düğünden 15 gün evvel kızın yakınları, gelini ve yakın arkadaşlarını yemeğe davet etmektedirler.

Kırım Tatarları'nda düğün, hem erkek hem de kız tarafının yaptığı bir törendir. 1970'lere kadar, perşembe günü başlayan düğün, pazar günü sona ermektedir. Düğünler o dönemlere şahit olan 9 katılımcının ifadelerine göre, köyün erkek ve özellikle de kadınlarının ortak emeği ile yapılmaktadır. Misafirlere kahve ikram edildiğinden, herkesin evindeki kahve değirmenleri

toplanmakta, genç kadınlar kahve öğütürken, yaşlı kadınlar pirinç, fasulye temizleyip, yaprak sarması yapmakta, un elemektedir. Çünkü hazır ekmek yoktur, düğün için ekmeği, köyün kadınları pişirmektedir. Becerikli erkekler, düğünde yenmek üzere bir dana keserek, bunu parçalara bölme işiyle uğraşmaktadır. Böylece tüm köylünün katıldığı düğün hazırlığı, düğünü herkesin kılmaktadır. Düğünler dört gün sürmektedir. Perşembe gününün akşamı tüm köy halkı, “ağız değdi” denilen yemeklerle ağırlandırmaktadır. Cuma gününden gelmeye başlayan misafirleri, komşular yatıya götürmekte, ulaşım atlarla sağlandığından, atlar da komşu ahırlarda bakıma alınmaktadır. “Üken toy” olarak adlandırılan ve cumartesi günü başlayan büyük düğünde, akşam misafirlere ve köy halkına yemek, gençlere içki ziyafeti verilmektedir. Yemekler tahta bir yer sofrasında, 10-12 kişi ile birlikte aynı kaptan yenmektedir. Yemekte önce çorba, etli fasulye, yaprak sarması, pilav, sonrasında da incir, sütlaç ve hoşaf gibi tatlılar ikram edilmektedir.

Kız tarafında yapılan düğünde gelin, cuma günü “perdeye konmakta”, yani yaklaşık 4 metrelik basmadan kumaş, bir odanın iki duvarına çakılan çivilere gerilmektedir. Perdenin simgesel bir özelliği vardır, bekârlıkla evliliğe geçiş arasında durmaktadır. Bu perdeyi, henüz evlenmemiş genç kızlar dikerek hazırlamaktadır. Düğün esnasında gelin, perdenin gerisinde otururken, onu evli teyzeleri ve yengeleri ziyaret etmekte, perdenin diğer tarafında bulunan bekâr kızların söylediği acıklı türküler eşliğinde ziyaretçiler ağlamaktadır. Bu törenden sonra genç kızlar, boş bir ambarda tahtalarla kurulu bir düzenekte oturup, def çalılıp eğlenmektedir. Bu esnada gelin köşede oturmakta, her gelen misafir kızla selamlaşıp, ağlamaktadır. Gelinin ağlaması, sembolik anlamının ötesindedir. Zira çoğu zaman kız evlilik öncesi damadı görmemekte, bundan sonraki hayatını geçireceği eve ve ev halkına ilişkin net bilgilere sahip olmamaktadır. Kızların eğlencesi cuma gecesiyle, cumartesi gündüz ve gecesi devam etmektedir.

1970'lere kadar düğünlerde, üçlü gruplar halinde, hem erkekler, hem de kızlardan oluşan gruplar, birbirlerine “şın” adı verilen maniler söyleyerek beğenilerini ifade etmektedir. Şınların belli başlı açılış ve kapanış manileri dışındakiler, şınlaşma anında spontan olarak üretilmekte, birbirlerini şın söyleyerek beğenen çiftlere “sabaktaş” adı verilmektedir. Şınlamaya önce misafir erkekler başlamakta, şınlaşmayı “gençler ağası” yönetmekte, şını kimin söyleyeceğine o karar vermekte ve söylenen şını herkes dinlemektedir. Henüz sözlü kültür yaygınken anlamlı olan bu gelenek, düğün dışında hiçbir eğlence alternatifi bulunmayan toplulukların yaratıcı yönlerini ortaya koyarken, birbirini görerek beğenen erkek ve kızların iletişimini de sağlamaktadır.

Kızlar ve erkekler gece yarısına kadar eğlendikten sonra, gelinin yakınlarıyla misafir kızlar kınaya kalmakta ve beğendikleri erkeklerin avuçlarına, küçük bir pencereden kına koymaktadır. Pervin bu durumu “başka konuşma şansı olmayan kişilerin, karanlıkta tanışması” olarak değerlendirmektedir. Kına esnasında, taraflar az da olsa sohbet etme imkânı bulmaktadır. Pazar sabahı gelin, bundan sonraki hayatını geçireceği eve götürülmek üzere-

re hazırlanmaktadır. 1945-1970 yılları arasında gelin, erkek tarafınca alınmaya gidilmemekte, "kuda" adlı erkek ve "kudagı" adı verilen gelinin yaşlı kadın akraba ve komşulardan oluşan ile götürülmektedir. Hakime, yaylı arabanın çok önemli kabul edildiğini ve gelinin mutlaka bu arabayla taşındığını söylemiştir. Gelin, bu esnada gelinlik giymemekte ve bilakis, kendini büyük bir şalın içinde saklamaktadır. Seher, giysilerin az olması nedeniyle, gelinlik gibi bir defalık giyilen giysi yerine, gelinin daha sonra giyebileceği ipekli kıyafetler kullanıldığını söylemiştir.

Pazar günü gelen gelin kafilesi, köy gençlerince, köy girişinde çalgılarla karşılanmaktadır. Gelin geldikten sonra güreş ve at yarışları yapılmakta, kazanan kişi koyun ve koç gibi bir ödül ve "tokuz" adı verilen dikdörtgen beze tutturulmuş dokuz parça çamaşır ve çoraptan oluşan hediyeyi almaktadır. Tokuz iki adettir; biri damadın en yakınına, diğeri yarışı kazananın boynuna bağlanmakta, bu gençler gelin kafilesinin önünde, boyunlarından bağlanmış tokuzlarla oynamaktadır. Gelini karşılamaya damat katılmamaktadır. Gelin geldikten sonra, odasına perde kurulmakta ve gelin o perdenin arkasında oturmaktadır. Gelinle birlikte nikâha gelen kafileden kadınlar, gelinin çeyizinin sergileneceği hiçbir mobilya olmadığından, gelinin odasına baştan başa çiviler tutturmaktadır. Bu çivilere gerilen iplere gelinin çeyizleri -çevre, çember, örtü- hem duvarı hem tavanı kaplayacak biçimde asılmaktadır. Remziye, gelinin çeyizinin ilk çocuk doğana kadar kaldırılmadığını, hatta ikinci doğumda yeniden serildiğini söylemektedir. Gelinin "kültürel sermayesi" olan bu çeyiz, kamusal görünürlüğü yüzünden, hazırlamaktan kaçınılmayacak bir olgudur. Buna ek olarak, gelinin çeyizi bir yün yatak, bir yorgan, iki baş yastığı, bir tas ve altı adet tahta kaşıktan oluşmaktadır. Henüz tüketim toplumu alametleri belirmediği için bu çeyiz, zengin-fakir tüm gelinler için aynıdır.

Nikâh ikinci vakti, gelin için hazırlanan evde daha önce kurulmuş olan perdenin arkasında kıyılmakta ve bu esnada çiftler birbirini görmemektedir. Nikâh günü gelin oruç tutar. Gelinin ve damadın özel bir giysi giymediği törende, nikâh işlemine damat, bekâr erkekler tarafından giydirilerek hazırlanır. Yatsı namazında gelinin yanına gelen damat, gelini belki de ilk defa bu esnada görmektedir. Tatarlar çok tutucu olmasalar da, gelinin sadece eşine ilgi duyması ve süslenmesinden yana bir tavır sergilemektedirler. İki yengeşi geline gece için gerekli olan bilgileri aktardıktan sonra, o gün için özel olarak hazırlanmış mendilin bir ucunu geline, bir ucunu damada bağlar, damada "al emanetini" deyip odadan ayrılır. Damat, gelinin yanından sabah namazından sonra çıkmakta ve artık o da evli olduğu için, evli erkeklerle birlikte yeni konumunu kutlamaktadır. Yalnız kalan gelinin yanına yengeleleri gelmekte ve mendili bekâret kanıtı olarak kontrol etmektedirler.

Nikâhın gecesi yatıya kalan gelinin yakınlarına, ev sahipleri tarafından sabahleyin "tanış" adı altında bir tanışma ritüeli düzenlenmektedir. Bu ritüelde damadın annesi, "katlama" denilen özel böreği reçele batırıp gelinin annesine, gelinin annesi de aynı böreğin diğer ucunu reçele batırarak damadın annesine yedirir. Amaç, simgesel olarak iyi geçinmek ve ağızlar

tatlı olsun arzusudur. Tanış merasiminde gelin, yeni ailesinin büyüklerinin elini öpmekte ve onlara namaz örtüleri, havlu hediye etmekte, onlar da geline hediye olarak para vermektedir.

1970'lere kadar gelin, hemen ortaya çıkıp ailenin arasına karışmamaktadır, aradan en az üç günün geçmesi gerekmektedir. Gelin, nikâhtan sonraki ilk cuma günü köy halkından kadınların önüne çıkmaktadır. "Gelin görmeye gitmek", gelinle birlikte çeyizini de görmeyi kapsamaktadır. Düğünden bir hafta sonra gelin, damat, damadın ailesi, birkaç yakını ve arkadaşı, gelinin ailesinin evine ziyaret etmekte ve bir iki gece konaklamaktadır. Gelinin ailesi de misafirlerin geldiği ilk gün, tüm köy halkına bir yemek daveti vererek bu gelişi kutlamaktadır. Birkaç hafta sonra kızın ailesi, kızlarının yeni evine ziyarete gelmekte ve onlar da köy halkının eşlik ettiği yemekli bir davetle ağırlanmaktadır.

Dönemin düğünlerinde fotoğraf çekimi çok sınırlıdır. Topluluk düğün eğlencesini sonradan izlemek ya da fotoğrafla başkalarına göstermek olağandan yoksundur. Düğünler, töreyi canlı tutmak, kim olduğunu hatırlamak ve genç kuşaklara hatırlatmak amacıyla yapılan bir törendir. Subaşı, kültür toplumun derin hafızasıdır; gün yüzüne çıkarıldığında, sosyal yaşama ilişkin temsiller ortaya çıkar, birey de toplum da kültürel sığınağın yarattığı güven ortamında huzur içindedir (2003: 137) derken bu gerçeğe göndermede bulunur. Göçün üzerinden zaman geçmemiş, hatıralar henüz küllenmemiş ve kapitalizm tüketim kültürünü dayatmamışken, Kırım Tatarları aidiyet ve kimliklerini geleneklerini yaşatma aracılığı ile kurmuşlardır. Onların kolektif hafızası, geleneği hatırlamayı ve yaşatmayı sağlamış, ancak göç sonrası düğün törenlerinde, geçmişten neyi alınıp, neyin bırakıldığı bir muamma olarak kalmıştır. Nitekim birinci kuşak ölüp, düğün törenleri ardından gelen kuşak tarafından yapılmaya başlandığından itibaren, törenlerin doğasında değişim başlamıştır.

Ulaşım ve iletişimin çok kısıtlı olduğu bu dönemde düğün törenleri, tam bir cemaat dayanışması içinde, yoğun misafir ağırlama törenlerini içermektedir. Bu dönemin düğününün herhangi bir dış müdahale ile karışmadığı söylenebilir, bu nedenle Kırım'a ait özellikleri yansıtmaya açısından otantik olma iddiası daha fazladır. Anılan dönemde kimse aksini yapmaya cesaret edemediği için, herkes düğününü maddi koşullarını zorlayarak, tüm gerekliliğince yerine getirmektedir. Cemaat içinde yaşamak, bunu gerekli kılmaktadır. Ataerkil bir topluluk yapısı sergileyen Kırım Tatarlarında kadının ve erkeğin rolü, aile içinde tanımlanmaktadır. Bu rolü kabul eden kadın, topluluğun devamının sağlanmasında önemli bir pay sahibidir. Verili toplumsal cinsiyet rollerini reddetme şansı olmayan kadın ve erkek, kendi grubundan dışlanma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu için, özellikle incelemenin yapıldığı ilk dönemde, geleneklere karşı çıkışa rastlanmamıştır. Aynı dönem içinde ailelerin boşanma yoluyla dağılması da görülmemektedir. Hem erkekler hem de kadınlar, topluluğun devamının adetlerin aynen sürdürülmesi ile sağlandığı konusunda hemfikirlerdir.

1970 ve 1985'lerde Düğün Törenleri: Modernliğin İlk Aşamaları

1970 ve 1985 arasında Kırım Tatar köylerinde yaşantı, anlatılan ilk döneme göre dönüşmeye başlamıştır. Önce aile yapısı değişmiş, iki evli oğul ve anne-babanın bir bahçede yaşadığı yerleşim yerini tek oğulun baba evinde kaldığı yerleşime bırakmıştır. Bu klasik ataerkinin (Kandiyoti 1997) çözülmeye başladığının işaretidir. Ailelerde bu yıllardan itibaren çocuk sayısı altı çocuktan üç ya da iki çocuğa doğru düşmeye başlamıştır. Çünkü artık aileler kız ya da erkek ayırt etmeden çocuklarının eğitim görmesini istemektedir. Köylerde 1960'lı yıllardan itibaren, içme suyu ortak kullanılan çeşmeler ile sağlanırken, 1970'lerden sonra su, şebekelerle tüm hanelere dağıtılmıştır. Katılımcıların ifadesine göre, çeşmeden tüm evin işini görecektir su taşımak kadınların işi ve zor olsa da, çeşmeler sosyalleşme imkânı tanımaktadır. Aynı yıllarda tüm köyler, elektrik enerjisini kullanmaya başlamışlardır. Elektrik çok büyük kolaylık sağlayan bir gelişmeyi beraberinde getirmekle birlikte, sohbetin sıcaklığının kaybolmasına yol açmıştır: Köyler televizyonla tanışmıştır.

1978'de televizyonların tek tük olarak da olsa belirmesiyle birlikte, geçmişte yapılan, kızların, delikanlıların ve yaşlıların ayrı ayrı gerçekleştirildiği ev ziyaretleri, hep birlikte yapılan aile gezmelerine dönüşmüştür. Çünkü artık televizyon büyük bir merakla izlenmektedir. Herkesin televizyonu olmadığından, televizyonlu evlere yapılan ev gezmeleri çoğalmış, belli diziler -Kaynanalar gibi- tiryakilik ölçüsünde izlenmeye başlanmıştır. Elektrik köylere gelişi ile birlikte evlerde kimi aletler -buzdolabı, televizyon- temel ihtiyaç olarak kabul edilmeye başlanmış, birçok aile merdaneli çamaşır makinesi de almıştır. Dönem içinde ev eşyalarında da çeşitlilik yaşanmıştır. Aileler misafir odalarına mutlaka koltuk almaya, oturma odalarında divanlar atılıp yatak da olabilen kanepeler kullanılmaya başlanmıştır. Mutfaqlarda yer sofrasının yerini masalar almış, melamin tabaqlarda da olsa kişiye özel servis edilen yemeklere doğru dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönemde tarımda makineleşme hız kazanmış, gübre, sulama sistemi gibi yenilikler köylere ulaşmış bu sayede köylülerin gelirlerinde artış görülmüştür. Köylülerin kapitalist sistemle tanışmalarının öyküsü bu döneme işaret eder. Eskişehir ve diğer şehirlerle olan ulaşımın eskiye nazaran daha sık yapıldığı bu zamanlarda, dayanışma sistemi bozulmaya başlamıştır.

1970'lere kadar köylerde sadece Tatarca konuşulmaktadır. Dil sadece fonetik bir göstergeyi değil, bir yaşam biçimini de temsil eder. Adetlere bağlılıkla dil sıkı ilişki içindedir. Adetlerin izlenme oranı düşünce, dilin işlevselliği de ortadan kalkmış, 1980 sonrasında ebeveynler çocuklarıyla, sadece Türkçe anlaşır olmuşlardır. Bedia Akarsu 'ya göre, bir dili öteki dillerden ayıran, yalnızca bu dilin göstergeleri değildir. Dil insana başka bir düşünme biçimi, başka bir görüş biçimi verir. Bu dille insan dünyayı başka türlü kavrar, bu dilde insanın dünya karşısında duygu ve istekleri başkadır (1998: 64). Dilin kimliği güçlendirici işlevine vurguda bulunan Tabouret- Keller'a göre de, (1998) birinin konuştuğu dil, onun davranışsal özelliklerini belirlerken, bir yandan da dil kimliklerin ifade edildiği kavramları sağlar. Ayrıca

dil kişisel kimlik ile toplumsal kimlik arasında hem aracı olup, hem bağ kurduğu için sadece bir toplum veya grupla bağlantıyı değil, her türlü bağlantıyı temsil eder (Aktaran Mills, 2016). Görüşülen Kırım Tatarları için Tatarca'dan Türkçe konuşmaya giden yolda yaşanan değişim kimliğinin melezliğine ve özgül kimliğinin yitimine işaret eder. Kentle temas ettikçe, kültürün özü olan dilde de değişim yaşanmış, dil, gelenek ve yaşama biçimleri değişmiştir.

1970'den sonra düğünler de değişmeye başlamıştır çünkü köy ile kent arasında ulaşım kolaylaşmış, köylüler köye gelen otobüslerle Eskişehir'e gidip gelmişler ve oradaki değişimleri gözleyerek kendilerine uyarlamışlardır. Alıcı kültür konumundaki Kırım Tatar kültürünün mensupları, kentle karşılaştıklarında fark ettikleri yenilikleri yeniden yorumlayarak, değişiklikleri kendilerine uyarlamışlardır. Bu da Hall'ün (1998), kültürün sürekli yeniden inşa edildiği fikrini doğrular. Ancak bu dönemin düğünleri yine de belli biçimler açısından birinci dönemin düğünlerine benzemektedir.

1970'lerin ortalarından 1980'lerin sonlarına kadar, düğünler yine köylerde yapılmaktadır. Evliliklerde görücü usulü yaygın bir uygulamadır. Kız isteme artık bir merasimle yapılmakta, kızın evine haber verildikten sonra bu merasime, ailenin büyüklerinden kadın ve erkekler katılmaktadır. Eğer kız tarafı olumlu yanıt verirse, bu ziyaretten sonra söz kesilmekte, tıpkı ilk zamanlardaki gibi bu söz kesiminde de, kayınvalideye el emeği ile işlenen bir örtü ve patik, kayınpedere havlu konulmaktadır. Nişan öncesi bir araya gelen taraflar, hangi takıların takılacağını, ev eşyalarının taraflarca nasıl alınacağını konuşmaktadır. Ardından kalabalık bir kabile ile nişan alışverişi yapılmaktadır. Bu alışverişte erkek tarafınca, gelin adayına iki döpiyes ve bir mantoluk kumaş, iki ayakkabı, makyaj malzemesi, ipek iç çamaşırı alınmaktadır. Kız tarafı da damada takım elbise kumaşı, ayakkabı, traş takımı almakta, nişan törenine taraflar hazırladıkları bohçalarla katılıp, bu bohçaları birbirlerine vermektedir. Bu dönem nişanlarında Melek, beş burma bilezik, iki defa dolanan kolye, bazen altın kemer takmanın adet olduğunu söylemektedir. Paranın kısmen bolladığı bu dönemde nişanlar, köylerde köy halkına verilen yemekle kutlanmaktadır. Düğün törenleri de hâlâ komşuların yardımı alınarak gerçekleştirilmektedir. Bu dönemde de evlilikler, kapalı topluluk içinde yapılmaktadır. Yani gelin ve damadın Tatar olması sık karşılaşılan bir durumdur.

İkinci dönem olarak adlandıracağımız bu dönemde, nişanlılık esnasında damat ve gelin adayı kısıtlı da olsa görüşme imkânı elde etmekte, bu toplumsal olarak hoş karşılanmaktadır. Düğün günleri bu dönemin sonları olan 1985'lerde, cumartesi ve pazar olarak iki güne inmiştir. Düğün öncesi kızın ailesinden kadınlar, evlenecek gençlerin evine çeyiz sermeye gitmektedir. Bu dönemde kızlar yatak odası almaya başlamıştır. Artık ev döşemesinde mobilya kullanıldığından, dantel vitrin ve masa örtüleri, mutfak için örtüler, tencere, yemek ve kaşık takımı bir kızın çeyizinin ana parçalarını oluşturmaktadır. Çeyiz serme, tarafların bir araya geldiği, yemeklerin yapıldığı bir organizasyondur ve çok önemsenmektedir.

1970'lerin ortalarından 1980'lerin sonuna kadar yapılan düğünlerde, kız tarafında cuma günü kızlar, sakız ve bisküvi sarmaya çağrılmaktadır. Nişanda gelen sakız, küçük parçalara bölünmekte ve küçük kâğıtlara erkekler için kız, kızlar için erkek isimleri yazılıp kırmızı şeffaf kâğıtlara sarılmaktadır. Bu sakız ve bisküviler cumartesi gecesi yapılan kına gecesinde erkek ve kızlara ikram edilmektedir. Göreceli baskıcı bir toplum söz konusu olmasına rağmen, Kırım'dan getirilen geleneğe dayanarak, düğünler bekâr kızlar ve erkekler arasında yapılmakta, bu eğlencelere evli erkekler alınmamaktadır. Düğünlerin amacı, kızların ve erkeklerin birbirlerini tanımalarını sağlamak ve eğlenmelerine izin vermektir.

Düğünün başladığı cuma akşamı köy halkına ve gelen yakın akrabalara yemek verilmekte, asıl düğün cumartesi günü yapılmaktadır. Öğle vakti misafirler ve köy halkı yemeğe davet edilmekte, akşam kız tarafı kına gecesi düzenlenmektedir. Düğün yemekleri artık yer sofralarında değil, masalarda ayrı servislerle yenmektedir. Hâkime bu durumu "herkesin elinin değdiği eti asla yiyemez, düğünlerde hep aç kalırdım, ayrı servis çok iyi oldu" diyerek yorumlamıştır. Bu düğünlerde komşulardan düğün için tabak ya da benzeri eşyalar toplanmamakta bunun yerine kiralanmaktadır. Düğünlerde yine yemek yapımı için dana kesilip, pirinç ve fasulye düğün sahibinin yakınları ve komşuları tarafından temizlenmektedir, ancak artık yaprak sarma yapılmamakta, ekme ve tatlılar hazır alınmaktadır. Yemekler standartlaşmış, çeşit azalmıştır. Mönü çorba, fasulye yemeği, pilav, et, tatlı ve kompostodan oluşmaktadır. Sofralarda servis için genç erkekler ve genç kadınlar yardım etmekte, bulaşıkları komşular yıkamakta, düğün hâlâ birlikte kotarılan bir şölen havasında sürmektedir.

Şehirle temas, adetlerin zorlayıcılığını ortadan kaldırmıştır.. Gelin ve damadın evliliklerinde çiftin istekleri önemsenmeye başlanmıştır. Artık gelini, gelinin yakınları getirmemektedir. Bunun yerine Eskişehir'dekilerle benzeşerek gelin alınmaya gidilmekte, gelin mutlaka gelinlik giymektedir; perde koyma geleneği bitmiş, nikâh muhtar odasında damat ve gelinin birlikte katıldığı bir merasime dönüşmüştür. Ancak kına geceleri hâlâ sürmekte, kızlar ve erkekler darbuka çalıp eğlenmektedir. Düğünler halâ en büyük eğlence kaynağıdır. Bu dönem düğünlerinde "şın" geleneği ortadan kalkmış, Türkçe sözlü türkülerle genç kızlar ve erkekler eğlenir olmuşlardır. Kültürel melezlik evlilik sürecinin başlangıcından itibaren, yemek çeyiz, ev döşeme, düğün yemeği ve eğlencesi gibi belli başlı uygulamaların değişimi ile düğünlerin işleyişine sızmıştır.

1985'ten Günümüze Kırım Tatar Düğünleri

1985 sonrası gelişen teknoloji sayesinde, tarımda makineleşme ve sulama sistemleri yaygınlaşmış, böylece topraktan daha çok verim alınmaya başlanmış, maddî zenginlik, gündelik hayatı ve uygulamalarını dönüştürmüştür. 1985 sonrasında köylerin nüfusu göçlerle azalmıştır. Artık köy gençleri eğitim alarak ya da fabrikalarda işçi olup çalışarak, şehirlerde yaşamak istemektedir. Genç kızlar da köy gelini olmayı arzu etmemektedir. Evlenen çiftler artık aileleriyle birlikte yaşamamaktadır. Bu süreçte, eğitim yoluyla

meslek sahibi olmanın da rolü vardır. Küreselleşen dünyanın ideolojisi olan tüketim, köylere de ulaşmıştır. Köylüler giderek zenginleşince, daha önce yaşamın odağı köy iken, artık bakışlar kente odaklanmıştır. Dönem içinde ailelerin çocuk sayısı ikiye düşmüş ve bu iki çocuk, her koşulda, eğitim görmeleri için teşvik edilmiştir. Kırım Tatar köylülerinin çoğunun bir otomobili ve Eskişehir’de bir dairesi vardır. Köy evleri, hasattan hasada kullanılan bir yazlığa dönüşmüştür. 1985 sonrası dayanışma bozulmuştur, Şevki bu durumu, “şimdi herkesin kolu ağzına yetiyor, kimse kimseyi tanımıyor”, diye ifade etmiştir. Gençlerin ellerinde otantik eğlence adına hiçbir şey kalmamıştır. Çünkü artık kent ve onun sundukları ile tanışılmış, bu da kapalı toplum yapısını hepten kırmıştır. Önceleri bir köyde emekli olana kadar görev yapan imamların yerini, Diyanet İşleri’nin atadığı genç imamlar almıştır. Farklı etkilere açık olmak, deneyime verilen önemde düşüşe neden olmuş, artık sözlerine önem verilen yaşlılar devri kapanmaya ve dine atfedilen rol azalmaya başlamıştır. Günümüzde din, sosyal yaşamda izini tam anlamıyla kaybetmese de etkisini yitirmiştir. Cohen, sanayileşme, kentleşme, para ekonomisinin ve kitlesel üretimin egemenliği, pazarın merkezileşmesi, kitle iletişim araçlarının ve ulaşımın gelişimi gibi toplumsal değişmelerin, topluluğun simgesel sınırlarını zorladığını ve gelenek ile modernliğin birleştirilebildiğinden söz eder (1999: 47-49). Kırım Tatarlarının düğün törenleri ritüelleri Cohen’in belirttiği tüm dönüşümleri geçirmiş, biçim olarak korunmakla beraber, törenlerin içeriği değişmiştir. Köylerdeki haneler göç ve ölümlerle boşalınca köyde kalanlar, evlerini eski yerleşim biçimlerinden farklı olarak tek ya da iki kat daire biçiminde inşa etmektedir. Ev içlerindeki döşeme biçimleri de kentle benzerlik taşır. Kayınvalideler ve gelinler aynı bahçede otursalar bile yemeklerini ayrı mutfaklarda kendilerine özel pişirmektedirler. Masa, koltuk, elektronik eşya çamaşır, bulaşık makinesi, elektrik süpürgesi ve küçük mutfak aletleri kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu dönem artık köyle kent arası ulaşımın sorun olmaktan çıktığı, otantik kabul edilen düğünlerin melezleşmesinin hızlandığı bir dönemdir.

Dönemler birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamakla birlikte üçüncü dönem düğünleri, her iki dönemden daha ayrıksı özelliklere sahiptir. Öncelikle, bu dönemde artan eğitimin bir sonucu olarak evliliklerde etnik ve dini referanslar ortadan kalkmış, farklı topluluklardan –bazen yabancı memleketlerden- gelin ve damatlarla evlilikler görülmeye başlanmıştır. Bu durum bir ve ikinci dönem düğünlerinde yok denecek kadar azdır. Görücü usulüyle evlenme ortadan kalkmamışsa da, kız ve erkeğin evliliğe kendilerinin karar vermesi teşvik edilen bir durumdur. Kız isteme hâlâ sürmekte ise de kalabalık kabilelerle yapılan isteme törenleri yerini, birkaç aile büyüğü ile yapılan sade merasimlere bırakmıştır. Nişan alışverişini hâlâ ayrıntılarını gözeterek yapanlar varsa da, artık bu dönem, bireysel tercihlerin öne çıktığı bir dönem olarak yaşandığından, nişanı sade bir tören ve alışverişle bitirmek hoş karşılanır olmuştur. Nişan yemeği kentte, restoranda verilmektedir. Nişanda takılacak takılar da çoğu zaman tarafların maddi gücüne göre belirlenmekte, ilk iki dönemin zorunluluklarını taşımamaktadır. Düğün ha-zırlıkları

esnasında aileler, evlenecek gençlerin evini karşılıklı yardımla kurmaktadır. Bu dönem evliliklerinde nişanlı çiftlerin ikisinin de ücretli bir işte çalışması, yaygın görülen bir durumdur. Kayınvalide ve kayınpederle aynı evde yaşamak –istisnalar dışında- bu dönemde rastlanmayan bir durumdur.

Bu dönemin düğünlerinin merkezi artık köy olmaktan çıkmıştır. Köyler boşaldığından, imece usulüyle düğünleri birlikte kotaracak kişi bulunamamaktadır. İki gün süren düğünlere kimsenin maddi ve manevi gücü yetmemektedir. Düğün salonlarında yapılan düğünler, herkes için daha kolay gelmektedir. Eskişehir’de bir düğün salonunda bazen yemekli, bazen pastayla yapılan düğünler, yaygın bir uygulamadır. Düğünler yaklaşık 3 saatte bitmektedir. Düğün için genellikle cumartesi akşamı seçilmekte, bir gün öncesinde yapılan kına gecesinde canlı müzik eşliğinde eğlenilmektedir. Kına da endüstriyel olarak hazır alınıp, keselere konulan ve isteyene dağıtılan bir uygulama olmuştur. Daha önceki dönemlerde Tatar adetlerinden olmayan “bindallı”, kına gecesinde gelinin giymesi gereken giysiye dönüşmüştür. Birinci dönemde kendi düğününde ortaya çıkamayan gelin adayı, üçüncü dönemde sürekli sahnededir. Bu düğünler artık törensel havasından sıyrılmış, eğlencenin ağırlıklı olduğu (Depeli 2009) bir sürece girmiştir. Düğün gelin ve damadın gelişi ile başlamakta, ilk dans sonrası oyun havaları çalınmakta, erkekler ve kızlar birlikte oynamakta, takı merasimi ve pastanın kesilişi ile bitmektedir. Eğer düğün yemekli bir tören ise mönüler standarttır: Çorba, salata, pilav, et ve patates kızartması ve bir içecekten oluşmaktadır.

Geçmişte teknolojik ve parasal imkânların kısıtlılığı nedeniyle çekilemeyen düğün fotoğrafları/albumler, bu dönemin yapılması adet olan uygulamalarının arasına girmiştir. Düğünler video ile kayıt altına alınmaktadır. Yeni evli çiftlerin balayına gitmesi, bu dönemin yeniliklerindedir. Bekâret kontrolü için çarşafa bakılması âdeti tamamen ortadan kalkmıştır.

2000’lerden sonra düğünler artık geleneğin, aidiyetin aktığı yerler olmaktan çıkmıştır. Tatarlar arasında toplu halde yemek ve oluşan yeni birlik-telik için dua etmek önemli kabul edildiğinden, yemek merasimi henüz ortadan kalkmamış ancak fazlasıyla dönüşüm geçirmiştir. Erkekler ve kadınlar ilk iki dönemde ayrı yemek yiyorlarken, 1985 sonrası artık anonimleşen mekânlarda, bir arada yemek yemektedir. Kırım Tatarları için aile kurmak, büyüklere saygı, misafirperverlik, Tatarlığa ait değerleri sürdürmek hâlâ önemli kabul edilmektedir ancak evliliğe giden yollar değişmiştir. Otantik uygulamaların zorluğunun yanı sıra, bu uygulamaların kültürel ve iletişime ait yönünü aktaracak ve denetleyecek olan kuşak, artık hayatta değildir. Düğünler hâlâ kalabalıktır. Bu insanların Kırım Tatar topluluğuna aidiyet duygularını perçinlemekte, onlara yeni toplumlarında kökleştikleri hissini vermektedir ve kalabalık düğün ile itibar arasında ciddi bir bağ kurulmaktadır.

Sonuç

Göç eden insanlar, kimliklerine yeni ve alternatif parçalar edindirebildikleri gibi, değiştirdikleri çevreyi de kapsayacak şekilde yenilenmiş kimliklendir-

me süreçlerine maruz kalırlar. Diasporada kimliği sürdürmenin en önemli öğelerden birisi, ritüellerdir. Bizi biz yapan, diğerlerinden ayıran unsurların başında düğün, ölüm, doğum törenleri gelir. Kırım Tatarları da göçle kurdukları toplumlarda kendilerini ayırt etme mekanizması olarak geleneklerine sığınmışlar, “öteki” kabul ettikleri kimseler/gruplar ile kendileri arasında sınır çekmişlerdir. Araştırmanın ortaya koyduğu gibi ilk dönemi kapsayan 1945-1970 yılları arasında, köylerde yaşamın durağanlığı, geçim kaynaklarının az, iletişim ve ulaşımın kısıtlı olduğu zamanlarda göçle gelen birinci kuşak ve onların çocukları için geleneklerin sürdürülmesi, toplumu birbirine bağlayan, inanç ve değerlerin iletimini sağlayan bir işlev yüklenmiştir. Köylerin kendi içine kapalı yaşadığı dönemlerde geleneği sürdürmenin bir anlamı ve gerekliliği varken, iletişim ve ulaşım kolaylığı ile beraber farklı olanla tanışma, Eskişehir’de görüşülen katılımcıların hayatlarında pek çok geleneğin yaşanmasını zorlaştırmıştır. 1970 ve 1985 yılları arasında incelenen düğün gelenekleri, Kırım Tatarları’nın üçüncü kuşaklarının yaşamlarını örnekler. Bu kuşaklar, artık göç tedirginliğinden kurtulup, yerleşilen ülkeye kök salmış, çocuklarını Türkiye eğitim sistemine göre yetiştirmiş ve aile fertlerinden bazıları kentte yaşamaya başlamıştır. Bu, değişmezmiş sanılan geleneklerin kullanışsız bulunmaya başladığı döneme denk düşer. Ancak hala ilk/özgül olduğu kabul edilen geleneklerin varlığını sürdürdüğü bu dönem, değişimin yani melezliğin kök saldığı bir dönemdir. Çalışmanın hareket noktası olan diasporik kimliğin melezliğinin en yoğun izlendiği dönem 1985 ve sonrasına denk düşer. Artık bu dönemde kent ve köy arasındaki mesafe tamamen yok olmuş, bu durum da beraberinde en kolay, en çabuk ve en uygulanabilir törenleri karşımıza çıkarmıştır ki buna Gans (1979) ‘sembolik etnisite’ adını verir. Bu dönemde etnik gelenek ve görenekler ancak zahmetsiz bir biçimde ulaşılabiliriyorsa, kimliği tayin edici özellik taşır. Üç dönemde incelenen Eskişehir Kırım Tatarları’nın düğün törenleri, bize aynı zamanda bir toplumun ‘modern’likle nasıl sınıandığını gösterir. Modernlik tüm kimlikleri yerinden edip, tektipliği yegâne olasılık olarak sunarken, bu süreçte pek çok ayırt edici kültür özelliği erimiştir. Kırım Tatarları geçmişten getirdikleri bazı geleneklerini ‘akraba ile evlenmemek, düğüne mutlaka bir dua ritüeli katmak, düğünü yemekli olarak düzenlemek, misafir ağırlamak’ hala korumaktadır. Ancak Tatar olmayan gelin ve damatla kurulan ‘melez aileler’ arttıkça, sürdürülen bu geleneklerin de dönüşebileceğini öngörebiliriz.

Günümüzde küreselleşme, modernliğin uygulama dışı kıldığı kimi yerel kimlikleri yeniden dirilterek, onlara can suyu vermeyi vaat etmektedir. Kırım Tatarları günümüzde onları otantik kılan birçok geleneklerini kaybetmiştir ya da gelenek ile modernlik birleştirilmiştir. Kaybolan gelenekler, artık kurumlar/dernekler aracılığı ile yeniden yaşatılmaktadır. Eskişehir Kırım Derneği, 1972 yılında kurulmuş, bugün kaybolmakta olan yemek, folklor gibi unsurları, yeni baştan yaşatma merkezi olarak işlev görmektedir. Artık Tatar güreşleri, at yarışları, özgün yemekler kendiliğinden her düğün öncesi yapılan bir eylem olmaktan çıkmış, 1980 sonrası düzenlenen

büyük piknikler olan “tepreş”lerde görülmeye başlanmıştır. Gelişen iletişim olanakları ile Kırım’da yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelere karşılık neler yapılabileceği politika düzeyinde dernekler ve vakıflar aracılığı ile ele alınmakta ve üyeleri bu konuda bilgilendirilmektedir. Günümüz yaşam koşullarında kimi gelenekler yeniden canlandırılmakta ve bazen icat edilerek biz duygusu yaşatılmaya çalışılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKARSU, Bedia (1998). *Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul: İnkılap.
- AKŞİT, Bahattin (1999). “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere, Bilanço ’98*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları:173-186.
- ANDREWS, Alford P. (1992). *Türkiye’de Etnik Gruplar*. İstanbul: Ant Yayınları.
- APPADURAI, Arjun (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis MN: University of Minnesota.
- ASSMAN, Jan (2001). *Kültürel Bellek*, (çev. A. Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- BARKER, Chris (1999). *Television, Globalization and Cultural Identities*, Buckingham: Open University Press.
- BARTH, Frederic (2001). “Giriş”, *Etnik Grup ve Sınırları*, Fredrick Barth (ed.), (Çev. Ayhan Kaya- Seda Gürkan), İstanbul: Bağlam Yayıncılık: 11-40.
- BAYRAKTAR, Zülfiyar ve Ahmet Saçkesen (2012). “Eskişehir Kırım Tatar Türklerinde Tepreş Şenlikleri”, *JASSS Studies*, 5 (1): 49-61.
- BRAH, Avtar (2003). *Cartographies of Diaspora*, New York: Routledge.
- BUTLER, Kim D. (2001). “Defining Diaspora, Refining a Discourse”, *Diaspora*, 10 (2):189-219.
- BUTLER, Kim D. (2001). Defining Diaspora, Refining a Discourse, *Diaspora* 10 (2) 189-219.
- CASTELS, Manuel (2005). *Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür: Ağ Toplumunun Yükselişi* (Çev. Ebru Kılıç) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- CHIANG, Chig-Yun (2016). Kültürel Kimlik Üzerine Diasporik Kuramsallaştırma Politikası”, *Diaspora ve Kimlik* içinde (Der. Mehmet Ali Yolcu, Çev. Serkan Köse): 153-186.
- COHEN, Robin (1997). *Global Diasporas: An Introduction*, Londra: UCL Press.
- COHEN, Anthony (1999). *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*, çev. M. Küçük, Ankara: Dost.
- CONNERTON, Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Çev. Alaeddin Şenel. İstanbul: Ayrıntı.
- DEPELİ, Gülsüm (2009). *Almanyalı Türklerde Evlilik Törenlerinin Dönüşümü: Kültürel Bellek Aidiyet ve Kimlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- ERSOY, İlhan (2010). *Kırım Tatar Ritüeli Tepreş Ekseninde Diaspora Kimlik ve Müzik*, Ege Üniversitesi Basımevi.
- GANS, Herbert (1979). "Symbolic ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America," *Ethnic and Racial Studies* 2 (1) (January): 1-20.
- HALL, Stuart (1998). "Kültürel Kimlik ve Diaspora". *Kimlik: Topluluk/Kimlik /Farklılık* içinde, (Der: J. Rutherford, Çev: İ. Sağlamer), İstanbul:Sarmal Yay:173-192.
- HOBBSAWM, Eric, RANGER, Terence (2006). *Geleneğin İcadı*, (çev. Mehmet Murat Şahin), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- JANKOWSKI, Henryk (2014). "Crimean Tatars and Noghais in Turkey" *International Committee for Crimea*. www.iccrimea.org. 5 Kasım 2014.
- JENKINS, Richard (1997). *Rethinking Ethnicity*, Los Angeles:Sage.
- KANDİYOTİ, Deniz (1997). *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- KAYA, Ayhan (2000). *Berlin'deki Küçük İstanbul: Diaspora'da Kimliğin Oluşumu*, İstanbul: Büke.
- KIRIMLI, Hakan (1996). *Kırım Tatarları'nda Milli Kimlik ve Hareketler (1905- 1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MILLS, Jean (2016). "Birleşen Topluluklar: Kimlik, Dil ve Diaspora" *Diaspora ve Kimlik* içinde (Der. Mehmet Ali Yolcu, Çev. Erdem Tazegül):187-222.
- SAFRAN, William (1991). "Diasporas in Modern Societies:Myths of Homeland and Return", *Diaspora* 1 (1):83-89.
- SMITH, A. (2002). *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, Çev: D. Kömürçü, İstanbul: Everest Yay.
- SUBAŞI, Necdet (2003). "Kültürel Mirasın Çeşitliliği ve Seçicilik Sorunu", *Doğu Batı: Modernliğin Gölgesinde Gelenek*:7, (25/4): 13-144.
- TİMUR, Oğuz (2009). *Eski Polatlı Köyüne Yerleşen Kırım Türklerinde Gelenek ve Adetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TOMLINSON, John. (2004). *Küreselleşme ve Kültür*. Çev. Arzu Eker. İstanbul: Ayrıntı.
- WOODWORTH, Kath (2000). "Questions of Identity" içinde *Questioning Identity: Gender, Class, Nation*, London & New York: Routledge: 6-41.
- YELKEN, Ramazan (1999). *Cemaatin Dönüşümü*. Ankara: Vadi.
- YUVAL-DAVIS, Nira (2003). *Cinsiyet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

NÜKTEDAN ŞAİR HAMÂMÎZÂDE İHSAN VE DİVANINDAKİ MİZAHİ MANZUMELERİ*

Mehmet Sait ÇALKA**

ÖZET

19. asrın sonu ile 20. asrın ilk yarısında yaşamış olan Hamâmîzâde İhsan (1885-1948), klasik Osmanlı şiiri üslubuyla şiirler kaleme alan edebiyatımızın divan sahibi son şairlerindedir. Gerek devrinde gerekse ölümünden sonra kendisi hakkında kaleme alınan yazılarda, yaşadığı devrin sayılı nüktedanları arasında yer aldığı belirtilmiştir. Hakkında yapılan değerlendirmelerde Hamâmîzâde, zeki, zarif ve mizaha yatkın şahsiyetiyle övülmüştür. Bu makalede, Hamâmîzâde İhsan'ın divanında kaleme aldığı şiirlerin arasında müstakil olarak "Mizahi Manzumeler" başlığı altında topladığı şiirler, şairin mizah anlayışını ortaya koymak adına değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hamâmîzâde İhsan, Divan, Mizah, Nükte, Nütedânlık.

ABSTRACT

Hamâmîzâde İhsan (1885-1948) who lived in the late 19th and early 20th centuries was one of the last poets of our literature that poetized via the style of classical Ottoman poetry, on top of having collected poems. Criticism committed to paper about his literary work both during his era and post mortem stated that he was among important humorists of the era mentioned. He was specially praised for being intelligent, elegant and having humor-prone personality. In this article, his poems specially collected under the title of 'Humorous Poems' are going to be analyzed to demonstrate the poet's sense of humor.

Keywords: Hamâmîzâde İhsan, Collected Poems, Humour, Wit, Wittiness

Hayattan zevk alan, yaşama sevincini tadan her insan, bu lezzeti başkalarıyla da paylaşma arzusu içerisinde olabilmektedir. Bu paylaşımın sosyal hayattaki en güzel karşılığı tebessümdür. Tebessümün yani gülmenin sebepleri arasında en dikkate değer olgular ise insanların birbirlerine latife, nükte,

---

* Bu makale, 13-15 Mayıs 2016 tarihleri arasında Rize'de gerçekleştirilen "Türk Edebiyatında Mizah Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş ve güncellenmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. calkamehmet@hotmai.com

fıkra, şaka, ironi, hiciv, mübalağa, istihzâ ve espri yapımlarıdır. Bu kavramların dışında Anadolu kültüründe mizahın etrafında şekillenen diğer unsurlar ise hezel veya hezl, tehzil, tanz, latife, mülatefe, mutayebe, şaka, nükte, espri, suhriyye, suhre, mashara, tariz, tezyif, şath, şathiye, zemm, kadh, şetm gibi unsurlardır.¹ İşte bu mizahi unsurların hemen tümünde dinleyen veya okuyan insanın yüzünde bir tebessüm olguları meydana getirebilmektedir.

Yukarıda sıraladığımız mizahi unsurların hemen tümünü kapsayabilen bir ifade olan mizah, aslen Arapça bir kelime olup “şaka ve latife yapmak” anlamındaki “mezâh” kökünden türetilmiştir. Bu yönüyle mizah, düşünceleri espri ve nükteyle süsleyerek anlatan söz ve yazı çeşidi olarak bilinmektedir. Kelimenin Arapça’daki şekli ise “müzâh”tır (Durmuş 2005: 205). Mizahla her ne kadar karşıdaki insanı veya topluluğu güldürmeyi amaç edinilse de mizah oldukça ciddi bir iştir. Zira toplumdan topluma, sınıftan sınıfa farklı işlevler yüklenebilen mizahta önemli olan, mizahı yapan kişinin maksadını, mizahın nerelere çekilebileceğini iyi saptaması, alay ettiği, eleştiri oklarını yönelttiği hedefi iyi belirlemesi ve toplumsal bağlamı gözardı etmemesidir. Aksi takdirde toplumsal gereksinimler yoksa, mizahın amacına ulaşması söz konusu olamaz. Nitekim çok yönlü bir mizahi bakışın örneklerini veren Nasrettin Hoca fıkraları, bu yönleriyle yüzyıllarca dilden dile aktarılmış ve Türk toplumunun ortak gülmece kaynaklarından biri olmuştur (Aydın 2002: 26).

Türk toplumunda İslamiyet öncesine kadar götürülebilecek mizahi bir kültürün varlığından söz edilebilir. Nitekim çeşitli kaynaklarda buna kanıt olabilecek ifadeler mevcuttur. Bu kaynaklardan biri, Türk-İslam edebiyatının ilk yazılı mahsullerinden olup ansiklopedik sözlük nitelikte olan *Divanü Lügati’t Türk*’tür. Söz konusu eserde yer alan “Külüt” (Kaşgarlı Mahmud 2005: 334) kelimesinin “halk için gülünç olan şey” açıklamasıyla izah edilmesi, Türk kültüründe mizahın tarihi seyri hakkında ön fikir vermektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki Anadolu kültüründe gerek sıradan esnaf arasında gerekse ilim erbabı ve şairler arasında mizahi yönü, nüktedan yönü öne çıkan şahsiyetler toplumsal bir fert olarak daha fazla ilgi görmüş ve söz konusu şahsiyetlere karşı daha fazla hüsn-i kabul sergilenmiştir. Nüktedan şahsiyetlerin kendi nükte üretme ve mizah yapma kabiliyetleri dışında sosyal çevrenin de bu yöndeki şahsiyetlere sempati ile yaklaşması, bazı şair ve ediplerin bu tarzda şiir söyleme veya yazı yazma temayüllerini doğurduğu söylenebilir. Bu yöndeki temayüllerin başında nükte ve latife ile olaylara bakan şahsiyetin ince ve kıvrak zekasının varlığı da yadsınamaz bir gerçektir. İşte çalışmamıza bahis konusu olan klasik Türk edebiyatının divan sahibi son temsilcilerinden Hamâmîzâde İhsan (1885-1948) da zarif ve mizaha yatkın şahsiyetiyle üstün zekasını nüktedanlıkla herkese kabul ettirmiş bir şahsiyettir. Kendisine ait divanda bulunan mizahi manzumeleri

---

¹ Bu ve buna benzer kavramların anlam çerçeveleri ve hangi durumlarda kullanıldıklarına ilişkin bilgilere bu yazının sınırlarını aşacağı düşünülerek burada yer verilmemiştir. Bilgi için bk. (Çiftçi 1998: 144-146; Güven 2007: 579; Kortantamer 2007: 65-66)

değerlendirmeden önce Hamâmîzâde İhsan'ın hayatı, edebi kişiliği ve eserleri hakkında muhtasar bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Hamâmîzâde İhsan'a Dâir

I. Hayatı ve Eserleri:

Hamâmîzâde İhsan Bey, 4 Şubat 1885'te Trabzon'da doğdu. Babası Trabzonlu Hamâmîzâde Hâfız Ahmed Efendi, annesi Rize eşrafından Çelebizâde Sâlih Ağa'nın kızı Nâfia Hanım'dır (Bal 2007: 824). Küçük yaşta babasını kaybeden Mehmed İhsan, ilk eğitimini kapı komşuları olan Hâfız Hoca Seher Hanım'dan aldı ve ondan Kur'an öğrendi. 1897'de Islahhâne Merkez İbtidâîsi'ni ve 1900'de ise rüşdiyeyi birincilikle bitirdikten sonra 1903'te Trabzon İdâdîsi'nden mezun oldu (İsen, Canım 1989: 1).

Babasının yokluğundan dolayı ailenin sorumluluğunu üstlenerek emlak ve arazilerin idaresine bakmak zorunda kalması, öğrenimine devam etmesini engelledi. Bununla birlikte okuyup yazmaya karşı hevesi çok erken yaşlarda başlamış olduğundan daha on yaşında iken Trabzon'da Papaz Kalust Şinâsî Efendi'den, daha sonra da askerî rüşdiye Fransızca öğretmeni Sabîh Bey'den Fransızca dersleri aldı. Trabzon'da sürgünde bulunan âlim ve şair Erzurumlu Ali Şevket Hoca'dan Mesnevî okudu. İstanbul'da yayımlanan birçok gazete ve derginin genç nesillere ulaşmasını sağlayan kitapçı Hamdi Efendi'den de büyük destek gördü. Bu yıllarda Trabzon'da bir edebî mahfil durumundaki Hamdi Efendi'nin *Âyîne-i Efkar* adı verilen kitapçı dükkanının müdavimlerinden olan Hamâmîzâde, burada hem edebî sohbetlere katılıyor hem tanınmış edebiyatçıların kitaplarını okuyor hem de Hamdi Efendi'nin derin bilgilerinden istifade ediyordu (Uzun 1997: 435).

Daha on dört yaşında iken Osmanlı Türkçesinin inceliklerini öğrenmiş olan Hamâmîzâde, daha o yaşlarda süslü nesirle yazabildiğinden bazı kişiler önemli yazılarını ona yazdırıyorlardı. O dönemde Trabzon'un tanınmış isimleri olan İbrahim Cûdî Efendi, Hatibzâde Emin Efendi ve Arnavutzâde Ahmed Efendi'nin sohbetlerinden faydalandı. Yirmi yaşına gelmeden yazı yazmaya başladı. İlk şiirleri Trabzon ve İstanbul'da yayımlandı. Zaman içinde kendini yetiştirerek edebiyat, tarih, biyografi ve bibliyografya alanlarına yöneldi. Mahallî dil ve folklor üzerinde çalıştı. Kendisine teklif edilen Trabzon İdâdîsi edebiyat öğretmenliğini fahri olarak kabul etti. 1909-1913 yılları arasında Trabzon İdâdîsi, Trabzon Dârümuallimîni ve Trabzon Sultânîsi'nde kitâbet, tarih ve edebiyat; 1913'te ayrıca Trabzon Askerî Rüşdiyesi'nde, Trabzon Dârümuallimîni'nde İslâm ve Osmanlı tarihi dersleri okuttu. I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'daki ailesinin yanına gitti. Savaşın başlaması, deniz yolunun kapanması ve Trabzon'un düşman işgaline uğraması üzerine Trabzon'a dönemedi. 1917 Eylülünde İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi'nde ve aynı okulun "kısm-ı evvel" denilen bölümünde Türkçe, ticari yazışma ve neşriyat dersleri öğretmenliği yaptı. 1924 yılında İktisat Vekâleti'nin teklifi üzerine Trabzon'da Yüksek Ticaret Mektebi'ni, kuruluş masraflarını daha sonra devletten almak üzere kendi imkânlarıyla yeniden kurdu. Müdürlüğünü yaptığı bu okulda Türkçe, edebiyat, ticari

yazışma ve neşriyat derslerini de yürüttü. Buranın 15 Haziran 1927'de orta dereceli bir okul olarak Maarif Vekâleti'ne devredilmesinden sonra bütün mesaisini harcadığı bu ağır görevi sebebiyle sağlığı bozulunca 28 Ekim 1928'de istifa edip İstanbul'a döndü (Uzun 1997: 435).

Kasım 1928'de İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi'nde görev alan Hamâmîzâde, 10 Şubat 1929'da Galatasaray Lisesi orta sınıflarında Türkçe derslerine de girmeye başladı. Fakat bu iki görev onu yordduğu için Galatasaray Lisesi'nden ayrılarak Yüksek Ticaret Mektebi'nin lise kısmında edebiyat ve muhaberat öğretmenliği yaptı ve bu görevini ölümüne kadar sürdürdü. 11 Mayıs 1948'de vefat etti. Mezarı Edirnekapı Şehitliği'ndedir. Yazılarında M. İ., M. İhsan, Şimşek, Serçe, Sunûhî takma adlarıyla Hamâmîzâde İhsan imzasını kullanmış, soyadı kanunundan sonra Hamamioğlu soyadını almışsa da Hamâmîzâde olarak anılmıştır (Uzun 1997: 435).

Hayatı boyunca kaleme aldığı ve yayınlanan eserleri şunlardır:

1. *Yolculukta*: Henüz on beş yaşında iken ailesiyle birlikte çıktığı bir yolculuğu anlatan bir eser olup 1331/1913'te Trabzon'da basılmıştır.

2. *Hamsinâme*: Hamâmîzâde'nin en meşhur eseri olan bu eser, edebiyat çevreleri dışında da büyük ilgi görmüş, hakkında birçok yazı yazılmıştır. Eserde Karadeniz halkının simgesi kabul edilen hamsi çeşitli yönleriyle ele alınarak incelenmiş, "Hamsinin Edebiyattaki Yeri" bölümünde birçok manzum-mensur ve mizahi örneğe yer verilmiştir. Eser, eski harflerle 1928'de İstanbul'da basılmıştır. Söz konusu eserin yeni harflerle neşri Burhan Sayılır ve Murat Babuçoğlu tarafından yapılmıştır (Sayılır, Babuçoğlu 2007).

3. *Dîvân*: Eser dokuz bölümden oluşmakla birlikte içerisinde altı na't, bir kaside, iki muhammes, on bir tahmîs, bir tesdîs, on şarkı, 145 gazel, dokuz bazı olaylara dair, yedisi tarih düşürmek için, on dokuzu darbimeseller üzerine söylenmiş elli altı kıta ve bir tarih manzumesi, yirmi dokuz rubâî, çoğu mizahi olmak üzere on manzume, iki tarih, on kıta, bir destan ve "Şâdînâme" adlı mizahi bir kısım bulunmaktadır. Latin alfabesinin kabulünden önce eski harflerle basılmış son eser olma özelliğini de taşıyan eser, mürettep bir divan görünümünde olmakla birlikte yer yer klasik anlayışın dışında kaleme alınmış manzumeleri de bulundurmaktadır. Hamâmîzâde şiirlerinde Nedîm gibi dertten uzak bir dünya görüşü, şen, neşeli, coşkun bir söyleyiş biçimi sergilemiş, yer yer günlük meselelere de temas etmiştir. Şair ayrıca divan edebiyatından gelen pek çok mazmunu şiirlerinde ustaca kullanmış, halk dilindeki atasözü ve deyimlere bolca yer vermiştir. Divanın sonunda bulunan on dokuz kıta atasözlerinin nazma çekilmesinden meydana gelmiştir. Hamâmîzâde, hece ile yazdığı "Bir Destan" başlıklı mizahi manzume dışında bütün şiirlerinde aruz veznini başarılı bir biçimde kullanmıştır. Eser, 1347/1928'de İstanbul'da eski harflerle basılmış, 1989'da ise Mustafa İsen ile Rıdvan Canım tarafından yeni harflerle yeniden neşredilmiştir (İsen, Canım 1989).

4. *Bilmeceler*: İçerisinde 772 bilmece bulunmaktadır. Bunların 561'i bizzat Hamâmîzâde tarafından Trabzon'da derlenmiş, diğerleri çeşitli yöre-

lerden ve kaynaklardan alınmıştır. Eser folklor konusunda ilk metotlu derleme örneği olarak kayıtlara geçmiştir.

5. *Baba Sâlim*: Eserde halk şairi Baba Sâlim'in hayatı ve sanatına dair bir bölümden sonra şiirlerinden on koşma, bir destan, beş mizahi koşma, bir sâkînâme ve bir mizahi destana yer verilmiştir. Eser 1930'da İstanbul'da basılmıştır.

6. *Trabzon'da İlk Kitapçı Kitâbî Hamdi Efendi ve Yayınları*: Başlarda Trabzon'daki sahaflar ve bu sahafların bulunduğu yerlerin tanıtıldığı eserde Hamâmîzâde, özellikle kendi hayatında önemli bir yere sahip olan Trabzonlu kitapçı Hamdi Efendi'nin hayatı ve kitapçılığı üzerinde durmuştur. Eser 1947'de İstanbul'da basılmıştır.

7. *Lâf Olsun Diye*: Hamâmîzâde'nin nüktelerinden ibaret olup yazarın oğlu tarafından İstanbul'da 1949'da yayımlanmıştır. Eserin başında Ali Nihat Tarlan'ın "Hamâmîzâde İhsan'da Nükte ve Zerafet", İbrahim Alâeddin Gövsa'nın "Nükte ve Hamâmîzâde", Ercüment Ekrem Talu'nun "Bir İki Söz de Benden" başlıklı yazıları ve Rusûhî Baykara'nın sekiz mısralık bir tarih manzumesi yer almaktadır.

8. *Ömer Hayyâm Rubâîleri*: 1966'da basılan ve önsözünü Ali Nihat Tarlan'ın kaleme aldığı eserin başında Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın, müellifin ve oğlu Orhan Hamami'nin bazı açıklamaları bulunmaktadır.

Bu eserleri dışında diğer basılmış eserleri arasında *Kâtip* (1327), *Türk Edebiyatı Nümuneleri* (1926), *Tüccâr Kâtibi* (1923), *Ticârî Muhâberât* (1942, 1945) ve *Ticârî Neşriyât* (Tarihsiz) adlı eserlere sahip olan Hamâmîzâde'nin kaynaklarda bunlardan başka tamamlanıp yayınlanmamış otuz; yarım kalmış on dört eserinin varlığından bahsedilmiştir (İsen, Canım 1989: 14-16; Kayaoğlu 1995: 97-105).

II. Nüktedânlığı:

Küçük yaşta babasını kaybetmiş ve ailenin sorumluluğunu çocuk yaşta omuzlarına yüklenmesine rağmen hayata daima olumlu açıdan bakmış olan Hamâmîzâde, kendisinden bahseden pek çok kaynak onun hemen her ortamda gülümsemeyi, latife ve nükte yapmayı eksik etmeyen hayat dolu bir kişiliğe sahip olduğundan bahseder (Gezgin 1940; Kayaoğlu 1995: 97-95; İsen, Canım 1989: 9). Dürüst ve çalışkan bir biri olan, şairliği yanında edebiyat, tarih, biyografi, bibliyografya ve folklor çalışmalarıyla haklı bir şöhrete sahip bulunan Hamâmîzâde, devrin edebiyatçıları arasında sevilen bir sima ve edebî mahfillerin vazgeçilmez isimlerinden bir "şâir-i mâderzâd" yani anadan doğma şair olarak kabul edilmiştir. Yahya Kemal, M. Fuad Köprülü, Ercüment Ekrem Talu, İbrahim Alâeddin Gövsa, Hikmet Münir gibi edebiyatçı arkadaşları tarafından divan edebiyatını iyi bilen, bütün sanatlarına ve inceliklerine vâkıf olan, ezberinde binlerce beyit bulunan, aslen Trabzonlu olmakla birlikte gerçekte nadir yetişen bir İstanbullu olarak nitelendirilmiştir (Uzun 1997: 435).

Devrin sayılı nüktedanları arasında yer almış olan Hamâmîzâde, zeki, zarif ve mizaha yatkın şahsiyetiyle de tanınmıştır. *Laf Olsun Diye* adlı eserinin ön sözünde Ali Nihat Tarlan, onun bu nüktedan kişiliğiyle ilgili şu sözle-

re yer verir: *Kıscası Hamâmîzâde İhsan, hayata baktığında onu kara gösterecek bir sebep bulamazdı. Bunları şunun için belirtiyoruz: O, son devrin yetiştirdiği sayılı nüktedanlardan biriydi. Nükte ve zerâfetin gerçek mahiyet ve ölçüsüne sahip isimlerdendi.* (Tarlan 1949: III).

Aynı eserde Ercüment Ekrem Talu, yine Hamâmîzâde'nin herkesçe takdir edilen nüktedanlığıyla ilgili şu yorumları yapar: *Rahmetli İhsan'ın Karadeniz rüzgarları kadar keskin, horon havaları kadar kıvrak, Kisarna suyu² gibi fıkır fıkır zekasından vakit vakit fıskırmış bulunan bu huzmeler...* (Hamamizade 1949: IV).

Laf Olsun Diye adlı eserinde toplanan nüktelerine bakıldığında genel olarak uyarı veya eleştiri maksatlı mutayebelerden oluştuğu görülür. Söz konusu bu nüktelerde Hamâmîzâde, samimi dil kullanmanın yanında muhatap aldığı kişileri kırmadan, incitmeden, zarif bir şekilde uyardığı dikkatlerden kaçmaz. Söz konusu bu nüktelerden bir örnek vermek gerekirse;

"Mektepte konuşuyoruz. Hamâmîzâdelikten söz açıldı. Arkadaşımız Hoca S., bu kelimeyi Arapça'da güvercin (kumru) demek olan Hamâme'den getiriyordu. Halbuki atalarımın beri hamam kelimesinden gelen soyadım için böyle bir yorumun ne gereği vardı.

-Hocam -dedim- güvercin de, kumru de, -beline kazma vurdan- dam üstünde saksak de ve nasıl istersen öyle uçur, ancak doluşturup hamamın kubbesine kondurmayı unutma..." (Hamamizade 1949: 9).

Hamâmîzâde İhsan Bey'in bu mizahi tavrı günlük hayatta sohbet ortamlarında söylediği nüktelerin ötesinde bazı eserlerine de yansımış ve kaleme aldığı *Divanı*'nda da bu tavrı sürdürmüştür. Ancak onun şiirlerinde mizah denince akla ilk gelen örnek, *Hamsi-nâme* adlı eseridir. Bu eserde şair, kendi şehrine ve insanına has olan özellikleri çok ince ve usta bir mizahla kaleme aldığı görülür. Hamâmîzâde'nin bu yönü kendi döneminde yaşamış olan birçok önemli isimden de takdir görmüştür. Bu isimler arasında Orhan Seyfi Orhon, Sadettin Nüzhet Ergun, Yahya Kemâl, Faruk Nafiz Çamlıbel, Süleyman Nazif, Hakkı Süha ve Ali Nihat Tarlan gibi isimlerdir. Örneğin Yahya Kemâl,

*Buğştuk beş Melâmî altı sûfî üç de Bektâşî
Gel ey Hammâmîzâde bezme şenlensin göbek taşı*

şeklinde ifade ettiği beyit, Hamâmîzâde'nin meclislerde aranan bir nüktedan olduğunu açıkça göstermektedir.

Dönemin önde gelen bir başka şairi Süleyman Nazif de Hamâmîzâde'nin hem gazeldeki hünerini hem de nükteli söz söyleme yeteneğini şu beyitle hatırlatır:

*Görmek dilersen ey dil şellâle-i beyânî
Tarz-ı gazelde dinle İhsan-ı nüktedânı* (İsen, Canım 1989: 13).

² Kisarna suyu: Trabzon il merkezine 7 km uzaklıkta olup Bengisu Mahallesi eski adı ile "Kisarna" köyünde çıkan minareli zengin suyun adıdır.

III. Divanındaki Mizahi Manzumeleri

Hamâmîzâde'nin mizahi bir üslupla kaleme alınmış olan manzumeleri divanın sonunda yer alır. "Mizahi Manzûmeler" başlığı altında verilen bu bölümde Hamâmîzâde, "Bir Halîl-i Pâk-nihâd Lisânından", "Bir Latîfe", "İydiyye", "Hamsi Kasidesi", "Kudûmiyye", "Berâber Terennüm", "Re'sen Terennüm", "Diyerek", "Bir Kıt'a-i Tarihiyye" ve "Bir Destan" (İsen, Canım 1989: 271-321) başlıklı manzumelerde mizahi unsurları kullanarak okuyucunun yüzünde tebessüme vesile olmuştur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi 18. asrın şairi Nedîm gibi dertten uzak bir dünya görüşüne, şen, neşeli, coşkun bir söyleyiş biçimine sahip olan Hamâmîzâde, bu yapısını şiirlerine de yansıtmıştır. Örneğin "Bir Halîl-i Pâk-nihâd Lisânından" adlı manzumede en dikkate değer beyit, onun mizahi yönünü de açıkça göstermektedir. Bu beyitte Hamâmîzâde, dünyanın komedisine, tiyatroya benzeyen hayatına kayıtsız bir şekilde kıs kıs güldüğünü, bundan dolayı kendi sesinin yani sözlerinin de zevk veren mizah tarzında olduğunu dile getirmektedir:

*Kıs kıs gülerim müdhike-i 'âleme lâ-kayd
Zevk-âver olur tarz-ı mizah üzre saffrim (Beyit 5)*

Şair Şâdî için kaleme aldığı *Bir Latîfe* adlı manzumesinde Hamâmîzâde, ilk başlarda Şâdî'yi över gibi görünmesine rağmen yakın arkadaşı olan Şâdî ile alay eder tarzda nükteli dokundurmaları okuyucunun yüzünde bir tebessüme vesile olmaktadır:

*Şâ'ir diyerek kendi eder kendini takdîm
Vardır bu komedyada onun haylice fendi
Eş'ârını etfâl-i zamân eylerdi evrâd
Hâcet komadan gayriye hep kendi beğendi (b. 5-6)*

Aynı manzumede şair Şâdî'nin boğazına düşkünlüğünü ve kilosunu (göbeğini) da alay konusu yapan Hamâmîzâde, Şâdî'nin Taştekte dergahında yediği aşurelerin sayısını latife olsun diye abartarak okuyucuya sunmuştur:

*Kırk kâse aşûre yedi Taştekte'de bir gün
Dergehde semâ etti ederken dedelendi
Bir lahza doyup kanmadı ol batn-ı mu'azzam
"Kırk çeşme"lerin ağzına bağlandı su bendi (b. 10-11)*

İydiyye başlıklı manzumeye gelindiğinde Hamâmîzâde, bayram alayından, bayramlardaki spor eğlencelerinden bahsettikten sonra sözü zamanın hâllerinden açmak istese de bu sözlerin çok da ehemmiyetli olmayacağını dile getirir ve bu bahsi açmadan atasözlü, nükteli bir ifadeyle konuyu değiştirir:

*Yüzemezmiş denilir laf ile peynir gemisi
Bu lafın bir sonu gelmez mi ne çan çandır bu (b. 14)*

Hamâmîzâde'nin *Divanı*'da okuyucuyu tebessüme sevk eden en dikkate değer mizahi manzume şüphesiz *Hamsi Kasidesi*'dir. Hamsiden yapılan yemek çeşitlerinden tutun da hamsi yeme adabı ve hamsinin faydalarına kadar pek çok konuya değinen şair, 127 beyitle belki de Türk edebiyatında bir hayvan etrafında kaleme alınan en uzun kasidelerden biridir.

Bir sofrada tek soğan bulunsa
Eyler bu da iktizâ-yı hamsi
Envâ'-ı ta'âmı şöyle dursun
Kâfiydi şu bazlama-yı hamsi (b. 16-17)
...
Cennette de çünkü mâ-hazarmış
Zevk ehline baklava-yı hamsi (b. 20)

Karadeniz'de halk arasında en fazla kabul gören balık hiç şüphesiz hamsi balığıdır. Hamâmîzâde'nin diliyle bu durum, hamsiyi balıklar arasında şampiyon yapmış ve kupaları her zaman bu balık toplamıştır. Hatta bu durum hamsiyi o kadar şımartmış ki hamsi balığı diğer hayvan etlerinin karşısında durup onlar için salâ bile okumuştur:

Esmâk arasında şampiyondur
Hep kendi alır kupa-yı hamsi
Envâ'-ı lahûme karşı durmuş
Meydân okumuş salâ-yı hamsi (b. 52-53)

Hamâmîzâde'ye göre hamsi yemenin bir adabı vardır. Örneğin hamsi tuzlamasını yerken dikkat edilmelidir. Çok fazla yenmesi halinde, oluşan hararetle yiyenin karnını Kerbelâ'ya dönüştürür. Kerbelâ'ya dönen midenin hararetini dindirmeye Dicle (Şatt) ve Fırat nehirleri bile yetmeyecektir.

Pek çok götürür su gâfil olma
Küplerdeki tuzlama-yı hamsi
Bağlansa Şatt ü Furât kanmaz
Cismindeki Kerbelâ-yı hamsi (b. 61-62)

Kasidenin hemen her beytinde mizahi malzemeyi kullanan Hamâmîzâde, hamsinin anası ve babasını da belirlemiştir. Hamâmîzâde'ye göre hamsinin anası Palamut balığı, babası ise Torik balığıdır. Akraları ise Uskumru, Tekir, Kefal, Lüfer ve Ton balıklarıdır.

Mâder palamut denilse lâyık
Zîrâ şu torik baba-yı hamsi
Uskumru, tekir, kefâl, lüfer, ton
Olmuşsa da akraba-yı hamsi (b. 64-65)

Hamâmîzâde'ye göre hamsi balığı Trabzon halkının başına konmuş bir devlet kuşudur. Öyle ki Trabzon'un âlimleri hamsi yiyerek âlim; şairleri de yine hamsi yiyerek kendisi gibi hamsi dostu olmuştur:

Devletle murâd alır Trabzon
Konmuş başa bir hümâ-yı hamsi

*Âlimleri hamsi-hâr olurlar
Şâ'irleri âşinâ-yı hamsi (b. 75-76)*

Kasidenin sonunda Hamâmîzâde, hamsi ile ilgili bu kadar şakanın ve methiyenin yeterli olduğunu, zira hamsinin övülmesiyle alakalı binlerce beytin yazılması durumunda dahi hamsi övgüsünün bitmeyeceğini dile getirmiş ve hamsi bolluğunun ilelebet sürmesi için dua etmiştir:

*Artık yetişir lisân-ı tebcîl
Artık yetişir şaka-yı hamsi
Binlerce de beyti bulsa bitmez
Teshîh-i dür-i senâ-yı hamsi (b. 119-120)*

...

*Feyz-âver-i mülk ü millet olsun
Tâ rûz-ı bekâ bekâ-yı hamsi (b. 127)*

“Hamsi Kasidesi”den sonra Hamâmîzâde, dönemin Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Uğural’ın Trabzon’u ziyareti münasebetiyle “ma’ârif” redifiyle kaleme aldığı “Kudûmiyye” manzumesinde de yer yer mizahi unsurları kullanmıştır. Bu manzumede özellikle bakan yardımcısı Emin Bey’in son derece kuralcı kişiliğini deyimlerle mizah konusu etmesi dikkat çekicidir:

*Ez-cümle bugün cây-ı emânetde Emin Bey
Beyne'l-küberâ umde-i erkân-ı ma'ârif
Kânûn-ı fûrûzân-ı zekâdır ki demâdem
Kaynatmadadır başlara kazgân-ı ma'ârif
Zinhar onu incitmeye söyletmeye gelmez
Şeytâna takar istese urgân-ı ma'ârif (b. 41-43)*

“Mizahi Manzumeler” başlığı altında kaleme aldığı bir başka şiiri “Beraber Terennüm” başlığını taşımakla birlikte bu manzume, şairin yakın arkadaşı Halil Nihad’la birlikte müşterek kaleme alınmıştır. Tazmin olan bu manzumenin ilk beyitleri, Hamâmîzâde’nin çok sevdiği Filorinalı Nâzım Bey’e (ö.1939) aittir (İnal 1988: II/1155-1159). Florinalı Nâzım, şairlik konusunda Faruk Nâfiz Çamlıbel (ö. 1973) tarafından eleştirilmiş, kendisi de on üç beyitlik bir manzumeyle bu eleştiriye cevap vermiştir. İşte Hamâmîzâde, Halil Nihad’la birlikte bu manzumenin her beyti önüne sekizer mısra ekleyerek tazmin etmiştir. Hiciv ve mizahın ortak bir şekilde sunulduğu bu manzumede Fâruk Nâfiz ince bir dil ve mizahi bir üslupla tehzil edilmiştir. Manzumenin hemen tümü aynı üslupla yazılmakla birlikte mizahi tarafı en üstün olan bendi şöyledir:

*Vaktiyle de zirzop sayılırdın şımarıktın
Noksân idi 'aklın biliriz eski kaçıktın
Lâkin yine pek böyle değildin uyanıktın
Akrânına nispetle biraz fikri açıktın
Bed-mest değildin bu kadar ba'zan ayıktın
'Aklınca kalenderliğe saptın bizi sıktın*

*Kârilerinin ağzına her herzeyi tıktın
Yazmaktan usandın sanırım sen bile bıktın
“Vâdî-i kadîmin ne sönük nâzımı çıktın
Şahsiyyet-i şî’riyyeni birden bire yıktın” (Bend 11)*

Söz konusu manzumenin tazmininden sonra Hamâmîzâde “Re’sen Terennüm” başlığıyla ve kendi kalemiyle üç bend daha eklemiştir. Florinalı Nâzım’ın övüldüğü bu bendlerin arasında mizahi yönü en fazla olanı şöyledir:

*Gör nâzım-ı devrânı bugün bir eşi yoktur
Volkan gibidir fikri fakat âteşi yoktur
Öz kardaşı var sâdece söz kardaşı yoktur
Yekpâre giyer câme-i ‘irfân peşi yoktur
Minnet edemez kimseye gayret-keşi yoktur
‘Âlemde dubaracı değil şeşbeşi yoktur
Hep-yektir onun attığı bir tek şeşi yoktur
Sizler gibi şübbân ile hiç hoşbeşi yoktur
Şehbâz-ı me’ânîdir o elbet eşi yoktur
Dildâr ona dildâde olur meh-veşi yoktur*

Hamâmîzâde’nin “Mizahi Manzumeler” başlığı altındaki “Diyerek” başlıklı ve redifli gazeline gelindiğinde ise yine samimi bir dille kaleme alınan mizahi bir manzumeye karşışlaşmaktayız. Şair, bu manzumede tabiatı gereği latife, nükte ve ince manalı sözleri dile getirdiğini okuyucunun zevkine göre istediğini seçebileceğini ifade etmektedir:

*Latîfe, nükte, zarâfet yazar, sunar tab’ım
Mezâk-ı âleme yer yer beğen beğen diyerek (b. 10)*

“Diyerek” başlıklı manzumeden sonra “Bir Kıt’a-i Tarihiyye” başlıklı şiir de Hamâmîzâde’nin mizahi üslupla kaleme aldığı manzumelerdendir. Burada Hamâmîzâde, çok yakın arkadaşı Kayserili Yaşar Şâdî’nin Tarsus’ta bulunan Biberiye³ tarikatı şeyhi Halil Derelioğlu’nun verdiği ziyafete katılmasına tarih düşürmüştür. Bu tarih manzumesinde Hamâmîzâde, arkadaşı Yaşar Şâdî’nin çok et yemesiyle mizahi bir üslupla şakalaştığı (mütâyebe eylediği) görülür. Hamâmîzâde’ye göre Yaşar Şâdî’nin midesi o kadar büyük ve güçlüdür ki bir koyun sürüsünü dahi yese tümünü hazmedecek niteliktedir:

*Ne riyâzet ne kerâmet bu ki hiç tınmayarak
Kırk tabak lahmı yedin dâ’ire-i Paşa’da
...
Hazm eder cümlesin işkenbe-i kübrâ sürer
Sürüler mi’deni imkân bulamaz ifsâda (b. 7-9)*

³ Nakşibendiyye’nin Hâlidiyye kolunun tesiri altında Tarsus çevresinde Halil Derelioğlu (ö. 1933) adlı birinin önderliğinde ortaya çıkıp kısa bir süre sonra ortadan kalkan tasavvufî bir hareket. Bk. (Öngören 2011: 96).

Hamâmîzâde'nin mizahi manzumelerinin son örneği, *Bir Destan* başlığını taşıyan manzumedir. Divanında hece vezniyle yazılan tek manzume özelliğini taşıyan destan 41 dörtlükten oluşmaktadır. Hamâmîzâde'nin arkadaşı Şâdî'nin ağzıyla kaleme alınan destanda sevgiliyi tek görünce gece boyu birlikte sohbet etme arzusunu sevgiliye dile getirmek isteyen âşığın başından geçenler anlatılmaktadır. Her bir dörtlüğü mizahi açıdan değerlendirilebilecek niteliğe sahip olan bu destanda ironi, istihzâ, nükte, latife gibi birçok mizahi unsuru görmek mümkündür:

*Cânânı nasılsa tenhaca gördüm
Yaklaştım yanına erkâncasına
Ayağı tozuna yüzümü sürdüm
Eski edep üzre dîvâncasına
Dedim hayrânınım ey gül-i ra'nâ
Meşk alır âhımdan bülbül-i şeydâ
Egerçi hûbâna lâyıık istiğnâ
Kerem kıl sen ammâ ikrâmcasına
Bir gece bize gel sohbet edelim
İstersen biraz da 'işret edelim
Biz bize kalalım halvet edelim
Ne bu güft ü gûlar çan çancasına
Dedi ki îmânım biz ehl-i teliz
Mâ'il-i semâ'î hem de gazeliz
Sen Köroğlu isen biz Çamlıbeliz
Afilli güzeliz devrâncasına
Biz güreş biliriz futbol biliriz
Hem erkân biliriz hem yol biliriz
Kol bacak oynatır sağ sol biliriz
Döneriz meydânda harmancasına
Mevlevî demişler bize Mevlevî
Büyük dedemizden gördük Mesnevî
Aldık şeyhimizden feyz-i ma'nevî
Külâh giydiririz kaftancasına
Ortada beş kutu şeker isteriz
Domino oynarız poker isteriz
Biz çaya konyağı döker isteriz
İçeriz rindânca ayrancasına
Hamâmî İhsan'dır o merdin adı
Köprülü Fu'âd da onun üstâdı
Şu'arâ zümresin seversin Şâdî
Onlar da bulunsun ihvâncasına
Dedim kurbânınım şâh-ı melâhat
Kulunum kerem kıl eyle mürüvvet
Ne emreder isen hazırdır elbet
Emrin baş üstüne fermâncasına*

Onları ammâ ki getirme yâda
Ermesin Köprülü cîsr-i murâda
Biz halvet edelim Hamâmîzâde
Yansın âteşlere külhancasına
Ey âhû gözleri sayyâd-ı kulûb
Ayağın tetik al olursun mahcûb
Biz düş-i vuslatın nice bin mahbûb
Keklikler atmışız hâmâncasına
Biz Kara Ahmed'le başa çıkmışız
Kuruyu bırakmış yaşa çıkmışız
Eğeri görmeden kaşa çıkmışız
Atlar oynatmışız arslancasına
Mef'ûlü fâ'ilün parmak hesâbı
Hepsinde fakîrin vardır nisâbı
Ezberden okuruz yüz dört kitâbı
Tevrat'ı İncil'i Kur'âncasına
Biz gibi şu'arâ gelmez cihâna!
Her tevarihlerde olduk yegâne
Her şâir kelâmı sığmaz divâne
Bizim kelâmımız dîvâncasına
Bahr-ı me'ânîde biz de dalmışız
Maval okumuşuz nasîb almışız
Kavaldan anlarınız davul çalmışız
Külahlar giymişiz 'irfâncasına
Bir suda yüzelim mânend-i taka
Bahr-i muhabbetde satalım caka
Konyaklı çaylardan toka fiyaka
Sohbetler edelim rindâncasına
Zevkin değil ise nûş etmek rakı
Şampanya içeriz terk et merakı
Biz pîr-i muğânız sen de ol sâkî
Ayranlık şişirme tûrancasına
Gönül yarasını gel sağlayalım
Sen çek hançerini biz zaglayalım
Önünde yatalım el bağlayalım
Boyun uzatarak kurbâncasına
Böylece nutk edip saçarak hikmet
Ettik o fettânı râzı nihâyet
Tekerrür eyledi leyle-i vuslat
Ahd ü karâr üzre peymâncasına
Sa'atler yıl oldu dakikalar gün
Askeri gecenin etmedi sôkûn
Sîh-i intizâr da olduk pek zebûn
Yaktık cân u teni biryâncasına

Hele gönlümüzü akşâm edelim
Ramazânımızı bayrâm edelim
Biz de bu kubbede bir nâm edelim
Parmak ısırınlar hayrâncasına
Emredilenlerden dahi ziyâde
Koynaklar şekerler ettik âmâde
Kıydık malımıza fâni dünyâda
Ays u nûş etmeğe insâncasına
O gün câmilerde dolaştık sâ'im
Tâ'atı Hudâ'ya olduk müdâvim
Bu şeb de cananla olalım kâ'im
Mevlâm kabul etsin Yezdâncasına
Hevâ-yı visâle açıp yelkeni
Bî-taraf sularda kırdık dümeni
Orsa boca attık fülk-i bedeni
Hâne limanına kaptancasına
Buhurlar yakarak ıtır süründük
Ele tesbih aldık Hak'dan göründük
Soyunup rahmânî kisve büründük
İşler yapmak için şeytâncasına
Süzülmüş çeşmânı mest-i tegâfûl
La'l-i dür-efşânı piyâle-i mül
Ruhsâr-ı tâbânı mânende-i gül
Cânânım göründü handâncasına
Gelince o reşk-i Firdevs-i âlâ
Kâlâ-yı cân kıldım pâyine fedâ
Bu gece giymişti çünkü serâpâ
Sırmalı hülleler gılmâncasına
Bırakıp hâricte bîgâneleri
Hemân ref' eyledik peymâneleri
Şem'-i cemâlinin pervâneleri
Dolandı meclisi sûzâncasına
Tahammül eyledik el şakasına
Ezelden tutkunuz her cakasına
Anam babam diye fiyakasına
Varımız vermişiz olancasına
Başa çıkarınca böyle bir işi
Aman kırmayalım dedik kirişi
Germ-â-germ ederek alış-verişi
Yükün başlar iken kamancasına
Gördük bir alayı hep kabadayı
Tertip eylemişler baskın alayı
Edip bir ağızdan na'ra-serâyı
Hânemiz sarmışlar düşmâncasına

*Ellerinde yanar fenerleri var
Başlarında döner miğferleri var
Acemistân'a mı seferleri var
Bu ne taşkınlıktır volkancasına
Dalkılıç çıkınca cümle şeb revân
Can korkusu oldu bende nümâyân
Yok idi yanımda kılıçla kalkan
El açtım yârimin tabancasına
Bir de ne göreyim yârânmış gelen
Hâne-i rahmâna şeytânmış gelen
Kâfile kâfile hicrânmış gelen
Hem vuslat olmadan canâncasına
Ayıttım ki: ne alıp satmak istersiz
Pişmiş aşu su katmak istersiz
Cümleniz bunda mı yatmak istersiz
Def' olarak gidin yârâncasına
Bir perî-çehreyi alalım dedik
Felekten bir gece çalalım dedik
İnsânca şurada kalalım dedik
Nereden haber aldınız şeytâncasına
Ayttılar: ey "Şâdî" dilin bulaştı
Kırdığı cevizler bini de aştı
Bu işe yâr ile ağyâr da şaştı
Sohbete gelmişiz akrâncasına
Baktık ağalarla çıkışmak olmaz
Dedi ki sohbete asla doyulmaz
Muhabbet sofrası taşar da dolmaz
Buyurun sofranın tek mancasına
Fırsatı kaçırdık zevâle yandık
Derdi elimizde kavala yandık
Âteş-i iğfâl-i ...le yandık
Düştük tuzağına hem kancasına
Baht âyînesinin cilvesi çokmuş
Muhabbet hüsrânı âteşten okmuş
Hem bezm-i vasl olmak kaderde yokmuş
Küselim tâli'e pişmâncasına
Hicret'in bin üç yüz kırk yedi âni
Âşık İhsan düzdü işbu destanı
Şâdîyle yaşasın cümle yârânı
Sohbetler eyleyip ihvâncasına*

Sonuç

Gerek sıradan bir fert olsun gerekse ilim ve edebiyat çevresinden olsun sosyal hayatta öyle şahsiyetler vardır ki, hayatın değersiz olduğuna ya da ömrün üzüntüyle geçirilmemesi gerektiğine inandıkları için mi bilinmez günlük hayatta yaşadıkları her âna, karşılaştıkları her duruma mizahla yak-

laşıp veya latifeyle süsleyip etrafındakileri güldürmeyi kendilerine bir yaşam tarzı seçerler. Aslında hayatı ve insanı mizahla izah etmeye çalışan bu şahsiyetlere, sosyal çevre tarafından da sempatiyle yaklaşmakta ve böylece mizahi kabiliyetlerinin gelişmesine katkı sağlanmaktadır. Sosyal veya edebî çevredeki bu tarz şahsiyetlere “nüktedân bir şahsiyet” veya günümüz tabiriyle “espritüel bir kişi” adlandırmaları yapılmaktadır. Söz konusu nüktedanların bu yönde temayüllerinin olması, aslında nükte ve latife ile olaylara bakacak ince ve kıvrak zekâlarının bulunmasıyla açıklanabilir. İşte çalışmamıza bahis konusu olan klasik Türk edebiyatının divan sahibi son temsilcilerinden Hamâmîzâde İhsan da zarif ve mizaha yatkın şahsiyetiyle üstün zekâsını, nükteli sohbetleri dışında mizahi manzumeleriyle de herkese kabul ettirmiştir. Bu yönüyle ele aldığımız Hamâmîzâde İhsan’ın mizahi kişiliği ile divanında bulunan mizahi manzumeleri hakkında oluşan kanaat ve tespitlerimizi şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. 19. asrın sonu ile 20. asrın ilk yarısında yaşamış olan Hamâmîzâde İhsan’ın nüktedan kişiliği şimdiye kadar *Hamsinâme* adlı eseri ile *Lâf Olsun Diye* kitabında topladığı nükteleriyle bilinmekteydi. Ancak yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşılıyor ki, Hamâmîzâde İhsan’ın *Divânı*’nda bulunup çalışmamıza konu olan *Mizahi Manzumeler*’i de onun nüktedan kişiliğinin güçlülüğünü ortaya koymaktadır.

2. Hamâmîzâde İhsan’ın ortaya koyduğu mizah anlayışı, kimseyi incitme amacı gütmeyen latif, seviyeli bir mizah anlayışıdır. Hamâmîzâde’nin bu seviyeli mizahi yönü kendi döneminde yaşamış olan Orhan Seyfi Orhon, Sadettin Nüzhet Ergun, Yahya Kemâl, Faruk Nafiz Çamlıbel, Süleyman Nazif, Hakkı Süha ve Ali Nihat Tarlan gibi birçok önemli isimden de takdir görmüştür.

3. Hamâmîzâde İhsan’ın manzumelerindeki mizahi ifadelerinde argo ve küfüre rastlanmamış, kendilerine latife yaptığı kişiler yakın çevresindeki dostları olmuştur.

4. Hamâmîzâde İhsan, küçük yaşta babasını kaybetmiş ve ailenin sorumluluğunu çocuk yaşta omuzlarına yüklenmesine rağmen gülmeyi ve güldürmeyi kendine amaç edinmiştir.

5. Hayata daima pozitif bakan insanların bir arada yaşadığı bir yöre olarak kabul edilen ve Anadolu’da fıkra ve nükte gibi gülmece unsurlarıyla özdeşleşen Karadeniz bölgesinde, Trabzon’da doğup çocukluğunu geçirmesi, o sosyal çevrede yetişmesi, Hamâmîzâde İhsan’ın nüktedan bir kişiliğine katkı sağladığı düşünülebilir.

6. Manzumelerinde en fazla takıldığı, alay konusu ettiği şahsiyet, çok sevdiği şair arkadaşı Şâdî’dir.

7. Divan’da Hamâmîzâde’nin okuyucuyu tebessüme sevk eden en dikkate değer mizahi manzumesi “Hamsi Kasidesi”dir. Hamsiden yapılan yemek çeşitlerinden, hamsi yeme adabı ve hamsinin faydalarına kadar pek çok konuya değinen şair, 127 beyitle Türk edebiyatında bir hayvan etrafında kaleme alınan en uzun kasidelerden birini kaleme almıştır.

KAYNAKÇA

- AYDIN Bilgen (2002). "Mizah Yaratma Eyleminde Nasrettin Hoca", *Millî Folklor*, Vol. 7, pp. 25-30.
- BAL Mehmet Âkif (2007). *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, İstanbul: Çatı Yayınları.
- ÇİFTÇİ Hasan (1998). "Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10: 139-162.
- DURMUŞ İsmail (2005). "Mizah", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX: 205-206.
- GEZGİN Hakkı Sühâ (1940). "Edebî Portreler", *Yeni Mecmua*, 57: 6.
- GÜVEN, Hikmet Feridun (2007). "Klasik Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah", *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2: 578-587.
- HAMÂMİZÂDE İHSAN (1949). *Lâf Olsun Diye*, İstanbul.
- İNAL İ. M. Kemal (1988). *Son Asır Türk Şâirleri*, (II Cilt.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İSEN Mustafa; Rıdvan CANIM (1989). *Hamamizâde İhsan: Hayatı Eserleri ve Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAŞGARLI MAHMÛD (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- KAYAOĞLU İ. Gündâğ (1995). "Hamâmizâde İhsan ve Hayatı, Eserleri", *Müteferrika*, 7: 97-105.
- KORTANTAMER Tunca (2007). *Temmuzda Kar Satmak: Örnekleriyle Geçmişten Günümüze Türk Mizahı*, Ankara: Phoneix Yayınevi.
- ÖNGÖREN Reşat (2011). "Tarikat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL: 95-105.
- SAYILIR Burhan; BABUÇOĞLU Murat (2007). *Hamamizade İhsan Ham-sinâme Küçük Balğın Büyük Öyküsü*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- TALU Ercüment Ekrem (1949). "Bir İki Söz de Benden", *Hamâmizâde İhsan Laf Olsun Diye*, İstanbul.
- TARLAN Ali Nihat (1949). "Hamamizâde İhsan'da Nükte ve Zerâfet", *Hamâmizâde İhsan Laf Olsun Diye*, İstanbul.
- TDK (1998). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- UZUN Mustafa (1997). "Hamâmizâde Mehmet İhsan", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV: 435-436.

GİBİ BİÇİMBİRİMİNİN İŞLEVSEL DİL BİLGİSİ BAKIMINDAN ÇOK İŞLEVLİ GÖRÜNÜMÜ

Seçil HİRİK*

ÖZET

Dilde anlam ve görev aracı olan tüm birimlerin birbirinden farklı veya ortaklaşan işlevleri bulunmaktadır. Bu bakımdan bir biçimbirime tek yönlü bakmak yerine tüm işlevlerinin belirlenmesi işlevsel dil bilgisi çalışmaları için bir basamak oluşturacaktır. İşlevsel dil bilgisinin gerekliliklerinden olan işlevsel sorgulama bir biçimbirimin diğer yönleriyle de ele alınması anlamına gelmektedir. *Gibi* biçimbirimi, pek çok çalışmada ifade ettiği anlam alanlarına göre görevsel ve kendinden önceki kelimeye gelen ekler bakımından istemsel yönüyle ele alınmaktadır. Çekim edatları arasında ve görevli kelimeler içinde yer verilen *gibi* biçimbirimi, bu çalışmada çok işlevlilik açısından değerlendirilmiştir. Biçimbirimin, söz konusu özelliklerinin yanı sıra söz dizimsel, kipsel, eşdizimsel bakımdan da incelenmesi yapılmıştır. Kullanım sıklığı sorgulanan *gibi* biçimbiriminin işaret ettiği anlam alanlarını karşılayan diğer bağımlı veya bağımsız biçimbirimler verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Gibi*, biçimbirim, işlevsel dil bilgisi, çok işlevlilik

All meaning and task items in language have different or common functions in language. In this regard, it is needed to study the all functions of morphemes rather than study just one function for functional/pragmatic grammar. Functional research that is the necessity of functional grammar means to be taken into account in other aspects of morphemes function. In some studies *gibi* have been studied by its semantic field and the valency that the suffix used before it. *Gibi* that is evaluated in the postpositions or functional words will be evaluated of its multifunction in this study. *Gibi* will also be studied in terms of syntactic, modality and collocation in this study. It has been tried to provide other bound or free morpheme units that meet the semantic fields pointed out by the formatting as the usage frequency is questioned.

Keywords: *Gibi*, morphemes, functional grammar, multifunctionality.

Her dil, temel düzeyde iletişim sağlayabilmek adına konuşuruna imkân tanımaktadır. Yazılı iletişimde, söz diziminin bileşenleri dilden dile değişir-

---

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, secilhirik@gmail.com

bilir özelliğe sahiptir. Eklemeli diller arasında yer alan ve bağımlı-bağımsız biçimbirimleri barındıran Türkçe, söz dizimini genel olarak bağımlı ve bağımsız biçimbirimlerden kurmaktadır. Söz konusu tüm biçimbirimlerin *kategorik, söz dizimsel, anlamsal, kipsel, kılınışsal, görünüşsel* vs. çok yönlü boyutu bulunmaktadır. Dilin en küçük anlamlı birimi olan sesbirimin dahi birden fazla işlevi varken biçimbirimlerin çok işlevliliğinden bahsetmek kaçınılmaz olacaktır.

İşlevsel dil bilgisinin parçalarından biri olarak kabul edilebilecek olan çok işlevlilik incelemeleri, dili oluşturan birimlerin temel ve özel değerlerinin ortaya konmasına olanak tanımaktadır. İşcan'a göre, işlevsel dil bilgisi, dildeki görev ve anlam elemanlarının (ses, ek, sözcük, sözcük grubu, cümle, cümlenin ögeleri) hangi işlevleri yerine getirdiğini tespit etmeye çalışmaktadır (2007: 253). Oflaz'a göre, dizgeci-işlevsel dilbilgisinde dilsel birimler birkaç işlevsel boyutta eş zamanlı olarak çözümlenmektedirler (2010: 6)¹. İşlevsel dil bilgisinin somut bir gramer dalı olarak, dilin yapısal birimlerinin (metin, tümce, tümcesel bileşimler, çatisal-sözdizimsel yapılanmalar vb.) işlevlerini ve onların kullanım kurallarını incelediğini belirten Musaoğlu, söz konusu dil bilgisi dalında, çeşitli dil düzeylerinden oluşan dilbilimsel dizge, yapısal bileşenlerinin anlamsal işlevlerinin birlikteliği temelinde ele alındığını dile getirmektedir (Musaoğlu 2003: 22).

Dilsel birimlerin her bir bağlamda tek tek ele alınarak değerlendirilmesi işlevsel dil bilgisi çalışmalarında çok işlevliliğin tespiti için gereklilik arz etmektedir. Bir kelimenin *yapı, anlam, söz dizimi, kip, görünüş, kılınış (filler için), istem* vs. olmak üzere farklı değerleri görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, biçimbirimleri tek bir ölçüte göre sınıflandırmaya tabi tutmak yerine yapısal, anlamsal, söz dizimsel, kipsel, zamansal değerlerine ve istem durumlarına göre incelemek, işlevsel bir çalışma için gerekli olacaktır. Bu bakımdan bu çalışmada *gibi*, bir edat olarak tek bir işleviyle değil bir biçimbirim olarak diğer işlevleriyle de ele alınmış, "*gibi biçimbirimi*" terimi tercih edilmiştir.

1. Çeşitli Çalışmalarda *Gibi* Biçimbirimi

Gibi ölçü, kalıp, benzerlik anlamına gelen *kip* isim köküne 3. teklik şahıs iyelik eki getirilerek kurulmuştur ve iyelik ekinin kalıplaşması görülmektedir². Eski Türkçeden itibaren görülmeye başlanan *kibi* şekli, Hacıeminoğlu'na göre Türkçenin her devresinde ve şivesinde çok yaygın olarak kullanılmakta ve Batı Türkçesinde *gibi* şeklinde telaffuz edilmektedir (Hacıeminoğlu 1992: 41).

¹ Oflaz, dizgeci-işlevsel dil bilgisinin düşünsel, kişilerarası ve metinsel üst işlevinin olduğundan bahsetmektedir. Düşünsel üst-işlev kişiye gerçekliğin temsilleştirilmesi ve yorumuna ilişkin kaynak sağlamaktadır. Kişilerarası üst-işlev, bir konuşma eyleminde hem konuşucu hem de dinleyici etkin durumdadır ve konuşulunun içeriğine göre birtakım roller üstlenmektedirler. Metinsel üst-işlev ise konuşucunun bağlamda düşünsel ve kişiler arası bilgiyi metin olarak sunmasını sağlar (Oflaz 2010: 6).

² Bkz. Korkmaz (2007: 1056), Hacıeminoğlu (1992: 41), Gülensoy (2007: 371), Demirci (2015: 130) Ayrıca bk. Tarama Sözlüğü (1983).

Bahsi geçen şekillerin haricinde *gibin* ve *kibin* gibi vasıta hâli eki ile genişletilmiş veya metatez görülen *bigi* şekli de metinlerle tanıklanmaktadır³.

Gibi biçimbirimi, dil bilgisi çalışmalarının çoğunda kelime türlerinden “edat” kategorisi içinde değerlendirilmiştir. Bu kategori altındayken *gibi* edatının işaret ettiği anlam alanları vurgulanmış veya kendinden önce gelen ismin hangi hâl ekini aldığı tartışılmıştır⁵.

Karaağaç, *gibi* biçimbirimine benzerlik bildiren çekim edatları arasında yer vermiştir (2012: 434). *Gibi*’nin isim kökenli edatlar arasında olduğunu belirten Korkmaz, yalın ve ilgi hâli eki almış isim ve zamirlerle kullanıldığını dile getirmektedir. Görevli kelimeler arasında sayılan *gibi*, benzerlik, tıpkılık, denklik ilgisi kurmaktadır (Korkmaz 2007: 1056-1066). Banguoğlu da Korkmaz’a benzer şekilde, “taki” olarak adlandırdığı *gibi* biçimbirimini kim ile kimin hâlini isteyen ve isimden türeme edatlardan olduğunu söylemektedir (Banguoğlu 2007: 387).

Gencan, benzetme edatları arasında yer verdiği *gibi*’nin cümleye “denilebilir ki, öyle sanılır ki, sanki” anlamlı kuşku ya da olabilirlik ayırtısı kattığını; başka bir deyişle sonuna geldiği eylemin tam değil, tam olmaya yakın bir durumda yapıldığını ya da o eylemin yapılar görüldüğü anlamını kattığını vurgulamaktadır. *Gibi* yerine *bigi*, *gimi* ve *tek* de kullanılmıştır (Gencan 2007: 493). Biçimbirim, benzer işlevinden bahseden Erdem vd., görevli kelimelerden edatlar arasında saydıkları *gibi*’nin kelimeler arasında benzerlik ilgisi kurduğunu ve yüklemden sonra kullanıldığında ifadeye yaklaşıklık ve tahmin anlamları kattığını belirtmektedir: *Yağmur yağacak gibi* (Erdem vd. 2015: 396).

Benzetme edatlarından saydığı *gibi*’nin sıfat-fiillerden sonra geldiği takdirde derhâl anlamı ifade ettiğini ve zarf tümleci grubu meydana getirdiğini söyleyen Bilgegil, şu örnekleri verir: “*Necdet Bingöl konuşmaya (başladığı gibi) haksız olan arkadaşı odayı terketti.*” cümlesi, “*Vaktaki, Necdet Bingöl konuşmaya başladı, haksız olan arkadaşı odayı terketti.*” demektir. Buna karşın benzetme anlamı taşıdığı yerler de vardır: “*Paris, (bıraktığınız gibi) bir şiir ve sanat şehridir.*” (Bilgegil 2009: 215).

³ Bkz. Ata (1997), Ergin (2004), Atalay (2006), Gülenç (2010), Gaddar (2012), Erdem Uçar (2015).

⁴ Benzer’e göre edatları zarflardan ayıran nokta, anlama dayalı özellikleridir. Edatlar bir vakaya, konuya ya da duruma olanak, gerçeklik, mecburiyet açısından bir kişinin nasıl baktığını yansıtırlar. Yazara göre zarflar nesnel, edatlar öznel bir bakış açısı getirirler; *olabilirlik-olamazlık, gerçeklik-gerçek dışılık, istek-mecburiyet* gibi. Kişisel bir yaklaşımı ve cümleye yüklenen duygusal anlamları aktarırlar (Benzer 2008: 64). Balcı ise edat terimi karşılığında *özsözcük* kelimesini teklif etmiştir. Ona göre özsözcükler konuşurun konuya ilişkin öznel tutumunu, kişisel bakış açısını, duygularını; kısacası cümlede “kişiyeye özel olanı” yansıtmaya yararlar: *Ali araba almış. -Ucuz mu bari? -Ucuz olsaydı bari* (Balcı 2003: 11). *Gibi* biçimbirimine edatlar arasında yer veren Benzer ve Balcı, *gibi*’nin anlamsal işlevi üzerinde durmuşlardır.

⁵ Bkz. Korkmaz (2007), Gencan (2007), Banguoğlu (2007), Bilgegil (2009), Gülensoy (2010), Karaağaç (2012). Söz konusu çalışmalar içinde Korkmaz (2007), edatları yapı ve kökenleri, kullanılış biçimleri ve görevleri bakımından alt gruplara ayırırken *gibi*’yi bu üç özelliğe göre ele almıştır. Gülensoy (2010), *gibi* biçimbirimine son çekim edatları ve kim ile kimin hâlini isteyen edatlar arasında yer vermiştir.

Ergin, *gibi* biçimbirimini benzerlik edatları arasında saymakta ve Eski Anadolu Türkçesinde vasıta hâli eki genişletilmiş *gibin* şeklinin de bulunduğunu vurgulamaktadır (Ergin 2002: 371).

Gibi biçimbirimi isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar, fiiller gibi sözlük birimlerden kendinden önceki biçimbirimle olan bağı sebebiyle ayrılmaktadır. Bahsi geçen türler tek başlarına cümlede bir anlamı karşılayabilme niteliğine sahipken *gibi*, kendinden önceki isme ekler vasıtasıyla ya da anlamsal olarak bağlanmakta ve bir öbek meydana getirmektedir. Bu özellikleri sebebiyle kimi araştırmacılar biçimbirimleri anlamlı ve görevli birimler olarak iki ayrı kategoride incelemekte ve *gibi* biçimbirimine de görevli birimler (ögeler) arasında yer vermektedir⁶. *Gibi*, bağımsız değil bağımlı bir biçimbirimdir ve aynı zamanda söz dizimindeki rolünden dolayı söz dizimsel bir öge olarak kabul edilmektedir.

Görülmektedir ki pek çok çalışmada *gibi* biçimbirimi, anlamsal görevleri yönüyle ele alınmış veya birlikte kullanıldığı hâl eklerinden bahsedilmiştir. Kimi çalışmalarda ise *gibi*'nin eski biçimlerine de yer verilmiştir.

2. *Gibi* Biçimbiriminin İşlevlerine Çok Yönlü Bakış

2.1. *Gibi* Biçimbiriminin Kipsel Değeri

Çok boyutlu olarak ele alınabilecek görevli birimlerden olan bağımlı biçimbirimlerin temel işlevlerinden biri de kiplik⁷ değer taşımasıdır. Konuşurun bir olay veya durum karşısındaki tutumunun dilsel yansıması olan kiplikler kendi içinde işaretledikleri temel anlam alanlarına göre bilgi ve yükümlülük olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Bilgi kiplikleri içinde yer alan *gibi* biçimbirimi, söz konusu bilgisel alanı kesinlik dışılık ve olasılık anlamları bakımından sınırlamaktadır. Olasılık anlamı içinde de tahmin ve çıkarım kipinin işaretleyicisi olarak kullanılmaktadır. “*İşe nereden başlayacağını bilemiyor gibiydi*” cümlesini kuran bir konuşur, karşısındakinin hareketlerini gözlemledikten sonra kesinliğinden emin olmadığı bir bilgiyi *gibi* biçimbirimini kullanarak cümlesinde işaretlemektedir. Aynı zamanda bu cümlesinde bir çıkarım da içermektedir.

Kipsel alanın işaretleyicileri arasında yer alan *gibi*, netliği, gerçekliği, kesinliği belli olmayan ve bünyesinde olasılık barındıran cümlelerin temel işaretleyicilerinden biridir. Konuşurun söz konusu olasılığa dair tahminini yansıtmakla görevli olan *gibi*, yine konuşurun duyuları ile anladığı ya da algıları ile kavradığı olay/durumla ilgili görüşleri belirtirken tercih ettiği görsel veya algısal delile dayalılık işaretleyicilerinden biridir.

(1) *Yarın daha kötü olacaktım gibiydi*. (kesin dışılık)

(2) *Hocanın söylediklerine bakılırsa haftaya sınav olacak gibiydi*. (olasılık)

⁶ bk. Erdem vd. (2015) ve Korkmaz (2007), *gibi* biçimbirimini görevli kelimeler arasında sayarken Demir ve Yılmaz (2005) isim soylu ve fiil soylu olarak ayırdıkları kelimelerin yanı sıra *sontakılar*, *bağlaçlar* ve *ünlemleri* “diğerleri” başlığı altında ele almıştır. Bahsi geçen çalışmada *gibi*, *sontakılar* arasında verilmiştir.

⁷ Kiplik için bk. Hirik (2014), Aslan Demir (2007), (2008), Benzer (2008), Boland (2006), Boye (2010), Bybee ve Fleischman (1995), Kerimoğlu (2011), Palmer (2001); Papafragou (2000).

(3) *Ağlamış gibi bir hâli vardı.* (algısal delile dayalılık)

Sıfat-fiil eklerinden sonra gelen *gibi*, konuşurun kesin olmayan bilgisini, olay/durum karşısındaki tahminini, çıkarımını yansıtmakta; olay ya da durumun gerçekleşmeye yakın olduğu izlenimini vermektedir. Belirtilen kip anlamları tüm sıfat-fiil ekleri için geçerli değildir. *-mAz*, *-yor*, *-AcAk* ekleri cümlede kesinliğin derecelerini işaretlerken aynı zamanda olasılık temelli tahmin anlamı da katmaktadır:

(4) *Yalan söylemez gibi bir his var içimde.*

(5) *Yapacak gibi konuştu.*

(6) *Daha önce söylenenleri hiç anlamıyor gibi yüzüme baktı.*

Bahsi edilen sıfat-fiil ekleri haricinde *-mİş* ve *-Ar/-r* biçimbirimleri, görsel ve algısal delile dayalılığı göstermektedir. “*Küsmüş gibi yaptı.*” ve “*Bağırır gibi ağzını açtı.*” örneklerinde konuşur, hem görsel hem de algısal olarak edindiği bilgiyi, sözü edilen delile dayalılık zemininde vermektedir.

Gibi'nin işaretlediği kipsel alanlar çoğu zaman iç içe girmiş durumdadır. Bir cümle tahmin anlamı ile beraber aynı zamanda bünyesinde olasılık ve buna dayalı kesin dışılık taşımaktadır. Bu anlamların yanı sıra delile dayalılık kipi ve olasılık anlamı da barındırabilmektedir: “*Aniden karar vermiş gibi hızla hareket etti.*” cümlesinde görsel olarak edinilen bilginin konuşurun tahmini ile kesişimi görülmektedir. Tabi bu cümlede her iki kipsel alanı işaretleyen yalnızca *gibi* biçimbirimi değil, *-mİş*⁸ ekidir.

(*Bana ...fil + -mİş/-yor/-DI/-AcAk/-Ar/-r + gibi gel-*) kalıbı içinde konuşurun tahmin ve varsayımını işaretleyen kiplikler arasında *gibi* biçimbiriminin de rolü büyüktür. Örneğin “*Bana, çocuğun annesi yalan söylemiş/söylüyor/söyledi/söyleyecek/söyler gibi geldi.*” cümlesini kuran konuşur söz konusu durumla ilgili yorumunu yapmaktadır. Yine aynı anlamı işaretlemek üzere (*gibi + iyelik eki + yönelme hâli eki + gel-*) yapısı cümlede görev yapmakta, konuşurun olay/durum karşısındaki tahminini göstermektedir. Söz konusu *gibi* biçimbirimli yapının kullanımı konuşurun kuvvetli sevgisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

(7) *Yalan söylüyormuş gibime geldi.*

(8) *Sınavdan yüksek alacak gibisine gelmiş.*

Gibi biçimbirimi, bahsi geçen görevleriyle birlikte sözceye yaklaşıklık, yakınlık, benzerlik anlamları katmaktadır. Söz konusu anlamlar, kipsel alanı besleyen yan anlam durumunda görülmektedir.

2.2. *Gibi* Biçimbiriminin İstem Değeri

Eklemeli dillerden olan Türkçede bağımlı biçimbirimler ve bağımsız biçimbirimler içinden de edatlar⁹ cümlede belli bir anlamı karşılamak üzere söz diziminde bir işlev üstlenirler. Bunu yaparken de başka bağımlı ya da bağımsız biçimbirimlerin varlığına ihtiyaç duyarlar. Dilbiliminde istem¹⁰ ola-

⁸ *-mİş* ekinin kipsel işlevleri için bk. Bacanlı (2005), (2008).

⁹ Burada kullanılan *edat* terimi, *çekim edatı*, *bağlama edatı* ve *ünlem edatı* için kullanılmıştır.

¹⁰ İstem ve tamlayıcı için bk. Doğan (2011), (2014), Kahraman (1996), Özkan (1999), (2011), Sev (2001), Karahan (1997).

rak geçen bu durum söz konusu biçimbirimlerin tamlayıcıyla olan ilişkisi olarak nitelendirilebilir. Çoğu dil bilgisi kitabında görevli anlam ya da sözlük elemanı olarak geçen *gibi* biçimbirimi ise kendisinden önce gelen bağımsız biçimbirimin bir ya da birkaç özellik taşımasını istemektedir. Anlam-sözlüksel istem haricinde *gibi* biçimbiriminin tamlayıcıları arasında yalnız hâlli isim/zamir, isme/zamire gelen ilgi hâli eki, aitlik eki, isim-fiil ve sıfat-fiil eki yer almaktadır.

Gibi biçimbirimi isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek edat grubunu oluşturmakta ve ardından geldiği kelimeye de ismin hâllerinden biriyle bağlanmaktadır. Kelime, yalnız durumdaki isim ya da zamiri veya zamire gelmiş ilgi hâli ekini tamlayıcı olarak istemektedir:

- (1) *Yalnız benim gibi dürüst olacaksın.*
- (2) *Senin gibi olmak isterdim.*
- (3) *O da kardeşi gibi çok çalışıyordu.*
- (4) *Anne gibi kalpten seven bulunmaz.*

Zamirlerin yalnız hâlli kullanımları Türkiye Türkçesinde ilgi hâli ekli kullanıma göre daha az tercih edilmektedir. Çoğul şahıs ve işaret zamirlerinde (bizler, sizler, onlar, bunlar, şunlar) *gibi* biçimbirimi, ilgi hâli eki istemektedir.

- (5) *Bizler gibi yürekli insanlar az bulunur.*
- (6) *Menekşeler, şunlar gibi çiçek açamadı.*

Gibi biçimbiriminin, yalnız hâlli ve ilgi hâli ekli tamlayıcılarla kullanımının yanı sıra aitlik eki almış isimli/zamirli örneklerine de rastlanmaktadır. Zamirlere gelen aitlik eki kendinden önce ilgi hâli eki istemektedir:

- (7) *Akşamki gibi televizyon izleyelim.*
- (8) *Sen her zamanki gibi güzelsin.*
- (9) *Senin gibi düzgün yazamıyorum.*

Gibi'nin sık kullanılan istemleri arasında isim-fiil ve sıfat-fiil ekleri de yer almaktadır. Her bir farklı fiilimsi ekinde anlamın, ekin zaman işlevine bağlı olarak küçük farklarla da olsa değiştiği görülmektedir:

- (10) *Roman yazma gibi şiir yazma da zordur.*
- (11) *Yaşamak gibi güzel şey var mı?*
- (12) *Hiç gitmemiş gibi aniden çıkageldi.*
- (13) *Yapabilecek gibi konuştu.*
- (14) *Biliyor gibi davranarak beni sinirlendirdi.*
- (15) *Bağırır gibi ağzını açtı.*
- (16) *Yalan söylemez gibi bir his var içimde.*
- (17) *Bu iş yapılışı gibi değil.*
- (18) *Az bilen gibi çok bilen de bazen yanılır.*

2.3. *Gibi* Biçimbiriminin Söz Dizimi Değeri

Gibi, ilişkide bulunduğu bağımsız biçimbirimle aralarındaki bağı çeşitli eklerle kurarak edat grubunu oluşturmaktadır. Söz konusu grupta yönetici durumunda olan unsur *gibi*'dir ve burada görevli öge olarak edat kategorisinde yer almaktadır. Bu şekliyle *gibi*'nin içinde yer aldığı edat grubu cümlelerin ya da içinde bulunduğu kelime grubunun yüklemle olan durumuna

göre cümlenin öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı ve zarfı¹¹ olarak görülmektedir. Ek fiil olarak yargı bildirdiğinde de cümlenin yüklemi işlevini üstlenmektedir.

Gibi'nin içinde bulunduğu kelime grubunun cümlenin diğer öğeleriyle olan ilişkisine göre cümledeki işlevleri aşağıdaki gibi kurallaştırılabilir.

a) isim/zamir+gibi: zarf

- (1) Kuş **gibi** titriyordu.
- (2) Oraya kaç **gibi** geleyim?
- (3) Senin yaptığın resim öncekilerden hangisi **gibi** oldu?

b) isim/zamir+gibi+isim: özne/nesne/yer tamlayıcısı/zarf

- (4) Sen **gibi** kimse bulunmaz bu hayatta. (özne)
- (5) Eşi **gibi** zor bir insanı idare edemiyormuş. (nesne)
- (6) Bu zorba **gibi** adamlara gelmek istemediğimizi söyleyemedik. (yer tamlayıcısı)
- (7) Ne **gibi** bir eğlence düşünürsünüz?(zarf)
- (8) Bunun **gibi** tatlı bir insanla dahi anlaşamıyorsun. (zarf)

c) isim/zamir+gibi+fiil_{zarf-fiil eki}: zarf

- (9) Akli sıra, şaşkın **gibi** bakarak benimle dalga geçecek.

d) isim/zamir+gibi+fiil_{sıfat-fiil eki} +(isim): özne

- (10) Çiçek **gibi** açan yarası durmadan kanıyordu.

e) isim/zamir+gibi+fiil_{isim-fiil eki}: özne/nesne/yer tamlayıcısı/zarf

- (11) Sürekli arı **gibi** çalışmak bana zor gelecekti. (özne)
- (12) Kuşlar **gibi** uçmak istiyordu. (nesne)
- (13) Eşkıya **gibi** bağırımdan yorulmadın mı? (yer tamlayıcısı)
- (14) Belli ki çocuk **gibi** kavga etmeye gelmiş. (zarf)

f) fiil_{sıfat-fiil eki} +gibi+(isim): zarf

- (15) Birden bayılacak **gibi** oldum.
- (16) Yapabilecek **gibi** hazırlıklı gelmiş.

g) fiil_{isim-fiil eki} +gibi+(isim): özne/nesne

- (17) Sevdikleriyle olmak **gibi** güzel şey yok.
- (18) Para kazanmak, evde durmak **gibi** değilmiş.

(İsim/zamir+gibi+isim), (isim/zamir+gibi+fiil_{isim-fiil eki}) ve (fiil_{isim-fiil eki} +gibi+(isim) yapısında bulunan *gibi*'li kelime grubu kendisinden sonra gelen

¹¹ Delice, çekim edatlarından saydığı *gibi* için isim ile yüklem olan fiil veya ek-fiil almış bir isim arasında anlam ilgisi kurarsa grup oluşturduğu isimle birlikte cümlenin zarf tümlecini oluşturduğunu vurgulamaktadır. İsim ile yüklem arasında bir anlam ilgisi kurarsa grup oluşturduğu isimle birlikte yan veya iç cümlenin zarf tümlecini oluşturur. Bu nedenle yan cümle temel cümlenin hangi ögesini oluşturuyorsa o ögenin içinde yer almış olur: "Mahâlleden biri sana sataşırsa öyle bize yaptığın gibi sertlenip bıçkınlaşma." Bize yaptığın gibi dizgesi yan cümlenin çekim edatı öbeğinden oluşan zarf tümlecidir (Delice 2008: 113, 114). Ayrıca bk. Gece (1992).

ismin aldığı eke göre cümlenin kuruluşunda öğelerinden biri olarak yer almaktadır.

Gibi'nin yer aldığı kelime grubu ya doğrudan edat grubu olarak tek başına cümlenin belirli bir ögesini karşılamakta ya da başka kelime grupları içinde yer alarak söz diziminde rol oynamaktadır. *İsim/zamir+gibi+isim* yapısında yer alan edat grubu, sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak (bk. 19. ve 20. örnek), *isim+gibi+fiil*_{isim-fiil/sıfat-fiil eki} yapısında yer alan edat grubu ise isim-fiil/sıfat-fiil grubunun zarfı olarak görev yapmaktadır (bk. 21. ve 22. örnek):

(19) Keçi **gibi** inadı vardı.

(20) Kaya **gibi** sağlam mübarek.

(21) Gül **gibi** solmak sana yakışmaz.

(22) Anne **gibi** sevecek yürek bulamazsın.

Gibi, grup oluşturduğu isimle beraber cümlenin yüklemine de teşkil edebilmektedir.

(23) Yeni yemesine rağmen acıkmış **gibiydi**.

Gibi biçimbirimi, 3. teklik şahıs iyelik eki aldığı takdirde (*gibisi*) edat vasfından çıkarak cümlede isim olarak görev yapmakta ve bu sefer iyelik ekinden sonra gelen ekin varlığına göre cümlenin öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı ve zarfı olabilmektedir. 24. cümlede *gibi*'nin bulunduğu kelime grubu özne, 25. cümlede belirtili nesne, 26. cümlede yer tamlayıcısı ve 27. cümlede zarf olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda iyelik ekini almış olan *gibi* biçimbirimi isim tamlamasının tamlanan unsuru olarak görev yapmaktadır.

(24) **Senin gibisi** yok.

(25) **Senin gibisini** görmedim.

(26) Para **Senin gibisinde** bulunur.

(27) **Senin gibisiyle** işim olmaz.

Gibi'nin oluşturduğu edat grubu bir isim unsuru ile *gibi* biçimbiriminden oluşmaktadır. İsim unsuru ise kimi zaman kelime grubu görünümünde varlığını göstermektedir. İsim unsuru kimi zaman sıfat tamlaması, kimi zaman da isim-fiil veya sıfat-fiil grubu olabilmektedir.

(28) **Yeşil ve olabildiğine derin bir deniz gibi** gözleriyle beni süzüyordu. (sıfat tamlaması)

(29) **Anı sonuna yaşamak gibi** bir hevesi vardı. (isim-fiil grubu)

(30) **Her kitap yazışı gibi** onları okuyuşu da bir olaydı. (isim-fiil grubu)

(31) **Birden bire düşecek gibi** yaptı. (sıfat-fiil grubu)

(32) **Tarlayı kendi ekmiş gibi** mahsulleri toplamaya başladı. (sıfat-fiil grubu)

Gibi biçimbiriminin *-miş* sıfat-fiil ekini istediği cümlelerde *-miş gibi*'li yapının sıfat tamlamasından kısaltma olduğu görülmektedir. Yani *gibi*'li kelime grubunun isim unsuru aslında bir sıfat tamlaması düşmüş bir kısaltma grubudur. Dolayısıyla *gibi*'nin önüne gelen biçimbirim, sıfat-fiil eki almış bir kelime değil, cümlede eksik (düşmüş) bir isim ya da sıfat tamlamasıdır:

(33) *Küsmüş gibi ağızını eğdi.*

(34) *Küsmüş (bir çocuk/adam/insan) gibi ağızını eğdi.*

Gibi biçimbiriminin oluşturduğu isim grubunun söz dizimine katkılardan biri de devamlılık arz eden örneklerde *vb.* veya *vs.* yerine kullanılmasıdır.

(35) *Portakal, mandalina, limon gibi meyveler kışın hastalıklardan korumaya yardımcıdır.*

(36) *Türkiye’de beğen çok tercih edilen çocuk isimleri şunlardır: Ali, Ahmet, Mehmet; Ayşe, Fatma gibi...*

2.4. *Gibi* Biçimbiriminin İşaret Ettiği Diğer Anlam Alanları

Cümlede işlev odaklı öğelerden biri olan bağımlı biçimbirimler çeşitli anlam ilgilerinin kurulmasında rol oynamakta ve pek çok anlam alanına işaret etmektedir. Cümlede bu anlam alanlarına atıfta bulunan biçimbirimlerden biri de *gibi*’dir. Bağlama göre değişen anlam çeşitlenmesinde *gibi* biçimbiriminin sözlüksel değerinin yanı sıra kipsel ve zamansal görünümü etkilidir. Dolayısıyla kipsel ve zamansal durumlar da işlevlerin farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu durumla beraber *gibi*’nin istemi de özellikle anlam ayrışmasında rol oynamaktadır.

Gibi biçimbirimi, cümlede pek çok anlam alanına işaret etmektedir. *Benzerlik, karşılaştırma, yaklaşma, zamanda sınırlama, tezlik*’in cümledeki işaretleyicilerinden biri olan *gibi* biçimbirimi *kesin dışılık, olasılık, tahmin, çıkarım* ve *delile dayalı olma* ilgisi de kurmaktadır.

Söz konusu anlamlar iç içe geçmiş durumdadır. Benzerlik; bir olay, durum ya da varlığın karşılaştırılması ilgisinden ortaya çıkan bir sonuçtur. Dolayısıyla *gibi*, benzerlik bildiren cümlelerde karşılaştırma; karşılaştırma cümlelerinde de benzerlik anlamı belirtmektedir. Örneğin aşağıdaki 1 numaralı cümlede saflık ve güzellik bakımından peri ile benzerlik ilgisi kurulurken 2 numaralı cümlede bahsi edilen kişi ile ablası arasında başarılı olma durumu bakımından karşılaştırma yapılmaktadır. Temel veya birincil anlam olarak 1. cümle benzerlik, 2. cümle karşılaştırma ilgisi taşısa da derin yapıda cümleler tam tersi biçimde karşılaştırma ve benzerlik anlamını da barındırmaktadır.

(1) *Peri gibi saf ve güzel, aynı zamanda masumdu.* (benzerlik)

(2) *Ablası gibi başarılı bir çocuk olacak.* (karşılaştırma)

Gibi biçimbiriminin *yaklaşma (yaklaşıklık)* anlamı bildirdiği cümleler aynı zamanda sınırlama da yapmaktadır. *Gibi*’nin cümle sonunda kullanıldığı örneklerde yaklaşıklık, yapılmaya yakın olduğu, zamansal sınırlama anlamları ön plana çıkmaktadır. Doğrudan zamansal sınırlık bildiren cümlelerde ise *gibi* biçimbirimi, *aşağı yukarı, yaklaşık olarak* türünden anlamlara tekabül etmektedir. Söz konusu anlamlar aşağıdaki örneklerde de yer görüldüğü üzere *yaklaşma* anlamının yanı sıra *olasılık* da taşımaktadır.

(3) *Birazdan işi bitireceğim gibi.* (yaklaşma)

(4) *On otuz gibi orada olacağım.* (zamanda sınırlama)

Gibi, aynı zamanda cümlede *tezlik* anlamını da işaretlemektedir. Bu anlamın verilmesi için *gibi* biçimbirimi, tek başına yeterli değildir. Kendinden

önce -*Dlk*_{sıfat-fiil eki}+*iyelik eki* almış bir kelime istemektedir. Bu şekliyle yüklemi durum bakımından niteleyerek cümlenin zarfı içinde yer almaktadır.

(5) *Geldiği gibi koşarak oradan uzaklaştı.* (tezlük)

(6) *Bardağı eline aldığı gibi düşürdü.* (tezlük)

2.5. Gibi Biçimbiriminin Kullanım Sıklığı

Bir biçimbirimin o dilin konuşurları (ana dil konuşurları) tarafından hangi sıklıkla yani ne kadar kullanıldığıın tespiti, *kullanım sıklığı* çalışmaları ile ortaya konmaktadır. Ana dil konuşurları tarafından üretilmiş yazılı metinler veya doğal akışı içinde sözlü dil temel alınarak yapılan incelemeler, söz konusu birimin kullanım sıklığını belirlemek için taranmakta ve sayısal veriler elde edilmektedir. Kullanım sıklığının tespiti ana dil konuşurlarının söz varlığının ve tercihlerinin belirlenmesi için gereklilik arz etmektedir.

Türkiye Türkçesi üzerine yapılan kullanım sıklığı çalışmaları, *gibi* biçimbiriminin diğer işlevdeşleriyle karşılaştırma yapılmasına imkân tanımaktadır. Buna göre *gibi* biçimbirimi, *için*'den sonra en sık kullanılan benzer işlevli biçimbirim olma özelliğine sahiptir¹²:

Edat	Ölker ¹³	Göz ¹⁴	MÜTUD ¹⁵
<i>için</i>	5843	6686	- ¹⁶
<i>gibi</i>	4835	4994	40254
<i>kadar</i>	3689	3527	23613
<i>göre</i>	1944	1335	3379
<i>üzere</i>	1146	518	1729

Tablo 1: Kullanım sıklığı en yüksek olan 5 edat

2.6. Gibi Biçimbirimi ile Ortaklaşan Diğer Biçimbirimler

Türkiye Türkçesinde cümleye benzerlik, yaklaşma, sınırlılık, olasılık, delile dayalılık, tezlük türünden anlamlar katan *gibi* biçimbiriminin cümlede eş görevli ve eş anlamlı işlevdeşleri bulunmaktadır. Bahsi geçen işlevdeş biçimbirimlerin kimi bağımlı kimi de bağımsız biçimbirimlerden oluşmaktadır.

¹² Örneğin taranan metinlerde *için*, hem edat olarak hem de ikinci çokluk şahıs emir kipiyle çekimlenmiş *iç-* fiili olabilir. Kullanım sıklığı çalışmalarında söz konusu birimlerin birden farklı görünüşleri ve işlevi göz önüne alındığında elde edilen sayısal verilerin ne denli sağlıklı olup olmadığı tartışma konusudur. Bahsi geçen çalışmalarda *sonra* ve *önce* kelimeleri de kullanım sıklığı bakımından kayda değer bir sayıda yer almaktadır. Ancak bu kelimeler bağımlı biçimbirim işlevinin yanı sıra bağımsız biçimbirim olarak görev yapmış olabileceği için bu çalışmada yer verilmemiştir.

¹³ Ölker (2011)

¹⁴ Göz (2003)

¹⁵ MÜTUD: Mersin Üniversitesi Türkçe Ulusal Derlemi.

¹⁶ Bu veri tabanında *için* biçimbiriminin istatistiği verilmemiştir.

3.6.1. Bağımlı Biçimbirim Yapısındaki İşlevdeşler: Cümleye benzerlik ve yaklaşma ayrımı katan *gibi* biçimbiriminin eş görevlisi durumunda olan bağımlı biçimbirimler arasında *-msl* ve *-mtrak* ekleri¹⁷ gelmektedir.

(1a) *Elindeki domates sarı gibi görünüyordu.*

(1b) *Elindeki domates sarımsı görünüyordu.*

(2a) *Göğün gri gibi rengi içimi karartmıştı.*

(2b) *Göğün grimtrak rengi içimi karartmıştı.*

-CA biçimbirimi, eklendiği isme gibilik yani benzerlik anlamı katmaktadır. Kimi zaman da *-CA* eki, *-sInA* ekini de bünyesine alarak birlikte kullanılmaktadır.

(3a) *Sana kardeş gibi yaklaşmak istedim.*

(3b) *Sana kardeşçe yaklaşmak istedim.*

(3c) *Sana kardeşçesine yaklaşmak istedim.*

-Ar/-r ...-mAz zarf-fiil eki de, cümlede *gibi*'nin tezlik anlamını karşılayan biçimbirimlerden biridir:

(4a) *Elindekini düşürdüğü gibi oradan kaçtı.*

(4b) *Elindekini düşürür düşürmez oradan kaçtı.*

-mİşcAsInA birleşik yapılu biçimbirim de, cümleye yaklaşıklık anlamı katmaktadır. Aynı cümleye *-mİşcAsInA* yerine *-Armlş gibi/-AcAk gibi* yapısı konduğunda anlamın değişmediği görülmektedir.

(5a) *Hesap sorarmış gibi geldi./ Hesap soraracak gibi geldi.*

(5b) *Hesap sorarmışçasına geldi.*

3.6.2. Bağımsız Biçimbirim Yapısındaki İşlevdeşler: *Gibi*, yukarıda bahsi geçen bağımlı biçimbirimlerin yanında benzerlik ve karşılaştırma ilgisi bakımından *kadar* ile aynı anlam alanını işaretlemektedir.

(1a) *Senin gibi güzel görmedim.*

(1b) *Senin kadar güzel görmedim.*

Gibi biçimbiriminin istem olarak *-DIşI* ekini tamlayıcı olarak kabul ettiği cümlelerde yine benzerlik ve geçmişe atıf amacıyla kullanılmak suretiyle *üzere* biçimbirimiyle ortaklaştığı görülmektedir.

(2a) *Bilindiği gibi olanlar akıl alacak türden değil.*

(2b) *Bilindiği üzere olanlar akıl alacak türden değil.*

Zamansal sınırlılık ve yaklaşma ilgisi bakımından da *civarı, dolayların-da* biçimbirimleri ile aynı anlamsal işlevi görmektedir.

(3a) *Saat iki gibi geldim.*

(3b) *Saat iki civarı geldim.*

(3c) *Saat iki dolaylarında geldim.*

Cümlede olasılığı ve algısal delile dayalılığı işaretlediği durumlarda *sanki* biçimbirimi, söz konusu kipsel alanı göstermesi bakımından *gibi* yerine kullanılabilir.

(4a) *Durumu nasıl düzelterceğini bilemiyor gibiydi.*

(4b) *Sanki durumu nasıl düzelterceğini bilemiyordu.*

¹⁷ bk. Demirci (2015: 131)

3.6.3. Bağımlı ve Bağımsız Biçimbirim Yapısındaki İşlevdeşler:

Gibi biçimbiriminin benzerlik ve yaklaşma anlamı sağladığı cümlelerde bahsi geçen biçimbirimin anlamsal olarak işlevdeşi durumunda olan *-A benzer*, *-A yakın* yapıları görev yapmaktadır. Aşağıdaki örneklerde benzerlik bakımından yaklaşıklık ilgisi olan isimler (*akşam* ve *umduğum*) arasındaki anlam ilgisi *gibi* biçimbirimi ile sağlanmıştır. Söz konusu biçimbirim yerine cümleye *-A benzer*, *-A yakın* yapıları konduğunda benzerlik anlamı devam etmektedir.

- (1a) *Akşamki gibi davranma sakın.*
- (1b) *Akşamkine benzer davranma sakın.*
- (2a) *Umduğum gibi olmadı.*
- (2b) *Umduğuma yakın olmadı.*

2.7. Gibi Biçimbiriminin Eşdizimliliği

Deyimler gibi kalıplaşma göstermeyen ancak bir araya gelmeleri veya bir arada bulunmaları bakımından alışkanlık gösteren biçimbirim birlikteliğine *eşdizimlilik* (collocation) denmektedir. Bir biçimbirimin kullanım sıklığı gösterdiği diğer biçimbirimlerin onun eşdizimlisi olarak kabul edilmesi sebebiyle *eşdizimlilik* ve *kullanım sıklığı*, yakın kavramlardır.

Kavramı ilk kullanan Firth'e göre eşdizimlilik, kelimenin geçtiği cümleden soyutlanan ve kelimenin anlamsal tanımından ayrılan bir anlamlandırma işidir. *Gece* (nigth) ve *karanlık* (dark) örneğini vererek durumu açıklayan Firth, eşdizimliliğin kelimenin birlikte kullanıldığı diğer kelimeler ile alakalı olduğunu ileri sürmektedir (Firth 1951: 123). Firth'in 1957'deki çalışmasında *erkek* (man) kelimesinin eşdizimlisinin *yaşlı* (old) olduğunu fakat *genç* (young) olmadığı belirtmekte; bununla birlikte *insan* (person) kelimesinin ise hem *yaşlı* hem de *genç* eşdizimlilerine sahip olabildiğini vurgulamaktadır (Firth 1957: 195).

Martyńska, kelimelerin birlikte var olması olarak tanımladığı eşdizimlilik konusunda kelime anlamının bir kısmının, başka bir kelime ile bir araya getirilmesi ile oluşacağını belirtmektedir. Sözcüksel yaklaşımı savunan dilbilimciler, bir kelimenin anlamının eşdizimlisi olduğu kelimeler tarafından belirlendiğini iddia eder. Bu bağlamda, sözcük düzlemi bağımsız ve dil bilgisinden ayrı olarak kabul edilir (Martyńska 2004: 2).

Gitsaki, eşdizimliliğin *yatay* (horizontal) ve *dikey* (vertical) ekseninde olmak üzere iki boyutuna dikkat çekmektedir. Ona göre sözlüksel birimlerin *dizimsel* (syntagmatic) ve *örneklemsel* (paradigmatic) ilişkileri söz konusu eksenleri belirlemektedir. Dilin yatay eksen, dizimseldir ve kelimenin diğer kelimelerle birleşebilme yeteneğini gösterir. Örneklemsel eksen ise dikeydir ve aynı sınıfa ait olan, birbiri yerine değiştirilebilir olan kelime takımlarını içerir. Örneğin *John elma yedi* cümlesinde *elma* kelimesi *portakal*, *sandviç*, *biftek*, *çikolata*, *kek* vb. kelimelerle ile örneklemsel; *yemek* ve *John* kelimeleri ile dizimsel ilişki kurmaktadır (Gitsaki 1996: 114).

İmer vd.'nin iki ya da daha fazla sayıda birimin aynı dizimde bulunması olarak tanımladıkları eşdizimlilik kavramı için Vardar, iki ya da daha çok sayıda dil biriminin genellikle aynı dizimlerde yer alması ifadesini kullan-

maktadır (İmer vd. 2011: 121; Vardar 2007: 94). Eken ise, *eşdizim* kavramı için bu birlikteliklerin en az iki birimden oluşması ve kullanılan kelimeler arasında dizimsel bir ilişki olması gerektiğini söylemektedir. Dizimsel olarak (yarı) sabit birliktelikler olmaları ve birtakım kısıtlılıklar içermeleri, eşdizimleri saptamada anlambilimsel ve sözdizimsel olarak özel yaklaşımları gerektirmektedir (Eken 2016: 31).

Kullanım sıklığı yönünden bazı kelimelerin aynı cümlede başka kelimelerle olan birlikteliklerine dikkat çeken Çetinkaya, bu birlikteliklerin atasözü, deyim, dua, beddua gibi kalıplaşmış yapılar şeklinde olabileceği gibi *köpek* ve *havlamak*, *kitap* ve *okumak* örneklerinde görüldüğü üzere daha esnek nitelikteki yapılar içerisinde de yan yana gelebileceğini vurgulamaktadır (Çetinkaya 2009: 197). Bir biçimbirimin eşdizimlisi olan diğer biçimbirimin yerine benzer görevli başka öge konulabilmesi bakımından eşdizimlilik, kalıplaşmış olan diğer gruplardan ayrılık göstermektedir.

Çalışmaların büyük kısmında eşdizimlilik konusu bağımsız biçimbirimlerin birlikte kullanımı olarak algılanmış ve işlenmiştir. Oysaki bir kelime bağımlı biçimbirimlerle de eş dizim oluşturabilmektedir¹⁸. Yukarıda bahsi geçen isim ve fiil türünden biçimbirimlerin eşdizimliliği tespitinde kelimelerin birlikte çalıştığı bağımsız biçimbirimlerin varlığı önemliyen *gibi* türünden bağımlı görünümlü biçimbirimlerde, bağımsız biçimbirimlerle olduğu kadar bağımsız biçimbirimsel eşdizimlilik de önem arz etmektedir.

Gibi türünden eklerden farklı özellikler gösteren bağımlı biçimbirimler hem istemsel hem de sözlüksel biçimbirimlerle eşdizimlilik görünümü sergilemektedir. Bu çalışmada, Özkan'ın hazırlamış olduğu derlem projesinin¹⁹ verilerinden yararlanarak *gibi* biçimbiriminin eşdizimlileri kullanım sıklıklarına göre verilmeye çalışılmıştır. Aşağıdaki tabloda yalnızca *gibi* biçimbiriminden bir önce veya sonra gelen kelime değil, iki önce ve sonra gelen kelime istatistiği de gösterilmiştir²⁰.

<i>Gibi'den bir önce gelen kelimeler</i>	Adet	<i>Gibi'den önce gelen iki kelime</i>	Adet	<i>Gibi'den bir sonra gelen kelime</i>	Adet	<i>Gibi'den sonra gelen iki kelime</i>	Adet
<i>olduğu</i>	1170	<i>Her zamanki</i>	201	<i>bir</i>	2274	<i>bir şey</i>	215
<i>benim</i>	473	<i>bir çocuk</i>	135	<i>oldu</i>	393	<i>gibi gibi</i>	195
<i>senin</i>	297	<i>şey olmamış</i>	67	<i>gibi</i>	358	<i>o da</i>	72
<i>çocuk</i>	259	<i>rüzgar</i>	58	<i>bu</i>	303	<i>geliyor bana</i>	71
<i>eskisi</i>	250	<i>zaman olduğu</i>	52	<i>değil</i>	295	<i>ben de</i>	56
<i>ne</i>	243	<i>da benim</i>	51	<i>o</i>	188	<i>bir şeydi</i>	43

¹⁸ Söz konusu bu dil olgusu için *istemsel eşdizimlilik* kavramı önerilebilir.

¹⁹ <http://derlem.mersin.edu.tr/>

²⁰ Tabloda *gibi* biçimbirimin sık kullanıldığı ve eşdizimlisi kabul edilen 10'ar adet biçimbirime yer verilmiştir.

<i>bu</i>	228	<i>de benim</i>	50	<i>geliyor</i>	185	<i>bir hâli</i>	35
<i>ister</i>	228	<i>bir insan</i>	43	<i>her</i>	174	<i>bir de</i>	34
<i>onun</i>	226	<i>bir su</i>	35	<i>görünen</i>	149	<i>büyük bir</i>	29
<i>zamanki</i>	210	<i>bir kadın</i>	35	<i>geldi</i>	108	<i>bir adam</i>	26

Görülmektedir ki *gibi* biçimbirimi, kendinden önce gelen bağımsız biçimbirim isim olmasını istemektedir. İsim türünde olan 10 kelimenin 5'i zamir, 5'i isim görevindedir. Zamir görevindeki kelimelerin (*benim, senin, onun*) 3'ü ilgi hâli ekini almaktadır. 2'si ise (*ne, bu*) yalın hâlde bulunmaktadır. İsim görevindeki kelimelerin 2'si (*olduğu, ister*) sıfat-fiil eki, diğerleri ise iyelik eki (*eskisi*) ve aitlik eki (*zamanki*) almış ya da yalın hâldedir (*çocuk*). *Gibi*'den sonra gelen biçimbirimlerin profiline bakıldığında *gibi*'den önce gelen kelimelerden farklılık arz etmesi bakımından ayrılmaktadır. Söz konusu biçimbirimlerin 6'sı isim (*bir, gibi, bu, o, her, görünen*), 4'ü yüklem (*oldu, değil, geliyor, geldi*) görevindeki fiillerdir. İsim görevindeki kelimelerin çoğunun (*görünen* kelimesi hariç) yalın hâlde bulunduğu da dikkat çekmektedir.

Kendinden önceki biçimbirimle bağımlı biçimbirimler ya da ismin yalın hâlini isteyerek kelime grubu oluşturan *gibi* biçimbiriminin eşdizimlisi olduğu kelimeler içinde kendinden önce gelenler önem göstermektedir. Kendinden sonra gelen biçimbirimlerin *gibi*'ye sözdizimsel boyutta bir katkı sağlamadığı aşikârdır. Ancak kendinden önce gelen kelime ile olan anlamsal bağın devamı kimi zaman söz konusu biçimbirimden sonra gelen kelime/kelimeler aracılığıyla da sağlanabilmektedir (Ör. *Benim gibi hassas insan*). Özellikle sıfat tamlaması içinde bulunan *gibi*'li kelime grubu kendisinden sonra gelen isimle; isim-fiil ve sıfat-fiil gruplarında da cümlenin yüklemiyle anlamsal ilgi kurmaktadır.

SONUÇ

Dil bilgisi çalışmalarında yer alan bilgilere ek olarak *gibi* biçimbirimine tek bir işleviyle yaklaşmak yerine çok işlevlilik açısından ele almak işlevsel dil bilgisi çalışmaları için önem arz etmektedir. Bu çalışmada *gibi* biçimbirimi kip, istem, sözdizimi, çokanlamlılık, kullanım sıklığı, eşdizimlilik vb. bakımından incelenmiştir. *Gibi* biçimbiriminin çok işlevlilik açısından incelendiği çalışmanın sonucunda aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır.

1. Kiplik değer taşıyan *gibi* biçimbirimi kesin dışılık, olasılık temelli tahmin, çıkarım ve delile dayalılık kipsel alanlarının işaretleyicisi durumundadır.

2. Kendisinden önce gelen bağımsız biçimbirim ile kelime grubu oluşturan *gibi*, tamlayıcı olarak yalın hâlli isim/zamir, isme/zamire gelen ilgi hâli eki, aitlik eki, isim-fiil ve sıfat-fiil eki istemektedir.

3. Sözdizimsel değeri bulunan *gibi* biçimbirimi cümlede edat grubu olarak görev yapmaktadır. Söz konusu grubun oluşum biçimlerine göre cümledeki görevleri de değişiklik gösterebilmektedir:

isim/zamir+gibi: zarf

isim/zamir+gibi+isim: özne/nesne/yer tamlayıcısı/zarf

*isim/zamir+gibi+fiil*_{zarf-fiil eki}: zarf

*isim/zamir+gibi+fiil*_{sıfat-fiil eki} +(isim): özne

*isim/zamir+gibi+fiil*_{isim-fiil eki}: özne/nesne/yer tamlayıcısı/zarf

*fiil*_{sıfat-fiil eki} +*gibi*+(isim): zarf

*fiil*_{isim-fiil eki} +*gibi*+(isim): özne/nesne

4. *gibi*'nin bulunduğu grup başka bir kelime grubunun ögesi olarak görünebilmektedir. *isim/zamir+gibi+isim* yapısında yer alan edat grubu, sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak; *isim+gibi+fiil*_{isim-fiil/sıfat-fiil eki} yapısında yer alan edat grubu ise isim-fiil/sıfat-fiil grubunun zarfı olarak görev yapmaktadır.

5. *Gibi* biçimbirimi iyelik eki aldığı takdirde iyelik ekinden sonra gelen hâl ekinin vasfına göre cümlenin öğelerinden herhangi biri olabilmektedir.

6. *Gibi*'den önce gelen isim unsuru sıfat tamlaması, isim-fiil veya sıfat-fiil grubu olabilmektedir.

7. *Gibi* biçimbiriminin kip işlevinin haricinde cümlede anlamsal olarak *benzerlik*, *karşılaştırma*, *yaklaşma*, *zamanda sınırlama*, *tezlik* anlamlarını karşılamaktadır.

8. Kullanım sıklığı çalışmalarında işlevdeşlerine göre *gibi*'nin üst sıralarda yer aldığı görülmektedir.

9. *Gibi* biçimbirimi ile işlev ve anlam bakımından ortaklaşan birimler arasında hem bağımlı hem de bağımsız biçimbirimler yer almaktadır: *-msl*, *-mtrak*, *-CA*, *-CAsInA*, *-Ar/-r ...-mAz*, *-mİşcAsInA*, *kadar*, *üzere*, *civarı*, *dolaylarında*, *-A benzer*, *-A yakın*.

10. *Gibi* biçimbiriminin kendinden önce gelen eşdizimlileri arasında zamirler ve isimler yer almaktadır. Zamirlerin büyük kısmı ilgi hâli eki; isim türünde olan kelimelerin bir kısmının ise sıfat-fiil eki aldığı görülmektedir. Kendisinden sonraki eşdizimliler arasında ise en çok isimler ve yüklem görevindeki fiiller gelmektedir.

KAYNAKÇA

- ASLAN DEMİR, Sema (2007), "İstek Kipliği, Gerçeklik ve Gerçekleştirilebilirlik", *VII. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu*, 2-5 Mayıs 2007, Konya, s. 1-12.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008), *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiya I-II (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.
- ATALAY, Besim (2006), *Divanü Lûgati't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara.
- BACANLI, Eyüp (2005), Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatic Anlamları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, (Mart 2006), s. 35-47.
- BACANLI, Eyüp (2008), "Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf", *Bilgi*, Sayı 44, Kış 2008, s. 1-24.

- BALCI, Tahir (2003), "Edat" Bağlamında Sözcük Türlerine Yeni Bir Yaklaşım", *TÖMER Dil Dergisi*, Sayı 122, Ankara, s. 7-16.
- BANGUOĞLU, Tahir (2007), *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- BENZER, Ahmet (2008), *Filde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Türkçe Öğretmenliği Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.
- BİLGEGİL, Kaya (2009), *Türkçe Dilbilgisi*, Salkım Söğüt Yayınevi, Erzurum.
- BOLAND, Johanna Hendrika Geertruida (2006), *Aspect, Tense and Modality: Theory, Typology, Acquisition*, Vol. 1, The Institutional Repository of the University of Amsterdam.
- BOYE, Kasper (2010), "Semantic Maps and the Identification of Cross-Linguistic Generic Categories: Evidentiality and its Relation to Epistemic Modality", *Linguistic Discovery*, Vol. 8, Issue 1, pp. 4-22.
- BYBEE, Joan; FLEİSCHMAN, Suzanne (1995), *Modality in Grammar and Discourse*, John Benjamins Publishing Company, USA.
- ÇETİNKAYA, Bayram (2009), "Eşdizimli Sözlükler", *Turkish Studies*, Volume 4/4 Summer 2009, s. 196-206.
- DELİCE, İbrahim (2008), *Sözcük Türleri*, Asitan Yayıncılık, Sivas.
- DEMİR, Nurettin; YILMAZ, Emine (2005), *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- DEMİRCİ, Kerim (2015), *Kelime Bilgisi El Kitabı*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- DOĞAN, Nuh (2011), *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun.
- DOĞAN, Nuh (2014), "Çok İşlevlilik Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Yapısı", *Dil Araştırmaları*, S. 15, Güz 2014, s. 105-119.
- EKEN, Neteceyi Tayyibe (2016), "Eşdizimlerin Saptanmasına ve Betimlenmesine Yönelik Kuram ve Yaklaşımlar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 13, S. 33, s. 28-47
- ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2015), *Gedâyî Divanı, İnceleme-Metin-Dizini-Tıpkıbasım*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ERDEM, Mehmet Dursun; KARATAŞ, Mustafa; HİRİK, Erkan (2015), *Yeni Türk Dili*, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2002), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (2004), *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yayınları, Ankara.
- FIRTH, J. R. (1951), "Modes of Meaning", *Essays and Studies*, The English Association.
- FIRTH, J. R. (1957). "Modes of Meaning", *Papers in Linguistics 1934-1951*, London Oxford University Press, Newyork, s. 190-215.
- GADDAR, Zeliha (2012), *Süheyl ü Nevbahâr'ın Dilbilgisel Özellikleri ve Dizini*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- GECE, K. Ahmet (1992), "Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Hikâyelerinde Kelime Grupları ve Söz Dizimindeki Fonksiyonları", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Aralık 1992, S. 7, s. 45-57

- GENCAN, Tahir Nejat (2007), *Dilbilgisi*, Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, Ankara.
- GITSAKI, Cristina (1996), *The development of ESL collocational knowledge*, The Center for Language Teaching and Research at the University of Queensland, A thesis submitted for Ph.D.
- GÖZ, İlyas (2003), *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- GÜLENC, Hâtil (2010), *Ferhengnâme-i Sa'dî: İnceleme-Metin*, Celal Bayar üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesinde Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2010), *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Öğretmen Kitapları Dizisi, MEB Yayınları, Ankara.
- HİRİK, Seçil (2014), *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kırıkkale.
- İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet, ÖZSOY, A. Sumru (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- İŞCAN, Adem (2007), "İşlevsel Dil Bilgisinin Türkçe Öğretimindeki Yeri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 1, s. 253-258.
- KAHRAMAN, Tahir (1996), *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leyla (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549, s. 209-213.
- KERİMOĞLU, Caner (2011), *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinozor Kitabevi, İzmir.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK yayınları, Ankara.
- MARTYŃSKA, Małgorzata (2004), "Do English language learners know collocations?", *Investigationes Linguisticae*, Vol. XI, Poznań, December 2004, s. 1-12.
- MUSAOĞLU, Mehman (2003), "Türkçe'nin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu", *Dil Dergisi*, S. 120, s. 22-40.
- OFLAZ, Emine (2010), *İşlevsel Dilbilgisi Çerçevesinde Türkçede İlişkisel Süreçlerin Betimlenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancılar Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ÖLKER, Gökhan (2011), *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Doktora tezi, Konya.
- ÖZKAN, Abdurrahman (1999), "Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi", *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 1, Isparta, s. 125-143.

Seçil Hirik

ÖZKAN, Abdurrahman (2011), "Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Hâl Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler", *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter 2011, s. 521-532.

PALMER, Frank Robert (2001), *Mood and Modality*, Cambridge University Press, Cambridge.

PAPAFRAGOU, Anna (2000), *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*, Elsevier, Amsterdam; New York.

SEV, Gülsel (2001), *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanışı*, TDK Yayınları, Ankara.

Yeni Tarama sözlüğü, TDK Yayınları, 1983.

Elektronik Kaynaklar

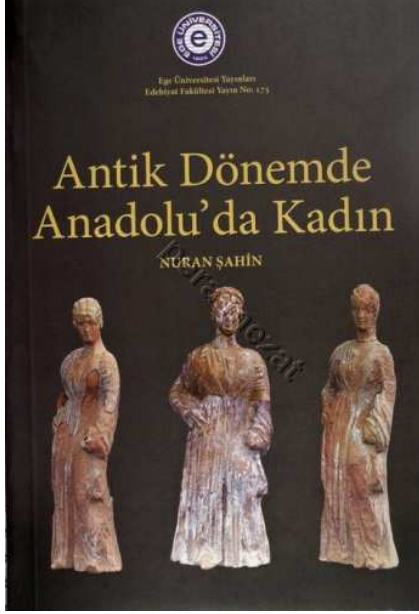
Mersin Üniversitesi Türkçe Ulusal Derlemi (<http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/>) (20.12.2016)

ÖZKAN, Bülent (2011), *Türkiye Türkçesinin Yazım Dili Derlemi [TD1]*, Mersin Üniversitesi, <http://derlem.mersin.edu.tr/turkcederlem/> (26.12.2016)

Nuran ŞAHİN, **Antik Dönemde Anadolu'da Kadın**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013, XV; 346 s., res., ISBN: 978-975-483-979-1.

Hüseyin ÜRETEN*

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Nuran Şahin'in Edebiyat Fakültesi yayını olarak Ege Üniversitesi Basımevi'nden çıkarılan "*Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*" adlı yapıtında, yazarın da "*Sunuş*" kısmında da belirttiği üzere, Anadolu kadınının doğumu ile başlayan yazgısından, ölümüne değin süren uzun soluklu yaşam serüvenindeki sosyo-kültürel, ekonomik ve politik statüsünün irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda araştırmada Anadolu kökenli arkeolojik malzemenin yanı sıra epigrafik ve numismatik malzemenin de yararlanılmıştır. Ancak Arkaik ve Klasik dönemlere ait bilgilerin az olması nedeniyle, Şahin'in de belirtmiş olduğu üzere, çalışmada ağırlıklı olarak Hellenistik ve Roma Dönemi verileri kullanılmıştır. Öte yandan antik yazarların günümüze ulaşan eserlerinde Anadolu kadını konusundaki bilgiler de yetersiz olduğundan sıklıkla Atina ve Sparta toplumlarındaki kadınla ilişkili yazınsal kaynaklardan yararlanılmıştır. Böylece Ege'nin iki yakasındaki kadınların bir tür karşılaştırmasının yapıldığı, her kadının kendi yaşamından bazı kareleri –ev hanımı, entelektüel kadın [Sappho], yönetici kadın [II. Artemisia]- ya da erkek egemen toplumun kadına biçtiği rollerden birini –sadık eş [Penelope], aldatan kadın [Helena], günah keçisi [Pandora]- bulacağı güzel bir yapıt ortaya çıkmıştır.

Pişmiş toprak kadın figürünlerinin kapak yapıldığı kitap (ki yazarın verdiği bilgiye göre Antandros Kazı Arşivi'ndendir), yaşam kaynağı torunu Alyssa Ece'ye ithaf ettiği "*İç Kapak*", "*İçindekiler*" ve "*Kadınım*" şiirinden sonra yazarın antik ve modern dünya ile ülkemizdeki kadın çalışmaları hakkında kısa bilgiler verdiği üç sayfalık "*Sunuş*" ile başlamaktadır. Daha sonra ise "*Pandora ve Günah Keçisi Kadın*" (s. 1-5) başlıklı kısım gelmektedir. Yazar bu bölümde Homeros'ta kadının yeri ve konumu belirtilmesine karşın, ilk kadın Pandora'nın Batı Anadolu kökenli Hesiodos'ta görüldüğü-

* Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü ve Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, Aydın, hureten@adu.edu.tr.

ne değinmektedir. Ozanın "Theogonia" adlı eserinde Pandora'nın soyundan gelen kadın ile ilgili dizelerden örneklere yer verilmektedir. Yine bu bölümde ilk kıtalar (Asya-Avrupa) savaşı olan Troia Savaşı'nın günah keçisi olan Helena, Homeros, Euripides ve Romalı ozan Ovidius'un eserlerinden örneklerle ele alınmaktadır.

Şahin, "Kadının Oikos (Ev) Yaşamı" (s. 7-12), "Kadının Sosyal Konumu" (s. 13-28), "Köle ve Kutsal Köle Olarak Kadın" (s. 29-32) kısımlarında erkek egemen toplumda kadının konumunu dikkate alarak genel değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yazar, Antik Dönemde Anadolu'da Kadının ilerleyen kısımlarında kadının dünyasını derinlemesine incelemektedir.

"Fahişelik" (s. 33-44) başlığı altında Atinalı devlet adamı yasa koyucu Solon'un aile kuramına ve ahlaka yönelik yasalarında kadını iki gruba ayırarak; erdemli (iyi) ve erdemsiz (kötü) olarak belirlediğine değinilmektedir. Atina vatandaşının eşi olan (sözde) özgür kadın "erdemli", bunun dışında kalan ve yoksulluk ya da kölelik nedeniyle fahişe olanlar ise "erdemsiz" kadındır. Daha sonra, dört grup altında irdelenen antik dönemin kadın fahişeleri, "Metoikoi (Göçmenler)", "Pornai (Profesyoneller)", "Hetairoi (Eskort Kadınlar)" ve "Kutsal Fahişelik" başlıklarıyla ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

"Kadın ve Evlilik" başlığı altında; "Kutsal Evlilik (Hieroi Gamos)", "Vatandaş İle Yabancı (Metoikos) Evliliği", "Pallake (Pallakis, Pallakides) İle Evlilik", "Cinsel İlişki ve Kirlilik", "Hieros Gamos Bayramları" anlatılmaktadır (s. 45-73).

"Kadın ve Boşanma" başlığı altında ise *apoleipsis* (erkeğin, kadını boşaması) ve *apapompe* (kadının, erkeği boşaması) şeklinde iki farklı boşanma konusu kısaca anlatılmaktadır. Erkeğin boşanma isteminde hiçbir formaliteye gereksinim olmamasına karşın, kadının *apopompe* (boşanma) talep etmesi durumunda yasal bazı formaliteler vardı. Kadın, yasal açıdan ehliyetsiz sayıldığı için, boşanma durumunda yetersiz kişilerin yasal koruyucusu olan *arhonta* başvurmakla zorunlu idi (s. 75-76).

"Kadın ve Miras" (s. 77-78) adlı başlık altında Arkaik Yunan, Sparta, Girit ve Anadolu'daki kadınların bir başka deyişle Ege'nin iki yakasındaki kadınların var olan miras hakkı aktarılmaktadır.

"Kadın ve Çocuk" başlığı altında ise "Gebelik", "Doğum", "Kısırlık", "Düşük", "Gebelikten Korunma", "Kürtaj", "Menopoz" konuları ayrıntılı olarak verilmektedir (s. 79-102). Örneğin "Kürtaj" alt başlığında; doğum kontrolü gibi, kürtajın da görevi çocuk doğurmak olan evli kadına yasaklanmış olmasına karşın yasa ile belirlenmemiş olduğuna değinilmektedir. Kadın, kocasının izni ile köle kadın da efendisinin izni ile kürtaj yaptırabilirdi. Dinsel açıdan da kürtaj olabilmek için "şekillenmiş" ve "şekillenmemiş" embriyon süreci önemliydi.

"Kadın ve Güzellik" başlığında, Homerik Dönem'in kadın-erkek güzelliğine bakışında erkek güzelliği, doğal güzellik olarak yorumlanırken, kadın güzelliği, süs ve makyaj ile elde edilen bir güzellik olarak görülmekteydi. Bu bağlamda kadın güzelliği ve bunun olmazsa olmazı olan makyaj ve giysiler gibi konular ele alınmaktadır.

Daha sonraki “*Çocuk ve Eğitim*” adlı başlık altında ise Hellen eğitim sisteminin yanı sıra Anadolu’da özellikle Batı Anadolu’da Teos kentindeki eğitim gören çocuklar ele alınmaktadır (s. 113-123).

“*Kadın Ozanlar: Sappho ve Diğerleri*” (s. 125-129) adı altında; Antik dünyanın en ünlü kadın ozanlarından biri olan *Sappho* ile birlikte Ege ve Batı Anadolu’da yetişmiş olan diğer bazı kadın ozanların varlığına dikkat çekilmektedir. *Sappho* dışında varlığı bilinen ancak eserlerinin tümüne yakını kayıp olan diğer bazı kadın ozanlar şunlardır: Lesboslu *Gorgo* ve *Andromeda*; *Sappho*’nun öğrencisi olduğu ileri sürülen *Erinna* (ya da *Erinne*); *Erinna*; Miletoslu lirik kadın ozan *Anaktoria*; Kolophonlu lirik ozan *Gorgyla*; Miletoslu diğer kadın ozan *Aspasia*; Samoslu kadın ozan *Philainis* ve son olarak da Smyrnalı ozan *Aristodama*.

Bilindiği üzere, Lesboslu *Sappho*’nun eşcinsel olduğu gerçek bir kanıdır ve eşcinsel kadınlar Lesboslu anlamına gelen *Lezbiyen* ya da *Sapphik* sıfatları ile nitelendirilmektedirler. Bu bağlamda “*Eşcinsellik*” başlığı altında “Lesbiyenizm ve Homoseksüellik” konuları ele alınmaktadır (s. 131-135).

Antik dönem kadını, erkek egemen dünyada dinsel inanç açısından erkekten daha dindar bir görünüm sergiler. Nitekim dinsel törenlere katılmak kadının en büyük ve en önemli aktivitesiydi. Örneğin, birer bakire olan Athena ve Artemis ile ilişkili bayramlarda görev alan kişiler, tanrıçaların bakire kimlikleri ile özdeşleşen bakire genç kızlardı. “*Kadın ve Din*” (s. 137-138) başlığı altında bu konu kısaca aktarılmaktadır.

“*Euergetis (Hayırsever) Kadınlar*” başlığıyla ise Anadolu’da bulunmuş olan birçok yazıt ışığında kamu yararına yaptıkları yardımlardan ötürü onurlandırılan kadınlardan bahsedilmektedir: *Ammia*, *Rahibe Arete*, *Arkhippe*, *Claudia Anassa*, *Claudia Mamalon*, *Kraliçe Laodike*, *Menodora*, *Phile* ve *Tata* (s. 139-141).

“*Kadınlara Özgü/Ağırlıklı Bayramlar*” (s. 143-172) genel başlığı altında da *Artemisia Bayramları*, *Artemis Ephesia Bayramları*, *Artemis Klaria ve Klaria Bayramları*, *Artemis Leukophryene Bayramları*, *Demetreia Bayramları*, *Thesmophoria Bayramları*, *Dionysia Bayramları*, *Erigone ve Aiora Bayramları*, *Anthesteria Bayramları*, *Heraia Bayramları*, *Panathenaia Bayramları*, *Laodikeia Bayramları* ve *Fahişe Bayramları (Adoneia)* ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

“*Ktistria (Kent Kuran) Kadınlar*” başlığı altında; adını tanrıçalardan (*Aphrodisias* [Karia/Geyre]), *Aphrodisias* (Kilikia [Ovacık Adası]), *Sinope* [Sinop]; Amazonlardan (*Ephesos* [Selçuk]), *Gryneion* [Yenişakran], *Kyme* [Nemrut Limanı], *Myrina* [Kalabaksaray], *Pitane* [Çandarlı], *Priene* [Güllübahçe], *Sinope* [Sinop], *Smyrna* [İzmir], *Tralla* ve kraliçelerden (*Apameia Kibotos* [=Kelainai [Dinar]], *Apameia Myrleia* [Mudanya], *Arsione* [=Ephesos / [Selçuk]], *Arsinoe* [=Patara [Kalkan]], *Arsinoe* (Kilikia / Çubukkoyağı), *Berenike* (Kilikia), *Faustinopolis* (Başmakçı), *Iotape* (Aytap), *Iulia Augusta Felix Ninica*, *Laodikeia ad Lycum* (Denizli), *Laodikeia Katakekaumene* (Ladik), *Laodikeia* (Lykia Beycik? Fırincık?), *Nikaia* (İzmit), *Nysa* (Sultanhisar), *Phi-*

Iadelpchia (İmsiören), *Stratonikeia* (Eskihisar) ve *Stratonikeia* (=Hadriana- polis [Yağmurlu]) alan kentler ele alınmaktadır (s. 173-185).

“*Kadın ve İş Yaşamı*” başlığıyla *Agonothetis* (Agon Yöneticisi), *Athletes* (Sporcu), *Auletris*, *Auletria* (Aulos Çalıcı, Flütist), *Gymnasiarkhia* (Gaymna- sion Yöneticisi), *Hiereia*, *Arkhiereia* (Rahibe, Başrahibe), *Hydrophoroi* (Hyd- ria Taşıyıcılar), *Hyphantes* (Dokumacı), *Iatrine* (Hekim), *Kanephoros* (Sepet Taşıyıcı), *Kitharistria*, *Kitharodos* (Kitharacı), *Khernetis* (İplik Eğirici), *Klei- dophoros*, *Kleidoukhos* (Anahtar Taşıyıcı), *Khoreutes* (Dansöz), *Khoreutes* (Koro Üyesi, Korist), *Khoregos* (Koro Şefi), *Khrysophoros* (Gysi Taşıyıcı), *Kosmophoros* (Taki Taşıyıcı), *Kült Çingirakçısı*, *Lyristria* (Lyra Çalıcı), *Maia*, *İatromaia* (Ebe), *Oikonomos* (Kahya), *Panegyriarkhes* (Panegyris Yöneticisi), *Philosophos* (Filozof), *Poletria* (Satıcı), *Prophetis* (Kahine), *Psaltria* (Harp Çalıcı), *Stephanephoros* (Taç Taşıyıcı), *Theoros* (Elçi, Gözlemci), *Tiitthe*, *Trophe* (Sütanne), *Tiyatro Oyuncusu*, *Trophe* (Hemşire), *Yönetici* (Kraliçe, Satrap, Vali) –Pythodoros, Mania, Omphale, Artemisia I, Artemisia II, Ada I, Ada II, Aba, Berenike, Epyaksa- gibi mesleklerde de kadınların var olduğuna değinilmektedir (s. 187-220).

“*Kadın ve Savaş*” başlığıyla ise kadının savaşla olan ilişkisi ya da onun savaşçı kimliği Amazonlar anlatılmıştır (s. 221-223).

Gezgin Uterus, *Migren* (Başağrısı), *Hysteria* (Histeri), *Meme Başı Absesi*, *Jinekolojik Hastalıklar*, *Menstrüasyon Ağrıları* (Adet Sorunları), *Khloros* (Kansızlık), *Uterus Kuruluşu*, *Uterus Kanaması*, *Uterus Akıntısı*, *Uterus Tı- kanması*, *Sistit*, *Hamilelikten Kaynaklanan Sindirim Bozukluğu*, *Kanser* (Car- cinoma) gibi hastalıklar da ayrıntılı olarak “*Kadınlara Özgü Hastalıklar*” baş- lığı altında anlatılmaktadır (s. 225-237).

Son kısımda yani “*Kadın ve Ölüm*” (s. 239-243) başlığı altında ise yazar dünden bugüne çok büyük bir değişim olmamış erkek egemen toplumdaki kadının yaşamında; sırasıyla önce Analara, Kadınlara daha sonra da Erkek- lere çağrı da bulunarak, Umut dolu günlere Merhaba! ...diyerek son çağrıda bulunmaktadır.

Yapıt, yukarıda ifade ettiğim başlıklardan sonra yazarın yirmi iki say- faya yakın kapsamlı “*Kaynakça ve Kısaltmalar (Modern Kaynaklar – Antik Kaynaklar)*” (s. 247-268) ile devam etmektedir. Söz konusu yapıtın ne denli kapsamlı olduğunu gösteren Kaynakça ve Kısaltmalar (Modern Kaynaklar – Antik Kaynaklar) kısmı daha sonra “*Dizin*” (s. 269-280), “*Resim Listesi*” (s. 281-283) ve “*Resimler*” (s. 285-346) ile sona ermektedir.

Yazar hakkında kısa bir özgeçmiş de yapıtın son sayfasında yer almak- tadır.

Söz konusu kitap hakkında sonuç niteliği taşıyan birkaç cümle söyleye- cek olursak; ilk önce açıkça ifade edebiliriz ki, eser Şahin’in “*Sunuş*” kısmın- da ortaya koyduğu amacını gereğince yerine getirmiş ve bu özelliği dolayı- sıyla da literatürdeki hak ettiği yerini almıştır. Çünkü bu yapıtta, Anadolu kadınının doğumu ile başlayan yazgısından, ölümüne değin süren uzun so- luklu yaşam serüvenindeki sosyo-kültürel, ekonomik ve politik statüsü ba- şarıyla irdelenmiş ve bu bağlamda Ege’nin iki yakasındaki kadınların bir

türlü karşılaştırılması da yapılmıştır. Böylece her kadın bu kitapta kendi yaşamından bazı kareleri ya da erkek egemen toplumun kadına biçtiği rollerden birini bulacaktır.

Bir diğer önemli nokta ise eserin dilidir ki, yazarın bu konuda da oldukça titiz davrandığı yapılacak okuma sonucunda açıkça görülecektir: Antik kökenli sözcüklerin doğru yazımında karşılaşılan güçlükleri sağlıklı bir şekilde aşmak adına yazar, Hellence ve Latince ad ve sözcüklerin yazımında bu sözcükleri Latin harflerine çevirerek yazma yolunu izlemiştir. Ve böylece eskiçağ öğrencileri ve araştırmacılarının dışındaki diğer okuyucuların da işini kolaylaştırmıştır.

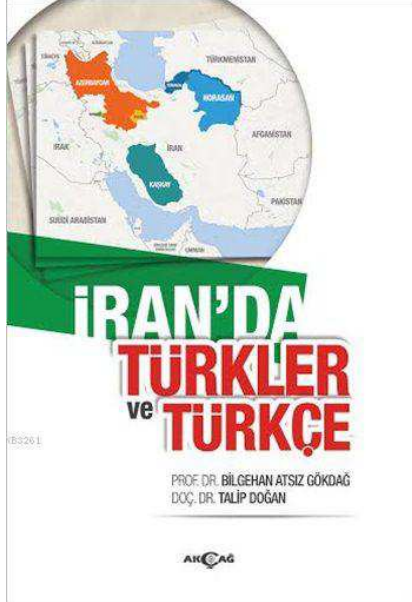
Her ne kadar eserin piyasadaki yetersizliği sebebiyle okur tarafından elde edilmesi zor olsa da şunu içtenlikle ifade etmek isterim ki; Uzun zamandan beri Türk okurlar için eksikliği hissedilen ancak yoğun çalışmanın ürünü olan bu denli kapsamlı bir kitabın Şahin tarafından kaleme alınarak geniş bir okuyucu kitlesine kazandırılması büyük bir boşluğu doldurmuştur.

Prof. Dr. Nuran Şahin tarafından dipnotlar ve resimlerle zenginleştirilerek biz Türk okurlara kazandırılan bu önemli kitap artık Eskiçağ'da Kadın ile ilgili çalışmalarda gerekli ihtiyaca cevap verebilecek ve fazlaca zahmete girilmeden kullanılabilir durumdadır.

Kadın çalışmalarına zenginlik kazandırması ve yararlı olması dileğiyle...

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız- Talip Doğan (2016), **İran'da Türkler ve Türkçe**, Ankara: Akçağ Yayınları, 396 s.

Abdullah MERT*

İran, Türklerin çok eski tarihlerden beri yaşadığı bölgelerden biridir. Oğuzların büyük göçlerine sahne olan İran 11. yüzyıldan itibaren Türklerin hâkimiyetine girmiş, 20. yüzyılın başına kadar da Türklerin egemenliğinde kalmıştır. 80 milyona varan nüfusun yarıya yakınına çeşitli Türk grupları oluşturmaktadır. Bu Türk gruplarının konuştukları varyantlar Azerbaycan, Kaşkay, Sungur, Horasan, Türkmen ve Halaç Türkçeleri gibi isimlerle anılmaktadır. Bunlar arasında Halaç Türkçesi, Eski Türkçe bir takım ses ve şekil özelliklerini değiştirmeden devam ettirmesi ve Altay dil birliği açısından önem arz eden söz başı /h/'leri korumasıyla öne çıkar.

20. yüzyılın başına kadar son bin yılı Türk hâkimiyetinde geçiren İran 1925 yılında Pehlevî ailesinin iktidarı ele geçirmesiyle Farısların kontrolüne girmiştir. Böylece Kaçarlar döneminde Farıslarla eşit vatandaş olarak yaşayan Türkler, Pehlevîler döneminde ikinci sınıf vatandaş konumuna düşmüşlerdir. 1979 yılındaki İran İslam Cumhuriyeti kurulana kadar çok az sayıda Türkçe eserin basılmasına izin verilmiştir. Pehlevî rejiminin Farıslaştırma siyaseti sonucunda sönükleşen ve durağan bir sürece giren Türk dili ve edebiyatının yeniden hayat bulmasında Şehriyar'ın *Héyder Baba'ya Selâm* şiiri büyük rol oynamıştır. Bu şiir adını, Şehriyar'ın doğduğu köyün eteğinde bulunan Haydar Baba Dağı'ndan alır. Şehriyar (1906-1988) ilk şöhretini Farsça yazdığı şiirleriyle kazanmıştır. Türkçe şiirler yazmaya başlaması annesinin Şehriyar'a şiirlerini anlamadığını, kendisinin de anlayabileceği şiirler yazmasını istemesiyle gerçekleşmiştir. *Héyder Baba'ya Selâm* İran Türkleri arasında büyük yankılar uyandırmış, halk tarafından çok sevilen bu şiire İran'da yaşayan Türk grupları tarafından nazireler yazılmıştır.

İran'da Fars yönetimleri boyunca asimilasyon politikaları devam ettirile gelmiştir. Fars rejimi, İran'da kültürel kimlik ve ana dil haklarını savunan

* Araş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, amert@konya.edu.tr

Türkleri Pan-Türkistlik yaparak ülke güvenliğini tehdit etmekle suçlamaktadır. Bu yüzden kültürel hakkını savunan çok sayıda Türk aydını İran hapisanelerinde türlü işkencelere maruz kalmış ve kalmaktadır.

Aşağıda tanıtımını yaptığımız eserden alıntılanan paragraf Farsçanın İran'daki Türkçe varyantlar üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Ülkenin resmi dili olan Farsça karşısında Türkçenin hemen bütün yörelerde dilsel gerileme içinde olduğu ses, şekil, sözdizimi ve kelime hazinesi bakımından Farslaşmaya başladığı gözden uzak tutulmamalıdır. Yoğun bir Türk nüfusunun yaşadığı Tebriz şehrinde Farsça tesirinin yöre ağızındaki etkileri bir hayli fazladır. Resmi dilin sıkıştırması sonucu İran'da Horasan, Halacistan gibi bölgelerde Türkçenin tamamen ortadan kalkacağı öngörülmektedir (s. 18).

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ ve Talip DOĞAN tarafından kaleme alınan *İran'da Türkler ve Türkçe* ismini taşıyan bu çalışmada İran'da konuşulan Türkçe varyantlar bir araya getirilerek incelenmiştir. Bu incelemeye (Güney) Azerbaycan Türkçesi ile vücuda getirilen *Héyder Baba'ya Selâm* adlı şiir ve bu şiire İran'daki Türkçe varyantlarla yazılmış nazireler kaynaklık etmiştir. Bu nazireler şunlardır:

- Çay Gereğaç (Kaşkay ve Sungur Türkçesi)
- Yad Olsın (Horasan Türkçesi)
- Ğarri Gürgen (Türkmen Türkçesi)
- Qarşu Baluq (Halaç Türkçesi)

Çalışma 4 ana bölümden meydana gelmiştir: *I. İran Türkleri* (s. 11-18), *II. İran'daki Türkçe Varyantların Sınıflandırılması* (s. 19-23), *III. İran'da Türkçe Varyantlar ve Başlıca Çalışmalar* (s. 24-229), *IV. Dizinler* (s. 231-385).

I. İran Türkleri (s. 11-18): Bu bölümde Türklerin İran'la ilk temaslarına, İran'da yaşayan dinî ve kavmî topluluklara yer verilmiştir. Bunun yanında İran Türklerinin 20. yüzyıl boyunca siyasi ve kültürel anlamda sergiledikleri varlık mücadelelerine de değinilmiştir.

II. İran'daki Türkçe Varyantların Sınıflandırılması (s. 19-23): Bu bölümde Türkçenin İran'da yer alan kolları değerlendirilmiştir. İran coğrafyasında konuşulan Türkçe varyantların T. Tekin, G. Doerfer gibi araştırmacılar tarafından yapılan çeşitli tasniflerine değinilmiştir.

III. İran'da Türkçe Varyantlar ve Başlıca Çalışmalar başlıklı bölümde yer alan varyantlar sırasıyla şunlardır: *Azerbaycan Türkçesi* (s. 26-30), *Kaşkay ve Sungur Türkçesi* (s. 62-118), *Horasan Türkçesi* (s. 119-147), *Türkmen Türkçesi* (s. 148-181), *Halaç Türkçesi* (s. 182-229). Çalışmaya kaynaklık eden şiirler ve bunların incelemesi III. bölümde yer almıştır.

1. Azerbaycan Türkçesi (s. 26-61): Bu bölümde Güney Azerbaycan Türkçesi üstüne yapılan çalışmalara değinilmiş, *Mehemmedhüseyn Şehriyar*'ın kısa hayat hikâyesine yer verilmiştir. *Héyder Baba'ya Selam (Dil Özellikleri)* başlıklı bölümde söz konusu şiir *Ses* ve *Şekil Bilgisi* açısından incelenmiş, söz varlığına ise kitabın son kısmındaki dizinler bölümünde yer ve-

rilmiştir. *Ses Bilgisi* bölümünde *Ünlüler* ve *Ünsüzler* başlıkları altında çeşitli ses olayları ele alınmıştır. *Şekil Bilgisi* bölümünde *İsimler* başlığı altında *İyelik Ekleri* ve *Hâl Ekleri* başlıkları *Fiiller* başlığı altında *Şekil ve Zaman Ekleri*, *Sıfat-fiiller*, *Zarf-fiiller* gibi başlıklar yer almıştır. Bu yöntemin küçük farklarla da olsa diğer şiirlerde de uygulandığı görülmüştür.

Bu bölümün son kısmında 76 kıtadan meydana gelen *Héyder Baba'ya Selam* adlı şiirin çeviri yazılı metni ve Türkiye Türkçesine aktarması yer almıştır. Şiirin çeviri yazılı biçimi bittikten sonra Türkiye Türkçesine aktarmasının yer aldığı görülmektedir. Aktarmanın sonra yer alması metnin Türkiye Türkçesinden de takip edilmesini zorlaştırmıştır. Bu yöntemin diğer şiirlerde de uygulandığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinden takibi kolaylaştırmak için kitabın örneğin, sol tarafındaki sayfasında şiirin çeviri yazılı biçimi, sağ tarafındaki sayfasında aktarması bulunabilirdi. Şiirin ilk kıtası şöyledir:

Héyder Baba, ıldırımlar şaxanda,
Séller, sular şaqğıldıyıp axanda,
Gızlar ona sef bağılyıp baxanda,
Selâm olsun şovketize, élize,
Menim de bir adım gelsin dilize. (s. 42)

Haydar Baba, yıldırımlar çakınca,
Seller, sular çağıldayıp akınca,
Kızlar ona saf bağlayıp bakınca,
Selam olsun şevketinize, ilinize,
Benim de bir adım gelsin dilinize. (s. 52)

2. *Kaşkay ve Sungur Türkçesi* (s. 62-118): Azerbaycan Türkçesi bölümünde başvurulan yöntemin bu bölümde ve bundan sonraki bölümlerde de uygulandığı görülmektedir. Kaşkay ve Sungur Türkçesi ile ilgili yapılan çalışmalara değinilmiş, ardından *Çay Gereğaç* isimli şiirin yazarı Hüseyin Ali Kaimi (1960-...)’nin kısa öz geçmişine yer verilmiştir. İnceleme kısmında 173 kıtadan oluşan *Çay Gereğaç* adlı şiir *Ses* ve *Şekil Bilgisi* açısından ele alınmıştır. Bölümün sonunda da şiirin çeviri yazılı metni ve Türkiye Türkçesine aktarmasına yer verilmiştir. Şiirin ilk kıtası şöyledir:

Çay Gereğaç, yadıñnâdur çoşardıñ,
Ğış günleri tuğyân édib daşardıñ,
Sél gelenne deve boynu aşardıñ,
İndi birden arâm olub yola gel,
Bir dânuşub beniminden dile gel. (s.75)

Çay Karağaç, hatırındadır çoşardıñ,
Kış günleri çoşup taşardıñ,
Sel gelince deve boynu aşardıñ,
Şimdi birden sakinleşip yola gel,
Bir anlatıp benimle dile gel (s. 97)

3. *Horasan Türkçesi* (s. 119-147): Bu bölümde Eski Oğuz Türkçesi döneminde karşılaşılan “olga-bolga sorunu”nu çözecek anahtar bir varyant konumunda olan Horasan Türkçesinin öne çıkan bir takım özellikleri dile getirilmiş ve bu varyant üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Ayrıca (1945-...)’nin kısa öz geçmişine değinilmiş, onun tarafından yazılan ve 65 kıtadan meydana gelen *Yad Olsın* adlı şiir *Ses ve Şekil Bilgisi* açısından incelenmiştir. Daha sonra bu şiirin çeviri yazılı biçimine ve Türkiye Türkçesi aktarmasına yer verilmiştir. Şiirin ilk kıtası şöyledir:

Yadımdadı gölla kemān elimde,
Gırmız kemer bend bağlydy bilimde,
Çağalıg guvveti ikki dizimde,
Serçe guşıñ dälisinnen çapardım,
Şexelerin layınnen daş atardım. (s. 130)

Hatırımdadır, sapan elimde,
Kırmızı kemer bağlydy belimde,
Çocukluk gücü iki dizimde,
Serçe kuşun arkasından koşardım,
Dalların arasından taş atardım (s. 139)

4. *Türkmen Türkçesi* (s. 148-181): Türkmensahra bölgesinde konuşulmakta olan Türkmen Türkçesinin İran’daki durumu ve bu varyant üzerine yapılan çalışmalar bu kısımda ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, incelenen şiirin yazarı Settar Sovgî (1946-...)’nin hayatı hakkında kısa bilgi verilmiştir. İnceleme bölümünde ise 92 kıtadan oluşan *Ġarrı Gürgen* adlı şiir *Ses ve Şekil Bilgisi* açısından incelemeye tabi tutulmuştur. Bölüm sonunda da şiirin çeviri yazılı metni ve Türkiye Türkçesine aktarması yer almıştır. Şiirin ilk kıtası şöyledir:

Ġarrı Gürgen, seniñ yâşın uźalsın,
Şen ülkāme görnük beryān gözelsin,
Menden de bir şaşa ġazāl düzelisin,
Ömür geçib ayrı şalsā rūzigār,
Ġoy bizden bir nişān ġalsın yādigār (s. 158)

Yaşlı Gürgen, senin ömrün uzun olsun,
Sen ülkeme suret veren güzelsin,
Benden de sana bir şiir yazılsın,
Ömür geçip ayrı düşürse de hayat,
Bırak bizden de bir hatıra, nişan olsun. (s. 170)

5. *Halaç Türkçesi* (s. 182-229): Halaç Türkçesi bölümünün giriş kısmında Halaç Türklerinin ve Halaç isminin kökenine dair ileri sürülen görüşlerin yanında Halaçların nerede, kaç köyde yaşadıkları ve tahminî nüfusları ele alınmıştır. Ayrıca kelime başı /h/ sesinin korunmasına, Eski Türkçe ile Halaç Türkçesinin ortaklaştığı bir takım ses ve şekil bilgisi özelliklerine (ayrılma hâli eki olarak +dA’nın kullanılması, söz için /d/’nin değişmeden kal-

ması gibi) de değinilmiştir. Son olarak, Halaç Türkçesiyle vücuda getirilen metinler hakkında bilgi verilmiş ve Halaç Türkçesi üzerine yapılan çalışmalara değinilmiştir. Daha sonra Ali Asker Cemrasi (1967-...)'nin yazdığı 114 kıtadan oluşan *Qarşu Baluq* adlı şiir *Ses ve Şekil Bilgisi* açısından ele alınmıştır. Diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de son kısımda şiirin çeviri yazılı metni ve Türkiye Türkçesine aktarması yer almıştır. Şiirin ilk kıtası şöyledir:

Qarşu baluq, baluqqa sen qarşussayn,
Bizde yirâq Duna'qa sen gönşussayn,
Yargéyib'çe yatgullariyn gâşusayn,
Qarşu üstünde uzâq vaqdaq yollarqa,
Gumru uçar hénde gonar gullarqa (s. 200)

Karşı köy, sen köyün karşısındasın,
Bizden uzakta olan Duna Dağı'na sen komşusun,
Yargeyib'de yatanların sen kaşısın,
Karşı köyün dağının üstünden hasretle yollara bakalım,
Kumrular uçar, yine gelir güllere konar (s. 215)

Kitabın son kısmını *Dizinler* (s. 231-385) bölümü oluşturmuştur. Bu kısımda yukarıda isimleri geçen şiirlerin söz varlığı yer alır. Genel olarak ağız çalışmalarında seçilen bazı sözcüklerin anlamlarına yer veren dizinler (sözlükler) yer alırken bu çalışmada tüm sözcüklerin bağlamsal olarak anlamlarıyla birlikte dizine alındığı görülmektedir.

Türkiye Türkolojisinde gerek tarihî gerekse de çağdaş Türk lehçeleri ile ilgili önemli çalışmalar vücuda getirilmiş ve getirilmeye de devam etmektedir. Ancak Türkiye'den sonra en çok Türk'ün yaşadığı İran'da konuşulan Türkçe varyantlar için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. İran'daki Türklük gözlerin yumulduğu alanlardan biri olarak kalmıştır. Bu açıdan *İran'da Türklük ve Türkçe* isimli çalışma İran'da yer alan Türkçe varyantları bir arada ele alması ve bu varyantların küçük gramerlerini içermesi bakımından, Türkiye Türkolojisi için önemli bir hizmet olarak öne çıkmaktadır. Bu vesileyle eserin yazarları Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ ve Doç. Dr. Talip DOĞAN'ı tebrik eder, İran'la ilgili çalışmalarının devamını beklediğimizi belirtmek isteriz.